

ТЕОФІЛ КОСТРУБА

НАРИС
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

лес 02

ТЕОФІЛ КОСТРУБА

ВИБРАНІ ТВОРИ

другий том

THEOPHILUS KOSTRUBA

OPERA ELECTA Vol. 2.

HISTORIA UKRAINAE

ТЕОФІЛ КОСТРУБА

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО “ДОБРА КНИЖКА”

Випуск 172

Торонто, Р. Б. 1961

**Printed in Canada 1961
D. K. 171 — 1961 — 3000**

Basilian Press — 286 Lisgar Street, — Toronto 3, Ontario

ВСТУП

§ 1. ЦІЛЬ ІСТОРІЇ

Ціль історії це опис історичного процесу. Історичний процес це діяння людини як соціальної істоти в межах часу і простору.

Діяння: бо історія як наука має якраз просліджувати зміни в житті, а не описувати існуючий статичний стан. Значить: історія це не описова наука, як напр. історіографія, чи інші гуманістичні або природописні науки, які описують якусь одну ділянку знання (мова, вигляд рослин, неба, землі й т. п.); історія має вхопити розвій, себто підходить до явищ, так би мовити, з боку їх динаміки. Тим вона суттєво різиться від інших наук, а вони в свою чергу, оскільки хочуть вияснити теперішній стан описаного явища, займаються його історією (пор. історія мови, етнологія, навіть геологія — історія землі і т. п.). Тому кажемо, що завдання історії це опис діяння

людини: але в історії *sensu stricto* описуємо діяння людини, а не якихсь інших істот. Тому історія належить до ділянки гуманістичних наук, себто тих, що займаються дослідом людини. Та людину можна досліджувати з різних точок погляду. Напр. можемо описувати людський організм, як це робить анатомія (чи соматологія), але таке дослідження людини належить до ділянки природознавства, а не історії. Предметом вивчення в даному випадку є

людське тіло враз із його біологічними функціями, що являються типовими для цілого людства. В цей спосіб, досліджуючи один організм, можемо поставити загальні закони для всіх організмів і індивідуальне трактування справи тут майже не можливе. Також наука гігієни підходить до людського організму зі становища медичного, близького до природничого, маючи на меті пізнання організму для того, щоб його лікувати, або вможливити йому здорове життя. Ясно, що такий дослід людини не належить до ділянки історії. Правда, в другій половині XIX століття, зокрема ж від часів великого вченого Вільгельма Вундта, людину досліджується також із погляду психології й робиться це на зразок описових природничих наук: у цій новочасній психології не видвигається проблема, що відноситься до суті душі в метафізичному розумінні, а просто описується знову ж типові явища людської психіки. І коли навіть розрізнюються т. зв. темпераменти, то й це тільки для того, щоб дійти до розуміння якогось типу людської психе. Заходить питання, чи, може, людина як релігійна істота, себто в своєму відношенні до Бога, не може бути предметом історичного досліду? Але й на це слід відповісти негативно. Бо людська душа під релігійним оглядом це теж своєрідний тип, явище типове, хоч би й як воно різничкувалося в своїх релігійних переживаннях. Так як анатомія й соматологія, а також гігієна, встановляють загальні закони для всіх людських організмів на основі свого досліду, таксамо наука духового життя, аскетичне богослов'я, устійнє норми для провадження всіх душ по дорозі досконалості. В різнородності релігійних індивідуальностей ми всетаки добачуємо щось одне, спільне, якусь єдність у цілій цій різнородності, яку представляють хоч би хори святих. Цей один типовий зразок досконалої релігійної родини, досконалої святості — це Син Людини (синъ человѣческій) Христос-Спаситель, який і є ідеальним зразком до

наслідування для всіх святих. Отже ділянка релігійного життя людини теж не належить до історії в стислому розумінні цього слова. Належить до неї тільки людина,

як соціальна істота: себто, тільки ті діяння людини, які вона виконує в суспільності і для суспільності. Вже Аристотель сказав, що людина це соціальна істота і твердження старинного філософа цілком справедливе. Вправді природники-дарвіністи намагаються виводити соціальні інстинкти людини з тваринних зав'язків,¹⁾) але вони в порівнянні з людським життям такі нікчемні, що ніяким правом не можна їх уважати за звено в генетичному розвитку соціального життя. Нпр. деякі роди диких звірів справді виявляють своєрідні "соціальні" інстинкти, але вони звичайно не дуже тривкі, а з освоєнням тварини нераз зовсім пропадають. Із того видно, що соціальні інстинкти тварин не такі сильні, як людські: людина завжди, в усіх проявах свого життя, виявляє дуже сильний соціальний інстинкт. Коли виключимо ті явища в житті людини, які є типовими для неї, як істоти тілесної і релігійної (пор. вище), то все інше діяння людини має соціальний характер. І саме цим діянням людини займається історія. Приглянемося йому більше, розложивши його на окремі ділянки.

Змагання людини до здійснення своїх фізичних і духових вимог не може бути здійснене силовою одної людини, але вимагає дружньої співпраці суспільностей. Коли б ми, слідом за стародавнім філософом Платоном, розділили змагання людини до здійснення своїх потреб згідно з окресленими тим філософом трьома ідеалами: добра, правди і краси,

¹⁾ В нас того роду пояснення старався перевести історик-матеріаліст М. Грушевський, *Початки громадянства* (Генетична соціологія), Віден, 1921. Ціла та праця заснована на висновках дарвіністів, хоч автор і не приймає т. зв. економічного матеріалізму (якого творці: Маркс і Енгельс) у цілості, а вносить до нього свої поправки.

то в цьому поділі поміститься вже те, що цікавить історика, що є предметом історичного викладу. Навіть старання за свої найконечніші потреби в ділянці матеріальній, себто здобуття поживи, одежі, поставлення хати й їїogrіття, а також оборону цього життя перед невзгодинами природи чи ворогами, переводить людина в суспільноті. Історик, досліджуючи цей процес досконалення потрібних для життя форм, творить окрему ділянку історії, а саме — історію економічну чи господарську. Чи це буде змагання палеолітичної людини до забиття величезного мамута, яке вона виконувала гуртом, чи будова новішої хати при допомозі громади “толокою”, закінченою гостиною всіх учасників праці, чи викорінювання лісу для добуття палива й землі під засів, аж до найвищих здобутків новочасної техніки, — це все належить до ділянки господарської історії, бо людина суспільно змагає до здійснення своїх цілей. Оскільки ж іде про оборону (здобутого) стану посідання перед ворогами, себто перед іншою людською групою, що змагає до відіbrання або знищення цього здобутку, то тут маємо вже до діла з історією оборони або воєнною історією. Отже сипання примітивних городищ, первісне узброєння в палиці чи луки, аж до найновішого розцвіту воєнної техніки — гармат, літаків, танків і т. п., — все це теж належить до історії й тісно лучиться з економічною історією. Врешті коли йде про цю сторінку життя суспільності, то стрічаємося ще з двома областями, які мають дуже тісний зв'язок із господарською історією: це розшарування суспільності, себто поділ її на окремі суспільні шари чи стани і правдиве сформулювання взаємовідносин між окремими людьми, а то й станами, головним чином у відношенні права приватної власності. Коли явища першої з названих областей належать майже виключно до явищ чисто людського порядку, себто, що поділ на суспільні стани й шари випливає з устійнених самими

людьми взаємовідносин (а тільки деяка природна нерівність між людьми суспільно активними і суспільно пасивними може зачислюватися до яких незалежних від людини), то чергова з названих областей, ділянка правних водносин, має вже таки надлюдський характер, бо в значній мірі спирається на об'явленій релігії. Такі моменти, як походження суспільності й церковної влади від Бога, або санкціонування права приватної власності, мають виразно релігійний характер і тут право регулюється даними згори нормами. Таким способом маємо чергові дві області історії: соціальна історія й історія права. Всі ці чотири ділянки історії випливають зі змагання людини до збагачення свого життя й його розвитку по лінії справедливості, тобто їх можна звести до платонівського ідеалу змагання людини до добра (природного).

Найвищою формою організації суспільності для взаємної помочі, управильнення праці й оборони є держава. Всі вище вичислені ділянки історії наче б об'єднувалися в державній організації, яка запевнює своїм громадянам безпеку й можливість праці. Тому зрозуміла річ, що перше місце в науці історії займає історія держави, як найвищого виділу суспільної організації. Коли це так, то іменно змалювання історії держави і є звичайно головним предметом історичного викладу. Правда, державу можемо розуміти і як владу, — тоді будемо говорити напр. про відношення між державою і громадянством і навіть про боротьбу між державою і громадянством, — це вужче розуміння поняття; на томістъ коли під державою розуміємо територію, населення і владу, тоді маємо ширше поняття держави. В історичному викладі не говоримо про територію, хіба оскільки це потрібне для вияснення історичного процесу; зате окремо говоримо про громадянство, а окремо про владу. Таким чином історія держави в історичному викладі зводиться

до історії влади, себто держави в тіснішому розумінні, і цю ділянку історії називаємо політичною історією.

Бачимо, що змагання людини, як соціальної істоти до здійснення свого дочасного добра, себто заспокоєння конечних і справедливих вимог, в історичному представленні обіймає кілька дуже важніх ділянок. Але цим іще не вичерпане поняття історії. Людина змагає також до правди і краси. Оскільки йде про ідеал правди, то в суспільному житті реалізується змагання до нього через різні науки, які знову можемо поділити на дві категорії: практичні науки й теоретичні. Практичні науки змагають до опанування природи, себто зв'язані дуже тісно з господарською, суспільною й політичною історією. Так напр. усяке ремесло буде належати не до ділянки науки в стислому розумінні, але до економічної історії. Сюди ж треба зачислити таксамо й технічні науки, які тепер стоять щодо свого суспільного позему нарівні з гуманістичними й природничими науками, але поправді вони не що інше, як найвище видосконалення первісного примітивного ремесла. Найбільше складні машини виводяться з первісної підйоми чи водного млина, а будівництво не тільки мостів, але й величавих будинків — це доведене до досконалости теслярство й каменярство. Подібно мається справа й із медичною. В первісній своїй стадії це штука лікування людини при помочі зілля чи примітивної операції і щойно пізніше з того витворилася новочасна медицина. Таким способом сьогоднішні вищі школи, навіть університети, об'єднують у собі і первісне теоретичне знання і практичне, зрівнявши його щодо своєї гідності й суспільної вартості. Сьогодні вже не трактується інженера чи лікаря як ремісника, а на рівні з іншими науковцями. Але в історичному розвитку мусимо звернути увагу й на те, як техніка й медицина розвинулися з ремесла й дійшли до своєї теперішньої поваги й гідності.

Що ж направду назвемо науковою *per excellentiā*, себто науковою в найстислішому розумінню того слова? Історія повчає нас, що чисто платонічне змагання до правди, вроджене людині так само, як і змагання до добра чи краси. Дослід для самого досліду, пізнання для самого пізнання, спричинює людині велику приємність і в більшій або меншій мірі притягає кожну людину, відповідно до ступеня її умового розвитку. Такою первісною науковою, в первісному розумінні, є філософія, “замиливання до мудрості” (цсл. любомудріє); філософія об’єднувала в собі первісно всі науки, які служили ідеальному пізнанню: гуманістичні науки, природничі і питання про причину буття, моральність, красу й її генезу і т. п. Тому найдавніші філософи не лише європейські, але й позаєвропейські займаються всіми цими проблемами і такий Арістотель справедливо вважається творцем великої більшості сьогодніших наук. Із цієї первісної філософії науки виспеціялізувались і розділилися на численні галузі знання, які вимагають спеціальних дослідів. І так із дослідів над людиною постала ціла група гуманістичних наук, об’єднувана на наших університетах увісторично-філологічному факультеті: маємо тут і історію, і мовознавство, і етнографію й усякі інші науки про людину. З досліду природи постав теперішній математично-природничий факультет зі своїми окремими предметами: астрономією, фізикою, географією, зоологією, ботанікою, палеонтологією й т. п. Пам’ять про первісну єдність цих наук заховалася в об’єднуючій назві “філософія”, під якою розуміємо оба згадані факультети. Натомість сама філософія значно обмежилася в своїх дослідах. Тепер вона не обіймає вже всіх предметів у їх первісному об’ємі, а займається зарадничо ділянками метафізики, етики, естетики, теорії пізнання логіки і психології: оце філософія в сьогоднішньому академічному розумінні. Первісна

філософія цікавилася також питанням права й релігії, які тепер на університетах мають свої окремі факультети — правничий і теологічний. Про право вже була мова; що торкається теології, то це особлива ділянка життя людини і оскільки вона переходить у сферу чистої релігії, себто відношення окремої людської індивідуальності до Бога, а виявляється в формі громадянської організованості, себто Церкви в суспільному розумінні (не догматичному), то маємо тут окрему ділянку історії — історію Церкви.

Врешті змагання людини до краси витворює твори мистецтва й тим самим історія дістає ще одну ділянку для своїх дослідів — історію мистецтва. Відповідно до того, якими засобами змагає людина до схоплення й висловлення краси, розрізняємо різні роди мистецтва. Коли маємо мистецькі твори висловлені при допомозі слова, то це буде словесне мистецтво, поезія або література в уужчому розумінні. Вона в свою чергу поділяється на епічне, ліричне й драматичне словесне мистецтво. Коли до вислову доходить не саме слово, але звуки, мелодії, у сполучі зі словом або й без нього, тоді маємо музику, до якої слід долучити також спів. Коли натомість для мистецького виразу використовується матерію, то одержуємо ділянку пластичних мистецтв із такими окремими галузями: мистецька архітектура, мальарство, ювелірство, граверство, техніка емалії й т. п. Окреме місце серед мистецтв займає театр, який тісно зв'язаний із літературою (драматична поезія); в останніх часах старається заступити театр кіно, головно своїми звуковими фільмами. Подібно ривається з мальарством мистецька фотографія. Дехто причислює до мистецтва також орхестрику, себто мистецький танок: та це вже хіба просте непорозуміння, бо танок і генетично і в своєму ефекті дуже далеко стоїть від мистецтва й ніхто поважно не може при-

числяти цього надто буйного й дуже часто надуваного вияву біологічної енергії за якийсь рід мистецтва.²⁾

Історія тим різиться від інших гуманістичних наук, що вона обіймає їх цілість і старається генетично освітлити їх людські змагання. Тому називаємо історію наукою про всяке діяння людини як соціальної істоти, не обмежуючи предмету досліду якоюсь одною ділянкою праці чи змагань людини. Як господарське й суспільне життя, так і культура, мистецтво, церковна організація — все це в рівній мірі предмет історії, окремі її ділянки.

В межах часу: Бо завдання історії, як це вже зазначено, не змалювати існуючий тепер, чи в якомусь моменті минулого стан культури людства, а ступневе вияснення розвитку тієї культури, відколи можемо її слідити в матеріалі аж до наших часів. Ідеальною була б така історія, що могла б нам змалювати без прогалини й недостач цілу історію людства від його початку аж до наших днів; але “зуб часу” з’їв багато матеріалу, багато дуже важних подій пішло в непам’ять, пам’ятки давніших часів пропали і нам доводиться відтворювати історію людства на основі досить фрагментаричних останків. Усе ж таки сьогодні історіографія стоїть на становищі, що її завданням є змалювати розвій людства, а не тільки оповідати хоч би про найвизначніші події минулого без внутрішнього зв’язку, або навіть зводити історію до практичної науки для сучасності. В перших своїх початках історія і була оповіданням про діяльність визначних одиниць, що імпонували сучасникам чи пізнішим поколінням; це т. зв. *р о з п о в і д н а і с т о р і я*, яка ще стоїть дуже близько до епічної поезії. Вищим типом історіографії є твори, що змагають до вияснення сучасного стану, головно з практичних оглядів, щоб служити свого роду прикладом для виховання

²⁾ *Nemo fere saltat sobrius, nisi forte insanit.* (Cicero).

суспільности. Тут уже в'яжуться моменти розповідні зі змаганням зрозуміти історію; таким чином постає прагматична історіографія. Але сьогодні стоїмо на становищі генетичної історіографії, яка є іменно науковою, себто змаганням вияснити правду незалежно від того, чи воно хвилево комусь корисне або пожиточне, чи ні. Щойно так понята історія може називатися направду науковою, а щоб сповнити своє завдання вона не кладе собі хронологічного обмеження, хіба остільки, що починається з появи людини на землі, а скінчиться з кінцем людського роду. Так розуміється вислів: “у межах часу”.

Але історія може покласти собі інше обмеження, а саме обмеження щодо простору. Тому кажемо **“в межах простору”**. Щодо того обмеження, то це слід розуміти так, що можемо зайнятися історією людства як одної цілості, нащадків своїх перших прародичів, чи Божих дітей. Безумовно, що людство так поняте становить цілість, ідеальну цілість для історичних дослідів. Тоді дослід, так би мовити, не обмежений простором, бо скрізь, де стала людська нога, йде слідом зацікавлення історика. Обмеження тут існує тільки таке, що історик не цікавиться теренами, не заселеними людьми. Та можемо зробити під цим оглядом обмеження і то дуже суттєве. Вправді людство становить цілість, але воно поділяється природно на окремі групи, які називаємо народами або націями. Тому історик має право займатися теж національною історією, себто історією окремої групи людей на окремій території, підчиненою своїй окремій суверенній владі, — або навіть при хвилевому бракові такої влади. Це буде національна історія в протитенстві до всесвітньої історії, яка є історією цілого людства.

§ 2. НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Як усесвітня історія не знає обмеження ні щодо часу, ні щодо простору в межах існування й поширення людства на землі, так бувають можливі обмеження історичного досліду й викладу щодо часу і простору. Діється це тоді, коли займаємося або якимсь окремим протягом часу в усесвітній історії, або коли звужуємо територію до дослідження історії якоїсь одної країни, оселі чи визначної історичної особи. Це треба сказати і про національну історію, яка теж обмежена під оглядом часу й простору.

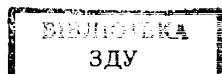
Що ж таке нація і її історія? Не зважаючи на численні дефініції, подавані в соціологічній і історичній літературі, доходимо до переконання, що нація мусить мати в собі три основні елементи, без яких її існування не є можливе. Ці елементи це територія, звичайно обмежена вже природними границями, населення, що живе на тій території й перейняте змаганнями до певного вияву своєї індивідуальності, для якого конечно потрібний третій чинник — влада, себто держава в тіснішому розумінні. Коли це говоримо, то зовсім не забуваємо про дві речі, які, здавалося б, перечать такому окреслюванню нації. Перше — це звичайна думка, що вичислені три елементи (територія, населення, влада) це складові частини не нації, а держави. Друге — це твердження з науки про націю, що не завжди нація мусить мати свою державу: можливі також бездержавні нації, зокрема ж у Східній і Середній Європі.

Щоб усунути всякі такі там неясності й сумніви, приглянемося більше цим застереженям. Понемо

з другого. Противне нашому твердження виглядає так, що треба поставити зasadницю ріжницю між нацією на Заході Європи, а нацією в Східній і Середній Європі. Виходило б, що хіба нація не якесь явище, яке точно окреслюється цим словом, але різні явища, які тільки чомусь називаються однаковим терміном. Та в дійсності воно не так. Коли візьмемо до уваги походження цих застережень щодо східно- й середньо-європейських націй, то справа вповні виясниться. Поняття нації й теорія нації в науці це твір доби романтизму, коли недержавні нації виявляють теж змагання до своєї державності, яку вони колись мали, або й зовсім ішле не мали. Найбільш типовим прикладом під цим оглядом є чеська нація. Невелика сама собою, виставлена на постійну небезпеку германізації, позбавлена колишньої державної самостійності, вона в добі романтизму видвигає кліч змагання до політичної самостійності своєї, а також інших слов'янських націй, у формі якоїсь усеслов'янської федерації. Подібно поступали також інші нації, як напр. українська, білоруська, теж позбавлені своєї колишньої державності, балканські нації, балтійські й інші (побіч чехів) західно-слов'янські. Щоб оправдати своє змагання до повної суверенності й самостійності, ті національні організми в особах своїх науковців уводять основну поправку в дефінацію нації: нація, мовляв, не мусить мати своєї держави, для того, щоб бути нацією, може х в и л е в о існувати і без неї. Звідти ріжниця в окресленні нації на Заході, де нація відповідає державі, і на Сході, де за основу нації вважається окремий від інших етнічний колектив, етнографічну масу. Інша річ, чи вірне таке окреслення нації як держави і для Заходу: сьогодні (1942) бачимо зникнення Австрійської Держави й прилучення її німецьких територій до держави німецької нації, а напр. в еспанській державі говорять про “сепаратистичні” змагання каталонців і баскійців. Подібне можна скла-

зати про Прованс. На всякий випадок, коли хочемо, зі словом “нація” в’язати якесь поняття, то не можемо в нього зразу ж вносити цілу низку поправок і неясностей. Тимто того роду поправки в понятті “нація” з наукового й методологічного погляду не вказані, а в практиці ведуть до шкідливого помішання понять.

На одне годяться всі націологи, а саме на те, що нація це група людей, що має свою окрему індивідуальність. Не буде також дискусії над тим, що нація має свою національну територію. Дискусія можлива щойно на точці національної держави — чи вона конечна для етнічного колективу, щоб він був нацією, чи ні. І знову порозуміннясяся легко: кожна нині бездержавна нація або мала свою державу в минулому й тепер змагає до її відбудови, або тієї держави не мала і змагає щойно вперше до її створення (на це останнє приклад словаки чи естонці). Кожний етнічний колектив, який є цілістю для себе, змагає до повного вияву своєї індивідуальності, а такий вияв може статися тільки при самостійному державному існуванню. Різномірні здібності окремих націй мусять свободно розвинутися й виявитися без ніяких сторонніх проблем і обмежувань, щоб така нація дала людству на 100% те, що може зі себе дати. В цьому лежить моральне правоожної самосвідомої нації до її політичної незалежності й суверенности, а натомість усяке поневолення нації для якоїнебудь користі з боку інших держав чи націй є неморально. Коли це так, то влада, себто держава, це конечний складник нації, бо етнічний колектив, який укладається добре у рамки не-своєї держави, не є себе свідомим, себто не є нацією. Треба ще додати, що нація це не якесь механічне об’єднання трьох вичислених елементів. В основі нації лежить ірраціональний момент, “містичне ядро” за висловом Липинського — незалежно від того, чи будемо його шукати у расі,

чи в мові, чи в якихнебудь інших прикметах даного колективу. Можна згадати, що натяки на індивідуальність окремих націй маємо навіть у Божому об'явленні: в св. Письмі маємо вказівки на ангелів-опікунів окремих націй, — не тільки вибраної, але напр. перської.³⁾ Так отже всі закиди про дефініювання націй при допомозі тих же трьох елементів, що держави, при близчому розгляді не являються суттєвими, а радше походять із другорядних спонук. Ми все таки лишимося при дефініції нації, як групи людей, які становлять окрему індивідуальність у відношенні до інших, живуть на своїй території і мають свою владу, або при недостачі її змагають до неї, як свого найвищого політичного ідеалу.

З цього вже ясний предмет національної історії. Це історія одної частини людства, а предметом історичного викладу є слідження повстання й розвитку цієї групи, а також її вияву в ділянці культури (в найширшому значенні цього слова). З цього виходить уже і предмет історії України, як науки.

³⁾ Дан. 10 : 13.

§ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Коли так підходимо до історії України, то хочемо з'ясувати собі історичний розвій української нації на її території, як також історію Української Держави. Таким способом в історії України будемо слідити процес розвитку населення України від найдавніших, передісторичних часів аж до сучасного моменту, шукати за формуванням того, що тепер називається українською нацією. А що не завжди в минулому образ населення України і його відношення до території відповідав сучасному станові, то приглянеться близче всім цим трьом складовим елементам української нації (територія, населення, влада) у їх взаємовідносинах.

а) **Територія.** Сьогодні уймаємо територію України як терен, на якому в компактній масі живуть українці. Як така ця територія займає 728,500 кв. км. і простягається міжокою 20° і 46° східньої довжини від Грініч, а 52° і 44° (і навіть дещо на північ від нього) північної географічної ширини. Це основна сьогодні територія української нації, — очевидно тут взято крайні північні й південні, східні й західні межі засягу українського розселення, отже з лемківським, карпатським язиком на заході, і найбільш східнім розселенням на Кубанщині. Але цей вигляд української території відповідає українському розселенню, себто це українська етнографічна територія, яка в минулому під етнографічним оглядом виглядала інакше. Коли приглядаємося українській території з історичної перспективи, то бачимо доволі виразні три смуги — коли йти з півночі на південь. 1) Перша смуга відповідає

ботанічно лісовій частині і лісово - степовій частині теперішньої української території, а під мовним оглядом це територія північно-українських говорів, як також південно-волинського, галицького, карпатських і подільських говорів. На цій території, яку можна б назвати корінною територією української нації (її північна межа — це межа з говорами білоруськими і московськими), споконвіку, відколи може констатувати історія чи археологія, жило — починаючи з палеолітичних часів — твердо осіле хліборобське населення, яке і є фізично предками сьогоднішніх українців. Отже ця частина нашої території, це область прадавньої хліборобської культури й лісowych промислів, резервуар хліборобської культури. Оскільки йде про міжнародне положення цієї території, то вона органічно зв'язана з і середньою Європою, себто культурні впливи переважають тут не східні, а західні. Це, можна сказати, найдальше на Схід висунений форпост Європи, який мов би клином вбивається між культурно чужі для Європи терени: з півночі фінсько-угорські, що обіймають величезні простори від Уралу й Волги аж до північної Скандинавії, і терени південно-українського степу, що починаючи з передісторичної доби, часу культури охрових кістяків, через скітів аж до татарів зв'язані з алтайським культурним кругом. Отже корінній українській території довелося дійсно бути заборолом Європи на Сході, себто заборолом іndoевропейської раси й культури серед зовсім чужого культурного й етнічного елементу. 2) Український степ, друга смуга української території, під ботанічним оглядом поділений іще на чорноземний травистий степ і на пустинний степ (цей останній близче Волги), при чому поміж ними є ще сухий степ над долішнім Дніпром і долішнім Доном, — це економічна територія кочових орд алтайського походження, які кочували по тих степах аж до самого

кінця українського середньовіччя, себто до сформування кримської орди, а то до пізніших часів (XVII ст.), коли сполученими силами українського й московського народів зовсім знищено панування кочовиків ув українських степах. Тоді, починаючи з XVII ст., особливо ж у XVIII ст., коли колонізацію українського степу, головно правобережного, переводить Запорозька Січ на своїх “вольностях Війська Запорозького”, — і пізніше в XIX і XX ст., коли українська колонізація стає міцною ногою на Кубанщині, — зникає зовсім проблема кочовиків ув історії України й силами української нації заколонізовується ця велика смуга теперішньої нашої території. Під мовним оглядом терен цієї нової експансії українців зайнятий південно-східніми говорами, тісно між собою спорідненими й відмінними від північних і західніх. Історія вказує, що з повним правом ця степова смуга української території належиться нашій нації, яка вспіла встоятися перед тисячелітніми наступами кочовиків, зберегла свою індивідуальність, ніколи не опускала степів у цілості (від антських а то й трипільських часів аж до XVII ст. включно!) і врешті своїм плугом здобула для хліборобської культури степ, що дичів під копитами кочовицьких табунів. Експлуатація земного багатства, починаючи з використання почви під хліборобство, а кінчаючи на копалинах, це тріумф європейської культури, переведений головним чином українськими руками. Українська нація має отже повне моральне право на цю територію і то єдине право, якого не можуть мати ніколи до неї кочові народи, хоч би і як від давна вони по ній кочували. Кочовик, стисло беручи, не має батьківщини: тому південна Україна не є і не може бути батьківщиною кочовиків, а правдиво і правною батьківщиною українців. Під культурним оглядом степова смуга України від передісторичних часів аж до кінця середньовіччя це територія, зв’язана з алтайським культурним світом, терен екс-

пансії середньоазійських і західньоазійських культур із досить помітними впливами китайської культури (нпр. привізні шовкові китайські тканини й т. ін.). Діяли вправді на населення степу й іншу культури, головно із середземноморського круга, але вони ніколи не засимілювали культурно степовиків. Асиміляція степу заіснувала щойно з опануванням його українцями і тоді наш степ входить у рамки європейської культури. 3) Врешті остає третя смуга української території, простором найменша, але під культурним і політичним оглядом важна: це Чорноморське й Озівське побережжя. Оскільки йдеться про Крим, то він поділяється з цього погляду на дві частини, — північну степову, яка належить органічно до другої степової смуги української території і в минулому завжди була під пануванням кочовиків, і прибережньої гірської й лісово-степової, яка була під пануванням інших політичних чинників. Уже від скітських часів себто більш-менш від VII ст. перед Хр., бачимо на північнім побережжі Чорного моря цілу низку грецьких колоній, спершу політично самостійних, а пізніше підчинених Римському Ціарству, зокрема його східній половині, Візантійському Царству. Те саме можна сказати про східнє побережжя Озівського моря, себто про області південного Дону, західного Манича й Кубані, що являють собою таку саму картину, як і українська територія, з тією ріжницею, що лісова смуга Кавказьких гір і лісово-степова Кубанщина лежать на півдні, а чистий степ на півночі. I тут Озівській Чорноморські береги займають грецькі колонії: натомість степова частина органічно зв'язана з Донським і Волзьким степами. Культурне значення чужинецьких Чорноморських колоній було порівнююче мале, себто мало досить слабий вплив на українську територію. Важніше було негативне політичне значення цієї колонізації, негативне тому, що морське побережжя оставало в руках чу-

жої влади, а не під пануванням українським. Такий стан тривав аж до останніх десятиліть XV ст., коли з оснуванням Кримської Орди з одного боку, а з упадком Царгороду й Візантійського Царства з другого боку, зліквідовано чужинецькі грецькі й генуезькі колонії на Кримі й Кубанщині. Зробили це почасти нащадки Золотої Орди, кримські татари, а почасти малоазійські турки; черговий етап — це була остаточна ліквідація Кримської Орди і її панування над Чорним морем, а тим самим і усунення з України впливів Турецької Імперії, якої вассалом була Кримська Орда. Зроблено це також головно зусиллям української козаччини, при допомозі Московської Держави. Культурно приналежала ця прибережна смуга української території до середземноморського культурного круга, але, як сказано, відіграла малу роль в загальній культурі України. Врешті й тут, завдяки зусиллям української нації, запанувала європейська культура, зв'язана головно зі середньою Європою: середземноморська культура стратила свій європейський характер під турецьким пануванням у передній Азії і на Балкані. — Таким способом із корінної території української нації опановано цілу сьогоднішню етнографічну територію, опановано нашим зусиллям, нашою витривалістю й нашими культурними засобами. Так українська нація стала правним власником своєї сьогоднішньої національної території.

б) **Населення.** Що торкається населення української території, то воно, історично беручи, становить цікавий виняток на Сході Європи. Московські історики, зокрема ж В. Ключевський, завважують, що історія східного слов'янства (він каже: руського народу) характеристична тим, що це історія колонізації величезних просторів Східної Європи і Південної Азії. Ця думка й лежить ув основі історичної концепції Ключевського, з якої випливає, що, власне кажучи, “руський нарід” не має якоїсь основної території і — історично беручи —

кочує по величезних просторах “Евразії”. Той самий історик підкреслює, що й самі московські оселі мають характер нашвидку розбитого табору, який сьогодні-завтра рушить дальше. Помічення українця, коли він тільки минає останню смугу північно-української колонізації й опинюється на московській етнічній території таке, що він вступив у зовсім інший світ. І так діє не тільки краєвид: навіть психіка московського слов’янина зовсім відмінна від українця. Здається тяжко знайти серед московського населення те, що ми назвали б “хліборобською ідеологією”, себто прив’язання до землі-кормильки, як основного елементу побутового й політичного світогляду. Коли б так справді було, на цілому просторі Східної Європи, за Ключевським — на цілій території “руського народу”, — то концепція цього історика була б вірна. Але якраз українське населення Східної Європи становить основну ріжницю, так би мовити — своєрідний контраст до інших околиць колишньої Росії. Помічаємо тут явище зовсім паралельне з тим, яке давала нам східно-европейська територія: лісова й лісово-степова смуга України заселена населенням осілим і хліборобським, і то вже від ранніх передісторичних часів — від культур неоліту. Не тільки знаменита і загально знана трипільська культура, але також західно-европейські неолітичні культури Волині й Галичини відзначаються тим самим осілим і хліборобським характером. Степ був тоді в посіданні кочовиків, яких констатуємо на ньому не тільки від найдавніших протоісторичних часів, але бачимо вже в II тисячлітті перед Христом, як т. зв. кочовиків охрованих могил. Коли ж пізніше українське населення зайніяло степи, не змінило своєї психіки на степову, тільки принесло у степ психіку своєї корінної території. І якраз тут, у відношенні населення України до території, бачимо основну ріжницю між населенням України й Московщини: українці глибоко, можна б сказати: фанатично, при-

в'язані до своєї країни, до рідної хати, загороди і поля, до саду й пасіки, і тому їм так дуже тяжко покидати свою країну й іти на еміграцію. Туга за рідним краєм мабуть у ніякого народу не буває сильніша, як ув українців. Натомість відношення москаля до своєї території й господарства зasadничо типово відмінне: москаль ішо не сів твердо на своїй території. Тимто конструкція якогось “руського народу” як етнографічної, національної цілості буде завжди в суперечності з дійсним становом речей. Це не припадок що українці, не зважаючи на цілі століття свого безодержавного існування, не вподібнилися, не ввійшли у склад якоїсь іншої нації, напр. московської чи “руської”, не стали її частиною: надто глибоко відчувалася прірва між москалями а українцями, щоб її засипати більш або менш слушною політичною доктриною чи політичною принадлежністю. Для того треба б зовсім відмінити психіку українців, а що вона основується на відношенні до території, то хіба повне зірвання зв'язку населення України з її територією могло б довести до здійснення такого експерименту.

Отже індивідуальність українців як нації не засновується зовсім на більшій чи меншій відрубності української мови від московської чи інших слов'янських мов, а навіть не на расових особливостях, — бодай на 100%, бо свій вплив расовий чинник напевно має, — але якраз на цьому своєрідному зв'язку українців із територією, який зовсім неподібний до зв'язку москалів із їх територією. Відповідно тому творення своєї культури і перетворювання чужих впливів, себто їх асиміляція до своїх національних вимог, випливало як історичний наслідок такого а не іншого відношения української ментальності і смаку до зовнішніх культурних фактів, себто так українська душа творила свою національну культуру. Очевидно відношення українців до своєї влади, оскільки вони її мали, не було вийнятком із цілості явищ українського куль-

турного життя. Панування кочовика, органічно нез'язаного з українським ґрунтом, чи то він називався хозарином, скитом, татарином, варягом, чи, врешті, петербурзьким чиновником, завжди будило серед українців почуття чужості, відчувалося, що це не своя людина, хоч би навіть і як подібною мовою цей наїзник говорив. Щойно коли, нехай і завойовницька, влада осідала серед українців і приймала їх звичаї і спосіб думання, тоді вона ставала або могла стати своєю, рідною, українською. Не договір упорядковував відносини між населенням України і його владою, але почуття спільноти, єпархічності, єпархічності органічної, подібної до родинного життя, — воно характеризувало відношення українців до своєї влади. Історичними ілюстраціями цього служить стародавня княжа дружина, яка належить до домашнього вогнища князя, а з погордою відноситься до наємних варягів, козацька січова й городова спільнота з “батьком-отаманом”, або “батьком-гетьманом” на чолі, — навіть змагання психічно зукраїнізувати таку чужу й дику для українства соціалістичну верхівку, якою була Директроя У.Н.Р. зі змаганням відноситися до Петлюри як до “батька”, — ці ілюстрації з усіх періодів історії України вказують найкраще, що не договір, не документ повинен регулювати відношення між українською владою і українським населенням, а почуття майже родинної єдності й родинної єпархічності. Тому ніколи серед українців не могла мати популярності ідеологія, яка казала бачити в монархові абсолютноного пана, а в підданих його всепокірніших рабів. В українському ідеалі влади є можливе тільки таке відношення підчинених до володаря, що вони є свободними людьми, які добровільно, не під терором, співпрацюють із своїм володарем-батьком. Коли будуть відносини інакші, коли будуть старатися прищепити українцям іншу форму влади, то вони завжди дадуть такій владі відчути своє відчуження й байдужність.

Тому володар України і провідна кляса чи стан, що становить провідну верству України, державу в вужчому розумінні, мусить мати українську ментальність, себто мусить мати таке саме відношення до української території і способу життя, як і громадянство. От тимто організація Російської Імперії, побудована на зовсім інших началах, як її домагаєтьсяся українська психіка, не могла ніколи стати українською політичною організацією: це панував інтернаціональний кочовик над різними народами імперії, подібно, як у Х ст. панував на Сході Європи такий самий кочовик варяг. Цей метод, названий охлократичним, не допускає існування якоїсь окремої української нації і тому з погляду Москви чи Петербурга ніякої України не було, нема і не може бути, як ствердив знаменитий Валуев. Ми вже бачили, що цього заперечення самостійності України не можна толковувати як якогось самозабріхування москалів, як імперіялістичну брехню, в яку вони самі не вірять. Було б найглибшою помилкою справу так спростачувати. Ні, імперська ідеологія Росії, чи єдиної неділимої Руси, це зовсім не свідоме самообріхування, а продукт особливої ментальності, яка для органічного українця являється неприємливою. Бо коли б це було дійсно тільки оббріхування себе й інших, то не було б можливе таке явище, як щире, з переконання співробітництво деяких українців у дусі тієї ж ідеології над розбудовою Російської Імперії, навіть за ціну пов неволення рідної нації і здушення її найбільш інтимних вимог і змагань. Це тип дійсно “зрусифікованого” українця, відірваного від зв’язку зі своїм гуртом; але це не завжди тип національного зрадника, який за свої особисті користі вирікається батьківщини. Характеристична річ, що таке “москвофільство”, як його звичайно називаємо, має ґрунт виключно серед інтелігенції, яка по своїй природі менше зв’язана з територією: чи це були церковні діячі XVII-ХХ століть, чи уряднича інте-

лігендія, чи врешті, відірваний від рідного ґрунту комсомол України, дуже часто вже зовсім неінтересний! -- все це люди, яких органічний зв'язок із українством дуже слабий, так що його легко міг зірвати ідеал, — чи коли хто волить, фантом — “загальноруської єдності”. У звичайній мові ми називаємо цей охлократичний метод організації типом східнім, зберігаючи для Заходу, як характеристичний інший метод організації, зв'язаний із поняттям осілої на якісь території групи людей, зі своїм питомим обличчям і владою, словом — національний тип суспільної організації. Цей останній метод названий клясократичним. І коли ми в праві називати охлократичний метод азійським, а клясократичний європейським, то доходимо до заключення, що з погляду азійсько-московсько-охлократичного ніякої України не було, нема й не може бути, а натомість із погляду європейсько-українського-клясократичного на Сході Європи нема і не може бути ніякої “єдності руської нації” (суперечність у самому понятті), а тільки українська нація, московська нація, білоруська нація, і численні інші, неслов'янські. Так отже відношення населення України до своєї території і є основою української окремішності, самостійності нації. Звідси й випливає політична й національна ідеологія українців, так дуже неподібна до ідеологій інших східньо-європейських народів. Оставало б іще згадати про расове походження українців, бо це мало теж визначний вплив на сформування української психіки. При сьогочасному стані дослідів над українською расою не можна ще точно сказати, як про її сучасний стан, так і про її походження. Досліди під тим оглядом лишають ще багато до бажання, бо не всі частини України відповідно наукою досліджені під расовим оглядом. Сьогодні можемо сказати лише дуже загально про поширення на українській території знаних ув Європі антропологічних типів. Усе ж таки на основі досі добутого

матеріалу можемо сказати, що корінним населенням України є два расові типи: нордичний (зі субнордичним) і динарський. Цікаво при тому, що головною територією нордичного типу є лісова смуга української території і під цим оглядом межі поширення нордичного типу в Україні більш-менш сходяться з межами північно-українських діялектів. Коли б із того можна витягнути більш загальні висновки, то треба б сказати, що основна територія української нації заселена була нордичною расою. Перша поява українських слов'ян в історії, так як вона занотована в грецьких письменників, вказує на їх нордичний расовий тип: анти це високі бльондини, а це ж корінне населення України. Та разом із тим у південній Україні й у лісово-степовій смузі бачимо темний короткоголовий динарський тип, який виявляє велику животність і експансує на терени нордиків. Так отже українська нація під расовим оглядом складається з двох головних расових чинників — нордичного й динарського, при чому останній становить більшість і помітно випирає перший. Динарський тип це українець *per excellentiam*, оспіваний навіть у народніх піснях як український тип — але його історичне походження ще досі вповні невияснене. Гіпотеза В. Щербаківського зв'язує походження українського динарца з населенням трипільської культури, але антропологічний матеріял цієї стародавньої неолітичної культури поки що далеко невистачальний для позитивної відповіді. У зв'язку з тим не вповні з'ясоване питання про іndoевропейського расового типу. Всі іndoевропейці, оскільки поява їх занотована в історії, виступають первісно як нордичні бльондини і щойно пізніше підо впливом діяння іншого расового субстракту змінюють расовий тип. Це так справи стоять у першому тисячелітті перед Христом, і в першому тисячелітті по Христі: але чи так було в найдавніших часах, чи справді праіndoевропейський тип був нордичний? Що до цього вислов-

лено в науковій літературі також інший погляд, проти звичайного (індоевропейці - нордики), а саме, що праіндоевропейський тип був радше темний і короткоголовий.⁴⁾ Аж до дальших, основніших дослідів над українською расою й її походженням не можемо ще зовсім точно відповісти на питання про її походження.

в) **Влада.** Третій складовий чинник нації — влада, і відношення промадянства до нього дуже важне у процесі історичного розвитку нації, бо без нього, власне, і нема нації в стислому розумінні. В історії України маємо під оглядом існування влади й відношення населення до неї виразні три періоди. Перший це доба княжої влади в Україні, влади, яка спершу була чужа й ізольована від промадянства завдяки своєму варязькому походженню і щойно згодом зближується до вищих верств свого громадянства. Це наближення відбувалося головно в XII і XIII століттях, але в глибину народної маси воно не сягнуло і княжа влада залишилася для цієї останньої мов би зовсім чужою; бодай у пізнішій традиції народної верстви не заховалося загадок про окремих князів як національних героїв. Зовсім окремий характер має козаччина, спочатку січова, опісля гетьманська. Спершу це чисто народно-січова влада, вибрана всіми козаками, і щойно згодом на городах вона переформовується то на зразок дідичної монархії (за Богдана Хмельницького), то на подобу польської елекційної монархії (нпр. за Виговського). Але з тим моментом перероблювання влади гетьмана й його генеральної старшини, зокрема на польський зразок, народні маси відчуваються від неї і звертають свій зір виключно до Запорозької Січі, яка й остає ідеалом народного лицарства і влади в усій словесності, в якій натомість майже не збереглись імена

⁴⁾ S. Poniatowski, Arjowie a rasa nordyjska. "Pamiętnik II Zjazdu Slow. Geogr. i Etnogr." II (1930), s. 127-130.

гетьманів. Врешті в 1917-1923 рр. відношення українського населення до своєї влади було різнопородне на різних територіях України, але це вже був вплив дуже складних умовин життя України в XIX і ХХ ст. Що особливо характеристичне в історії української влади й її відношенню до громадянства та громадянства до неї, це недостача інтимного контакту між ними, що в висліді дає гублення своєї державної традиції в дальших поколіннях і конечності починати працю над творенням влади наново, не на основі своєї традиції, яка постійно переривалася, а на зразок влади інших країн. Це й випливає з того своєрідного відношення українського громадянства до своєї влади, про яке була мова вище, коли обговорювано ідеал української влади в поняттю українського громадянства.

Так то взаємовідношення між трьома елементами української нації дають у висліді те, що називаємо історією України. Очевидно, в історії будемо дуже часто стрічатися із впливом чужим і боротьбою з тим чужим впливом, але це тільки негативний чинник, який не формує історії України, не впливає позитивно на творення української індивідуальності. Впливи зі зовні, які причинялися до формування української індивідуальності, виявлялися не в формі боротьби з політичними ворогами, а в рецепції культурних впливів згаданих уже вище культурних полос (східнього, середземноморського і західнього — чи точніше: римського провінціонального культурного круга). Українська нація приймала, як і всяка нація, багато від культурних сусідів, асимілювала прийняті культурні елементи до своєї психіки й витворювала свою оригінальну культуру. Тому для зрозуміння українського історичного процесу мусимо мати на увазі також цей позитивний вплив чужої культури і це буде той четвертий чинник, який побіч трьох місцевих буде характеризувати окремі періоди історії України.

§ 4. ПОДІЛ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Відношення між територією, громадянством та владою буде основою для поділу історії України. Можна б за основу поділу вважати факти з політичної, культурної, церковної чи інших ділянок історії, — так і справді нераз роблено, — але це не дасть у висліді по змозі всестороннього загально-обіймаючого поділу історії України на окремі доби. Щойно цілість усіх тих чинників, які впливають на розвій українського історичного процесу, дасть нам змогу накреслити по змозі добрий поділ історії України, бо поділ органічний. Таким способом історію України можемо поділити на 8 діб чи періодів, а саме: 1) палеолітична й мезолітична доба, 2) неолітична і бронзова доба, 3)protoісторична доба залізної культури, 4) княжа доба, коло 800-1340 рр., 5) волинсько-галицька, 1340-1648 рр., 6) козацько-гетьманська, "українська доба", 1648-1782, 7) доба поширення українства в XIX і ХХ ст., 1782-1917 і 8) доба найновішої української державності й її епілоги, 1917 аж досі. Можна б ставити питання, чи бува, тепер не входимо в якусь нову добу, добу, коли Україна знайшлася в обличчі, здається, повної переміни відносин в Європі ("Нова Європа"...), але нам іще бракує перспективи для історичного окреслення: чи сучасні події належать як епілог до останньої доби від 1917 року, чи започатковують зовсім нову добу. Факт об'єднання майже всіх українських земель під владою Німеччини⁵⁾ напевно буде мати далекосязгле значення, з якого ще сьогодні не здаємо собі якліді справи. Але, як

⁵⁾ Писане 1942 року. (Ред.)

сказано, точно відповісти на питання про цю евентуально останню добу ще завчасно.

1. Перша доба: палеоліт і мезоліт. Українська територія сформувалася недавно для тієї доби, бо щойно в третинній геологічній добі. Третина геологічна доба (терцієр) це таким чином доба народження української території, але як така вона зовсім не належить до історії, а тільки до геології. Щойно з моментом, коли на ній поселюється людина, звертається до цієї нової території зацікавлення історика. Це діється в черговій геологічній добі, четвертинній, у її дилювіяльному (льодовому) періоді. В цій добі появляється людина на нашій території, але ще тільки як кочовик, що збирає поживу або живиться з ловів на великих дилювіяльних звірів. Не знала ця людина ще не тільки хліборобства, але навіть скотарства і не мала найменшого прив'язання до якоїсь конкретної території, як своєї. Таке відношення тодішнього населення України до території зовсім не подібне до пізнішого і тим характеризує окрему історичну добу для часів палеолітичних і мезолітичних культур.

2. Друга доба: неоліт і бронза. Зміняється відношення населення України до території з моментом, коли констатуємо в Україні неолітичні культури. Найбільш характеристична річ для цієї нової доби це радикальна зміна відношення населення України до території. Коли в палеоліті це відношення було, власне кажучи, просто ніяке, себто зовсім припадкове, то тепер воно змінилося радикально тому, що неолітична людина сіла на території як хлібороб. У зв'язку з тим у науці постає питання, чи це та сама людність, що була в палеоліті, з бігом часу привчилася хліборобства й залишилася жити в Україні на іншому, культурному ступені, чи це якісь нові приходні принесли зі собою новий спосіб життя. В науці дається сяку й таку відповідь; але для загального окреслення цієї доби нашої історії відповідь на генезу неолітичної

культури не так то й важна. Нам вистачає ствердити, що настала зовсім нова доба в житті України, яка зазначилася новим відношенням до території. Оскільки йде про кінцеву межу цієї доби, то перевуваємо її аж до часів перецвіту на нашій території бронзової культури, бо в житті України нема якоїсь помітнішої зміни між часами неолітичної і бронзової культури. В археології стверджено безпосередній зв'язок цих обох культур, новокам'яної і бронзової, отже вони є тільки окремими етапами культури одного населення. Крім того доба пізнього неоліту і бронзи характеризується ще й тим, що українська територія помітно ділиться на дві частини — лісову й лісово-степову, де появляються кочовики. Та це тільки початок, на скільки можемо в нашім скромнім матеріалі ствердити, того явища постійного панування кочовиків у наших степах, яке побачимо в скітських часах і безперерви даліше. Тому і з цього боку неолітична доба і бронзова доба це ще тільки початок чогось нового під цим оглядом, чи зміни старого; ще в початках бронзової доби осілі трипільці займають правобережні степи і ведуть на них хліборобську господарку. Відносно самого населення, то воно складається навіть у своїй хліборобській частині бодай із двох, коли не із трьох основних расових груп — північно-української, західно-української і лісово-степової — трипільської. Так отже, наскільки можемо ствердити, в цій добі ще мабуть не дійшло до повної уніфікації населення України; з цим в'яжеться індоевропейське питання.

3. Третя доба: протоісторичні часи. Чи справді протоісторична доба становить для себе замкнену цілість? Таке питання виринає перед дослідником, коли він старається виділити її як щось окреме, хронологічно посереднє між передісторичною та історичною добою. Сумнів викликає вже сама назва: протоісторична (= вчасно історична) доба. У цьому понятті думаємо про часи, коли су-

сідні народи в своїх письменних творах згадують уже про нашу країну, але сама вона про себе ще не пише. Коли ж це так, то рациі для виділенняprotoісторичної доби в окрему цілість не стільки фактична, скільки методологічна. Вправді в тій protoісторичній добі маємо деякі характеристичні тільки для неї моменти: це остаточне і ярке культурно-історичне розділення степової і лісової смуги, при чому перша стає під діянням урало-алтайської культури й передньо-азійської, а друга тісно в'язеться зі середньо-європейською культурою. До того як зовсім нове прилучається явище появи грецьких колоній на північному березі Чорного моря, що саме й рішає про появу перших писаних вісток про Україну у грецьких письменників. Черговим характеристикним для цієї доби явищем є поява на нашій території слов'ян. Як колись, із добою неоліту і бронзи, в'язалося питання про праобразівщину й поширення індоєвропейців та їх етнічно-асиміляційного ділання, так тепер, у protoісторичній добі, таке саме місце займає проблема походження слов'ян, їх батьківщини й розселення. Під кінець цієї доби, починаючи мабуть уже з IV ст., а напевні зі VI ст. по Христі, бачимо в Україні слов'ян — але чи можемо тих же слов'ян бачити в Геродотових неврах, будинах і скитах-хліборобах, — щодо цього твердої (себто мовознавчої) відповіді не маємо. Так отже хотілося б характеризувати protoісторичну добу історії України як: 1) різке розмежування лісової і степової смуги під етнічним і культурним оглядом, а також появу грецьких колоній на Чорномор'ї, і 2) як добу, коли в Україні живуть уже слов'яни. Але тут і виринає зasadнича трудність. Із protoісторичними часами немов би відхилилася заслона, що сповивала "кімерійським туманом" землі України і ми маємо вже змогу сконстатувати назви мешканців України, а з часом навіть їх мову — до того бачимо вже і якісь бодай примітивні політичні організми серед населення України. Але

чи цей стан, бувало, не існував уже й раніше, заки постали перші вістки про Україну в чужих літературakh? Чи справдіprotoісторична доба це цілість, органічно різна від своєї попередниці? Сьогодні ще точно на те не можемо відповісти, хоч здається, що protoісторична доба це тільки продовження попередньої, з тією ріжницею, що можемо приглядатися її обличчю крізь призму чужої літератури. Нехай і так, — але ми всетаки виділюємо її окремо, хоч би і з методологічних рацій.

4) **Четверта доба:** княжі часи. Із княжою добою входимо вже в історичні часи історії України. Бодай від початку XI ст., коли не з останніх десятиліть X ст., маємо вже коротенькі літописні записи про події історії України, а в добі Ярослава Мудрого, 1040 рр., постає перший свідомий історіографічний український твір. Поява першого історіографічного твору свідчить про те, що дана етнографічна цілість усвідомлює собі себе як суб'єкт історичного процесу, а не лише як його об'єкт. Свідомість своєї національної особовості, відмінності від сусідів і змагання до могутності — все те, що дає національна історіографія, — говорить про початок історичного життя народу в стислому розумінні. Але мусимо бачити початки цього процесу в тих чиниках, яких ця свідомість є завершенням: себто до історичних часів життя народу треба включити вже початки його національно-державного життя, себто такого, що об'єднує не лише родово-племінні групи, але виходить поза них і в цей спосіб формує майбутню національну територію з її населенням-нацією. Тому до історичного життя України зачисляємо появу княжої влади, яка стала об'єднувати споріднені між собою, але політично роз'єднані племена чи волості в одну цілість вищого ряду. Звичайно творить це підбій місцевого населення через якусь сторонню силу, яка проте не робить із даної території колонії, залежної від мітрополії-батьківщини наїзників, але осідає на здо-

бутій території, щоб сполучитися органічно з її населенням. Так було і з Україною. Влада, в цілості або бодай переважно нормансько-варязька, десь у кінці VIII або на початку IX ст. осідає в Україні, починає об'єднувати її, добирає собі созвучні місцеві елементи і кладе основу під національну державу. Два століття державного життя, IX і X ст., спричинили те, що в добі Ярослава Мудрого українська нація виступає вже як свідома суспільна одиниця, саме як суб'єкт історичного ділання. Дальші століття існування княжої державності причиняються до поширення або поглиблення процесу взаємовідносин між владою і громадянством — під цим оглядом нема майже ніяких ріжниць в організації Київської Держави і Галицько-Волинської. Процес приєднання до Київської Держави західно-українських земель припадає якраз на цю добу — Х - XII ст. — в тих часах західно-українські землі стають “руськими землями”, себто політично й династично залежними від Київської Руської Держави. Зі занепадом політичного життя на східніх землях, який починається вже коло половини XII ст., а зокрема ярко після татарського наїзду 1240 рр., державне “руське” життя заховується власне тільки на західно-українських землях, які стають заповідником руської державності й політичною опорою для української нації. Такий стан триває аж до кінця Галицько-Волинської Держави, яка так і не вспіла сповнити в протилежному напрямі того, що колись зробив Київ — політично приєднати до себе східно-українські землі. Оцінюючи в загальному княжу добу української державності можемо сказати, що тут уже ділає нація як свідомий підмет історії, але в те поняття нації не можемо вкладати сьогочасного змісту. Свідома себе була політична верхівка, себто княжо-дружинна верства, а інші шари суспільності — міщанство, не кажучи вже про селянство, — відносилися до державності цілком байдуже, або майже байдуже. Тому про

український патріотизм того часу в сьогочасному розумінні ще не можна тоді говорити. Найзамітніша, найбільш характеристична признака староукраїнської суспільноти в порівнянні зі західно-й середньо-європейськими країнами та, що в нас не створився окремий земельний аристократичний стан, який з одного боку забезпечив би собі станові права й виборов щось у роді своєї “золотої булі” чи “великої карти вольностей” (як напр. це було в Мадярщині чи Англії); тим самим не створився стан, який міг би був статися школою патріотизму для чергових, молодих станів (головно міщанства), як це діялося в західній і середній Європі. Примітивна патріярхальності відносин дружини до князя не давала можливості розвинутися холодним юридичним взаєминам між князем і дружиною. З упадком княжої державності мов би якась буря змела княжо-дружинну верхівку, яка почали пере-неслася до північної і східної Європи, а почали засимілювалася до нового литовського чи польського режиму. Нижчі верстви опинилися в положенні малолітніх дітей, яким заскора помер батько й не вслів дати ще якогонебудь виховання для життя в твердій дійсності. По-правді кажучи, княжа доба сягнула в глибину народних мас незвичайно мало: ні культура, яка була тільки привілеєм інтелектуальної верхівки, ні навіть християнство, свого роду “панська віра”, не сягнуло ще до глибини народної психіки, які оставали дуже мало християнізованими, і в своїй ідеології, зокрема на селах, зберігали ще досить основно старе поганство — лише досить механічно доповнене християнською термінологією чи зовнішнім культом. Про якусь традицію княжої доби в масах українського населення, навіть в останках старої аристократії, майже не приходиться говорити.

5. П'ята доба: волинсько-галицька. В такому сумному стані вступив український народ у чергову добу свого історичного існування. Цю

добу звичайно називають литовсько - польською, бо тоді Україна політично залежала від Литви і Польщі. Але це окреслення по-перше не точне, бо поза литовськими й польськими володіннями окрім частини української території, оставали під владою то Золотої Орди, то Мадярщини, то врешті Москви, — не кажучи вже про Молдавію. Ще це окреслення і з того боку невідповідне, що воно не характеризує якоїсь окремої доби в історії української нації, а тільки окреслює її політичне відношення до сусідів. Тому в хронологічному окресленні цієї “литовсько-польської” доби маємо вагання: чи починати її з 1340 р., чи з 1349, чи навіть і з 1380-тих рр., — а також не знати, коли її кінчити, щоби починати нову “козацьку добу”: чи 1569 роком, чи якимсь іншим. Коли ж поглянемо на часи після впадку Галицько-Волинської Держави з погляду життя українського народу й його долі (не тільки політичної!), то побачимо передовсім дуже ярку культурно - історичну переміну. Коли в княжій добі Україна під культурним оглядом лежала в сфері середземноморської культури, репрезентованої тоді Візантією, а середньо-европейські впливи (іх можна б окреслити як впливи римської провінціональної культури із сильною домішкою варварських елементів) були доволі слабі, то тепер у зіткненні з носіями середньо-европейської культури, головно поляками, українці після деякого культурного летаргу досить поспішно й основно присвоюють собі якраз цю культуру, себто входять у сферу середньо-европейської культури. Можемо тут розрізнати два періоди: 1) XIV — м. б. до половини XVI століття, коли український народ іще зовсім не прочуняв після втрати княжої державності і не з'ясував собі нової небезпеки й засобів боротьби з нею, — та 2) друга половина XVI і перша половина XVII століття, період незвичайної української активності й навіть сильної культурної боротьби зі західнім наступом, але вже

цілком західніми методами. У першім періоді цієї доби дуже символічною є доля київської св. Софії: вона помалу валиться, майже не піддержувана ніким, так що в кінці XVI ст. уявляє собою просто жахливий вид — на стінах катедри росли дерева, а в її майже поруйнованому нутрі блукали звірі. У тому ж часі майже основно повалилися пам'ятки архітектури княжої доби по столицях князів. Такий Галич занепав так основно, що згубилася навіть традиція його первісного положення; що вже казати про те, що самі мешканці Галича не вміли вказати місця Осмомислової катедри... Щойно в останньому столітті тієї доби цілком нові сили, себто міщанство й козацтво, спомагані доволі слабо останками старої аристократії (як Острозькі) і шляхти (Сагайдачний), а також українська уніяцька єпархія видвигають клич оборони національного стану посідання й починають шукати своєї національної традиції в княжій добі. Відновлення повалених київських храмів Петром Могилою, націоналізація козаччини через вписання Запорозького Війська до Київського Богоявленського Братства з одного боку, а нав'язання до традиції Фльорентійської Унії й християнства часів св. Володимира та поставлення нової історіографії з другого боку, як також заведення західньої культури як серед уніятів, так і в могилянському православ'ї, завершили величезний перелім в українському національному житті. У цій добі Україна стала тим, чим вона є досі, не зважаючи на всі пізніші насильні спроби стерти її національне обличчя: вона стала нацією середньо-европейської, чи, як звичайно кажеться, західньої культури. Основну ролю відіграли тут землі Галицько-Волинської Держави, які самі перейшли величезний розвоєвий процес і витягнули руку по східні землі, які і націоналізували. Отже стався відворотний процес, як у попередній добі: коли тоді Київ приєднав західні землі й надав їм руську династію, руську Церкву й русь-

ку культуру, то тепер західні землі звертали цей депозит Києву і східнім землям, переформувавши його згідно з вимогами історичного моменту. Тому з погляду української культурно-національної еволюції хіба найкраще назвати цю добу волинсько-галицькою. Українська нація виявила в цій добі величезну життєздатність і здібність, оформила виразно фізіономію, так що не позбавлений слушності погляд про властиве сформування української нації в цій добі; ми б сказали для ясності — сформування її зasadничих культурно - історичних рис, із якими вона вже й буде виступати в дальшій історії. Як така ця доба хронологічно обмежена роками 1340-1648.

6. Шоста доба: козацько - гетьманська. Маємо рацію відокремити козацько - гетьманську добу, бо вона справді становить для себе окрему цілість. Виступили в ній нові сили, вправді зв'язані з давниною, але доволі слабо і поверховно. Це українське міщанство, головно на західніх землях, і наддніпрянська козаччина зі своїм осередком Запорозькою Січчю. Ці два суспільні чинники, після нав'язання до давньої традиції княжої доби (нав'язання свідомого), стали національними і кожний на свій лад обороняли стан посідання свого народу, а то й змагали до його поширення. З такою спадщиною попередньої доби виступила козаччина й міщанство у збройній і культурній боротьбі проти польського головним чином натиску. Так отже це доба збройної боротьби української нації за своє існування, доба, яку можемо назвати — за її таки термінологією, — “українською доброю”, *per excellentiam*. Справді тоді щойно поширюється чимраз більше нова назва “Україна” і змагає до опанування цілої території українського народу, який досі називав себе просто руським. Нова назва йде слідом за козаччиною, козаччина це поширює “Україну”. Тому не диво, що так часто стрічаємо-

ся з терміном “козацька нація”, як серед українців, так і серед чужинців. “Козацька нація” — це пізніша “українська нація”, яка була спершу зв’язана зі своїм конкретним носієм — українською козаччиною, подібно як у княжій добі таким динамічним носієм назви “Русь” і руськості були тодішні завойовники - варяги. За Петра Дорошенка напр. під “Україною” розуміється вже цілу національну територію, а не тільки територію козацького війська (оба ці поняття, як відомо, не покривалися). Крім цього в цій добі помічаємо ще два дуже характеристичні явища. Перше з них — це творення нової козацької аристократії і то аристократії земельної, себто бачимо тут народження в Україні явища, що його названо “вояк-продуцент”. Це, чого не зроблено в княжій добі, а що було таке конечне для фізичного й морального існування нації, робиться щойно тепер, із приблизно 500-літнім спізненням. Про далекосяглість цього суспільного процесу переконує нас хоч би відношення в цій верстві до минулого України, яке виявилося в постанні національної козацької історіографії. Тепер уже не переривалася нитка історичної традиції, бо жили її носії. Нехай “Історія Русовъ” і пізніші твори XIX ст. і будуть уже писані московською мовою, то проте вони без порівняння більше українські, як колишні литовські літописі писані руською мовою... Національно - державна ідея, яку несла в собі і плекала козацька верства, чи точніше: її верхівка, не пропадала аж до того часу, коли її в живому виді передано українській інтелігенції XIX ст. — як на східно-українських, так і на західніх землях. До того козаччина не лишилася лише ідеалом аристократичної земельної верстви: ідеал козака як вільної української людини і в своїй ідеальній чи ідеалізований постаті найкращого, що видав зі себе український народ, стався ідеалом українського міщанства й селянства. Належати до козацького стану — це був народний

ідеал; а як глибоко було закорінене це змагання серед українського селянства, бачимо з того, які наглі й просто неймовірні наслідки ще в XIX ст. викликають серед населення поголоски, що буде відновлення козаччини. В усній людовій словесності збереглися аж по сьогодні виразні спомини про козаччину, чого не можна сказати про лицарство княжої доби; щойно останні події 1917 і дальших років дали людовій поезії нові ідеали й напрямні, хоч і вони подекуди в'яжуться з козачиною. — Другий чинник у цій добі, який особливо її характеризує, це початок величезної колонізаційної експансії українців у степ. Разом із москалями, включеними в рамки Московського Царства, українці доконали традиційного ворога - степовика, "хижого татарина", а доконали так основно, що зайняли його дотеперішні кочовиська. Український плуг розорав урожайний чорноморський степ, який тим способом увійшов у сферу середньо-европейської культури. Отже в цій добі кінчиться триваюче цілі тисячеліття панування кочовиків в українських степах. Козацько-гетьманська доба в історії України — це дальший етап у формуванні новочасного українця. Культурно сперта міцно на здобутках попередньої доби, нова Україна могла експансувати дуже сильно на Московщину, яка жадібно втягала в себе натурализовані на східно-европейському ґрунті культурні впливи Європи. У зв'язку з тим витворився тип українського інтелігента, духовного а то й світського, образованого у величезній мірі на західно-европейських університетах або в себе дома, який тепер ширить здобуту культуру в мало-культурній Московщині. Та разом із цим приходив у найдальших конsekвенціях небезпечний перелім у психіці цього інтелігента: він захоплювався велетенськими горизонтами праці на території імперії, яка здобувала чимраз більше нових теренів, у величезній більшості ще поганських (Сибір), і до того нав'язував свої уявлення про стародавню

Русь, яка вправді народилася в Україні, але збереглася в Московщині. Завдяки деяким історично-культурним моментам, які збереглися від княжої Руси і в Україні і в Московщині, творилося в ідеології цих інтелігентів поняття *racis russicae*, в якому вміщалися всякі місцеві відміни: “великоруська”, “малоруська”, “Донського війська”, “білоруська”, і т. п. Цей тип українського інтелігента відіграє дуже поважну роль в черговій добі історії України. Ліквідація Запорозької Січі в 1775 р. і скасування окремих українських порядків у 1782 р. — це останні межеві стовпи цієї доби при переході до чергової. Дуже важну роль відіграв упадок Польщі, бо разом із ним увійшли в склад Росії правобережні і західньо-українські землі (крім Галичини, Буковини й Карпатської України). У черговій добі прийде до уніфікації з українського національного погляду всіх цих територій.

Сьома доба: Доба поширення українства в XIX і ХХ століттях. Повстання української земельної аристократії у виді козацької старшини було з національного погляду явищем корисним і дуже потрібним. Це врешті Україна діставала стан, який був носієм національної традиції і міг її передавати молодшим станам, зокрема ж селянству. Але в цьому була одна велика недостача: ні одне покоління української козацької старшини не виросло в цілком самостійній Україні, бо вже від Богдана Хмельницького гетьманщина була в злуці з Москвою. Тому навіть між козацькою старшиною не бачимо типу органічного українського аристократа-самостійника, а натомість помічаемо в ділянці публичного життя й ідеології часто хитання між повною самостійністю і принадлежністю до Московщини. В такому стані передано українську національну ідеологію українській інтелігенції, яка даліше мала її розвивати. А що ця інтелігенція органічно не була так зв'язана з кочечністю самостійного існування України, як ко-

зацький стан, то ідеологічні недостачі, неясність і нездекларованість у політичній програмі українства виявилися в інтелігенції ще більше. У цій добі українство, мов би згущене в лівобережній Гетьманщині, поширюється на Правобережжя, а даліші і на західно-українські землі, — поширюється, але не поглиблюється. Вправді зацікавлення народнім побутом і старовиною, характеристичне для романтизму, вважається за якесь “національне відродження”, але це зовсім не вірно. По перше: що мало відроджуватися, коли ніщо не було завмерло? Українська національна ідея жила і ступнево розвивалася, не дійшовши до своєї повної зрілості і в козацько-гетьманській добі; тому не могла вона завмерти і відроджуватися. По друге: в цьому т. зв. відродженні бачимо на ділі найглибший занепад політичної думки, її затуманення, спочатку мрякою всеслов'янської федерації в Кирило-Методіївському Братстві, а пізніше в різного типу соціалістичних доктринах, які нуртували серед московської інтелігенції й переносилися до нас (нпр. Драгоманів). Занепад політичної української ідеї навіть у порівнянні з XVIII століттям був настільки глибокий, що рішучий український самостійник у другій половині XIX ст. в східній Україні був правдивим білим круком (В. Горленко). Трохи інакше було в Галичині. Галичани прийняли зовнішнє українство, себто східно-українську мову, східно-українські національні традиції й т. п., але надали їм інший зміст. Прикладом глибокого незрозуміння Східної України в Галичині може бути цілком незрозумний культ гайдамаччини на галицькому ґрунті, при чому галичани вкладали в нього зміст національної боротьби українців із поляками. Вправді все, що було східно-українське, вважалося в Галичині вищевартісним, але галичани не мали уявлення про правдиву східно-українську дійсність; болюче сконфронтувалися з нею щойно в роках визвольної боротьби. Тому не можемо сказати, щоб

ця доба була добою поглиблення українства; вона була тільки добою його поширення. На поглиблення українства може прийти час щойно в черговій добі. Одною з найбільш характеристичних рис цієї доби в духовному житті українського народу є приналежність його до двох Церков: більшість під російським володінням належала до російської православної Церкви, яка з 1589 року становила окремий патріярхат, а меншість під володінням Австро-Угорщини належала до греко-католицької Церкви. Ця приналежність до двох різних Церков помітно зазначилася на характері обох віток українського народу. Коли російські українці мали в своїй Церкві в XIX і XX ст. майже виключно чиновницько-адміністраційний “апарат по ділам сумління й культу”, апарат, який нормально був чужим і одіозним для суспільності, зокрема перейнятій ліберальними науками, — то в Галичині греко-католицька Церква була дійсно національною Церквою. В минулому, в XVII і XVIII ст., вона провадила боротьбу з латинізаційними й тимсамим де-націоналізуючими посягненнями польського уряду й духовенства і таким чином була також заборолом української національності; в Австрії, після відновлення галицької митрополії у 1908 році, греко-католицька Церква була зрівняна в правах із латинською і могла стати правдивою виховницею своєї української пастви. У протилежності до Східної України, де православне духовенство майже зовсім не дбало про якенебудь національне життя і його зміцнення серед своєї пастви, греко-католицьке духовенство в Галичині упродовж цілого XIX і XX століть постійно працювало не тільки над чисто духовним життям своєї пастви, але також старалося про його національне піднесення. Коли з цієї праці врешті вийшла синтеза між зовнішнім українством (мова й історичні традиції Східної України) і католицизмом, себто, коли греко-католицька єпархія від Сильвестра Сембраторича стала рішуче

на українському національному становищі, галицькі українці мали змогу стати дійсним провідним чинником у цілій нації. Трагічним було тільки те, що національно-визвольний рух у Галичині під погубним впливом Драгоманова став на соціалістично-радикальній базі й дуже відчужився від Церкви. Дійшло було до того, що перед світовою війною 1914 р. скільки небудь порядній український самостійник у Галичині був рівночасно радикалом, а на інших дивився згори як на щось нижче й менше вартісне. Такий стан відбився навіть на Січовому Стрілецтві і його негативному, або бодай байдужому відношенню до Церкви. Тільки там, де на селах і часом у містах мало більший вплив духовенство, а менший радикальна партія, міг витворитися тип віруючого й патріотичного українця, який врешті дав основні кадри для Галицької Армії. Помітна ріжниця між Галицькою Армією (УГА) і всякими наддніпрянськими формаціями доби Центральної Ради й Директорії УНР якраз і випливалася з того факту, що одних виховувала греко-католицька Церква, а других православна. Пріоритет і значення обох виховань переконали нас найкраще всім відомі події з 1918-1923 рр. Як бачимо, в цій добі діють іще різні сили як більші або менші можливості (потенціяли) серед української суспільності, але вони ще не дійшли до гармонійного об'єднання і створення гармонійної цілості. Тому цю добу називаємо добою поширення, а не поглиблення українства; на його поглиблення прийде час щойно в черговій добі.

8. Восьма доба: 1917 аж досі. Найновіша доба в історії України характеризується перш за все тим, що починається вона з боротьби за самостійну Українську Державу; хоч Українська Держава політично й не вдержалася (крім УРСР), то від тепер для українців стала вже аксіомою конечність самостійного державницького життя. Жертви, принесені за здобуття державності, стали живою

й нефальшованою традицією, яка голосно промовляє до чергових поколінь. Іде про те, який зміст вліти в поняття українства. Шукання цього змісту і характеризує дальше нашу добу. Рішуче відкінено всякі півзасоби в роді автономії і федерації, — тільки не дійшло ще до згоди щодо форми вияву українського державного життя. Змагання політичних груп, у краю й на еміграції, вказують на живий фермент у політичному житті України. Тимчасом незалежно від змагань політичних груп ішла й іде дальше органічна праця над поглибленням українства, яке вже перестало бути тільки змаганням верхівки, а стало спільним добром усіх верств населення. Змагання опанувати головно економічну ділянку життя України давало тверду основу і для політичних змагань, і для культурного життя. Основна річ це найглибша синтеза змісту українства до якої якраз ідемо в оцій добі. Глибоке й усестороннє пізнання українського життя в минулому й сучасному, як конечність для вияснення собі причин нашої політичної катастрофи, змушує стати віч-на-віч із дійсністю й відкинути всякі чужі, накинені доктрини і їх призму. Завдання цієї доби — знайти синтезу українства, не як якоїсь чужої доктрини, але як органічний вияв нашого історичного життя, щоб на тій основі побудувати тривке самостійне державне життя. На наших очах переходять ці змагання, у яких діють різні сили — позитивні й негативні. Тяжко вже тепер обсервувати нашу сучасність тільки оком історика: ми рівночасно співтворці цієї нової доби в історії України й тому не можемо обмежитися тільки до ролі обсерваторів. Чи знайде українство правдивий і тривкий зміст для свого дальнього існування — в цьому лежить питання його буття або небуття.

§ 5. МІРИЛО ВАРТОСТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

До історичних подій займаємо завжди якесь становище: позитивне або негативне. Це залежить від того, як ми дивимося на історію, як її оцінюємо. Звичайно підходить до цієї справи доволі просто. Що, мовляв, є корисне для України чи українства, що причиняється до його зросту і зміцнення, те і є позитивним в історії України; а що навпаки виявляється для того українства шкідливим — це негативне в історії України. Історик, який поставив просто справу мірила вартості в історії України, С. Томашівський, пише про це так: “У зрозумінні згаданих вище провідних ідей (Томашівський говорив про 1) контраст між культурно-лісовою і степово-луговою полосою, 2) політично-культурну суперечність Заходу і Сходу і 3) політично-господарський контраст Півночі й Півдня, — Т. К.) лежить і відкриття мірила вартости (Wertmassstab) в українській історії. Все те, що йшло по лінії цих ідей — було позитивне, творче, корисне; все супротивне — негативне, деструктивне й шкідне. Здобування землі, відокремлення від “руськості”, витворення окремої національно - культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності — оце орієнтаційні пункти для історика в розміщенні світла й тіни на його малюнку. Без того читач блудить по пущі.”⁶⁾) Здавалося б, що таке розуміння вартости історії України єдиноправильне. Бо й справді, чого ми шукаємо в історії України? Очевидно, що перш за все шукаємо відповіді на пи-

⁶⁾ С. Томашівський, Українська історія, I, Львів, 1919, ст. 12.

тання, як постала, жила й розвивалася українська нація, що сприяло її розвиткові і що його здергувало або старалося зовсім його припинити. Так зрозуміла історія України висліджує виникнення того історичного явища, що його називаємо українською нацією, -- виникнення в найширшому розумінні, то значить його постання і вияв в історії. У такому випадку досліджуємо чисто соціологічний феномен, суспільність, яка на очах історії зароджується, живе й розвивається або занепадає. Все було б гаразд, коли б цей соціологічний феномен званий українською нацією, не був нічим іншим, тільки тим біологічно-соціологічним феноменом, метою самою в собі, себто, коли б постання і розвій нації були для себе такою самоціллю, як напр. постання якогось тваринного організму. Ясно, що тоді й не може бути мови про якунебудь іншу міру вартості в історії нації, як тільки її біологічно-соціологічний розвій евентуально добробут. Але так направду не є і не може бути. Змагання деяких природників уймати суспільний організм цілком біологічно,⁷⁾) на подобу тваринного організму, не числиться зовсім із фактом, що складові клітини цього організму це живі людські індивідуальності, якими править не тільки право біологічного детермінізму, але й моральні закони цілком індегерміністичної натури. Навіть матеріалістичне марксівське уняття історії не може виключити відповідальності людини за свої вчинки, бо тоді поняття провини взагалі не могло б існувати; а тому і теорія і практика історії й життя в СРСР, в країні марксівського матеріалізму, ніколи не були в відношенні до людини детерміністичними. Біологічний організм є тільки сам для себе метою, а його клітини не можуть виявляти своїх окремих змагань, не підпорядкованих загальному добру ср-

⁷⁾ Нпр. Д-р Ів. Раковський, Історія а природничі науки. "Січ", Відень 1908, ст. 203-223.

ганізму; зовсім інакше в соціологічнім організмі, в нації. Тут людина може і нераз навіть має обов'язок протиставитися тому, що називається “загальним добрим”, якщо воно колідує з моральними зasadами. Ця автономія “клітин” суспільного організму виключає всяку можливість аналогії з біологічним організмом і вводить до історії моральний момент, якого ніхто не сміє легко-важити й підпорядковувати якомусь, мовляв, загальному “добру соціальної групи”. Тому в оцінці вартостей в історії України мусить відіграти роль не лише те, що так би мовити, біологічно корисне для українства, себто що сприяє його хвилевому, дочасному доброму, але муситься брати на увагу й засоби, якими доходиться до даної мети. Коли нація не є метою самою в собі як біологічний організм, то вона має якісь вищі завдання. Стaraючися зрозуміти це вище завдання нації не можемо спинитись над доволі примітивним ідеалом т. зв. національного месіянізму, яким зокрема захоплювалися в часах романтизму, бо це в дійсності тільки замаскований егоїзм даної нації. Також “змагання до могутності”, прикриване нераз різними величніми гаслами впроваджування нового ладу на світі (пор., месіянізм Римської Імперії), це ніщо інше, як більш або менш усвідомлений національний егоїзм. Тимчасом егоїзм не може бути метою суспільності, яка складається з людей, що керуються моральними зasadами. Тому вищу ціль існування націй можемо бачити тільки в їх участі у великому ділі творення царство Божого на землі, яким повинен бути християнський світ. Тільки з того погляду, з погляду християнської спільноти всіх народів, об'єднаних у містичнім Христовім Тілі, можемо зрозуміти рацію існування окремих націй і їх призначення. Коли ж це так, то ясно, що в оцінці суспільного життя, а тим самим в історії всякої нації, не можемо абстрагувати від морального чинника; все, що буде досягнене в національ-

нім житті з нарушенням Божого закону і природного права людини, буде скорше чи пізніше стерте з лиця землі, ляже в руїнах. Нація — це твір Божий, як і біологічний організм, але в цьому творі внутрішнім життям є вже не лише фізіологічні процеси, але і моральний закон любові. Наглі й несподівані катастрофи держав і народів, які стоять, здавалося б, в апогею свого розцвіту, можна пояснити тільки тим, що сповнилася міра їх беззаконня і прийшла заслужена кара. Підсумовуючи сказане стверджуємо, що в історії України, як і в історії інших народів, мусимо оцінювати окремі події й факти не тільки з погляду т. зв. “добра України”, яке зовсім не є абсолютноним і всякий може його трактувати собі по своєму, але мусимо брати на увагу також моральний чинник, згідність із Божим законом поступків володарів і підчинених. Цей останній закон — абсолютний і не допускає подвійного пояснювання. Тому годі оцінити позитивно нпр. Коліївщину 1763 р. з її мордуванням невинного католицького громадянства в Умані, так само як не можна ніколи похвалити ніяких актів пімsti нi насильства, хоч би в цей спосiб малося osягнути nibito якихсь успiхiв. Щойно пiсля такого поставлення справи читач історiї України “не буде блукати по пущi”, позбавлений свiтла љ укритий темрявою, а буде мати потрiбне свiтло, для зрозумiння iсторичної дiйсностi.

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ ЧАСИ

(палеоліт, неоліт, доба бронзи)

I. СТАРОКАМ'ЯНА ДОБА (ПАЛЕОЛІТ)

1. Старий палеоліт Українська земля робиться пригожою для поселення людини щойно при кінці т. зв. третинної геологічної доби. Раніше, себто у третинній геологічній добі, територія сучасної України була покрита майже в цілості морем. Коли під кінець тієї доби море уступило у приблизно теперішні межі Чорного, Озівського й Каспійського морів, Україна покрилась незвичайно буйною рістнею, подібно як сьогодніша Африка, бо й підсоння її було дуже тепле. Але в тій добі не жила ще людина на наших землях. Чи жила вона денебудь в інших країнах у цій самій добі, цього певно не знаємо. В науці досі нерозв'язаний спір про походження т. зв. еолітів, себто чогось мов би кам'яного знаряддя, з можливими слідами обробітки людською рукою. Багато вчених заперечує можливість людської обробітки еолітів, але й досі є вчені, що обстоюють думку про оброблювання їх людиною. На всякий випадок костей людини з третинної доби досі не найдено. Цілком певно знаємо про існування людини щойно в черговій геологічній добі — четвертинній. Тоді підсоння, а разом із ним і краєвид України, зміняється на подібний до теперішнього підбігунового; це спричинили льодовики, що масово насуваються на Україну з півночі. Переривали студінь дилювіяльного підсоння міжльодові доби, які доводили до зміни клімату й рістні. Міжльодових діб було кілька. У цій льодовій (дилювіяльній) добі напевно жила вже людина в Україні. Належала ця людина до т. зв. неандертальської раси,

дуже подібної до сучасних рас Европи; нагадує ця раса сьогочасних корінних африканців. Люди цієї раси жили тоді в цілій Європі, годувалися головним чином зі збиранням поживи, але також і з мисливства, — зокрема полювали вони на величезних дилювіяльний слонів, званих мамутами. Таке саме життя провадила неандертальська людина і в Україні. Останки неандертальської людини в Україні знайдено на Кримі недалеко Симферополя. Вона жила в кримських печерах, де крім первісного кам'яного знаряддя знайдено також гріб тогочасної людини: доказ її віри в позагробове життя. Поза Кримом знайдено останки цієї самої раси на Кубані, на Дінці, в околицях Старого Кодака, а також у Галичині. З того бачимо, що в старій палеолітичній добі Україна була вже заселена, хоч і не густо.

2. Молодший палеоліт Ще в дилювіяльній добі відбувається різка зміна населення в цілій Європі, а також і в Україні. Неандертальська раса старинного палеоліту зникає, а натомість появляється нова раса, звана орінь-яцького, цілком подібна до сучасних європейських рас. Особливо багато нахідок культури цієї раси маємо в Україні, отже дуже можливо, що ця раса виводиться з території нашої батьківщини. Бачимо вже значний поступ у культурі в порівнянні з попередньою добою: кам'яне знаряддя, якого вживають і даліше, вже краще оброблюване й багатше. Все ж таки і ця новопалеолітична людність займалася дальнє мисливством, не кидаючи й збиральництва, і не дійшла ще до осілого життя. Сліди діяльності цієї людини куди численніші в Україні, ніж попередньої. Особливо багато їх находять в Галичині, східному Поділлі й поза ним на Подністров'ї, хоч маємо нахідки з Галичини й поза тереном (Глиняни к. Львова, Перемишль і ін.).

На Волині знаємо сліди перебування цієї раси з околиць Рівного, а в східній Україні зокрема багато їх на Чернігівщині (Новгород Сіверський, Пушкарі коло Новгорода Сіверського, Мізин і ін.); таку оселю знайдено й на терені Києва. Поза Чернігівчиною й Київчиною замітні оріньяцькі оселі в Ганцих і на річці Удаю на Полтавщині, в Донбасі і ін. Загалом сліди цієї людини помічається майже по всій території України. Оскільки можемо тепер дослідити, то людина старокам'яної доби ще не творила якихось більших політичних чи суспільніх організацій. Важкі умови життя в зимному підсонні і трудність добути поживу змушували тодішніх мешканців України працювати збирним зусиллям, бо одна людина була безсильна в боротьбі з природою. Але в які форми вливалося це збирне життя, — чи це були лише хвилеві об'єднання, чи тривкіші, — цього не знаємо. Знаємо тільки, що оріньяцька людність не жила відокремленим життям кожної скupини, але провадила широку торгівлю — мабуть річною дорогою: можемо догадуватися, що тоді вже виробляли човни, може не тільки для риболовлі. Не відомо також, як виглядало тоді родинне життя. Знаємо зате, що людина молодшого палеоліту вже відзначалася мистецькими здібностями, як це бачимо з малюнків у скельних печерах, нераз доволі талановитих, які заховалися до сьогодні. Щодо релігії цієї людини, то вона вірила в позагробове життя (ховала все своїх покійників), але в уявленні про вищі сили потрапала в жалюгіднім поганстві: тодішня людина вірила, що окрім роди людей походять від тварин і тому всякі тварини були предметом релігійної пошані серед тодішнього суспільства (це т. зв. то-темізм). Цілу культуру дилювіяльної доби називаємо старокам'яною (палеолітичною) тому, що свої знаряддя людина виконувала тоді головно з каменя; та мабуть краще було б назвати цю добу часами ловецької культури вищих

м и с л и в ц і в. Цікаво було б нам знати в якому часі жили дилювіальні люди, себто скільки тисячеліть перед нами; але цього не можемо точно визначити: в науці вагаються окреслення часу палеолітичних культур між десятками, а то й сотками тисячеліть...

ЛІТЕРАТУРА:

- В. Щербаківський, Формація українського народу. Нарис праісторії України, Подебради, 1937; Його ж, Палеоліт. Конспект лекцій читаних в Українськім Вільнім Університеті в Празі, Прага, 1938;
- Л. Чикаленко, Я. Пастернак, В. Щербаківський, Праісторія. "УЗЕ", шп. 393-409.
- M. Ebert, Südrussland im Altertum, Bonn u. Leipzig, 1921.
- H. Obergmaier, M. Ebert, Südrussland (Ukraine), "Reallexicon der Vorgeschichte" т. XIII (1929).
- П. І. Борисковський, Людина кам'яного віку на Україні. Науково-популярний нарис, Київ, 1940.
- В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини, "Збірник Іст.-філол. Віdd. УАН" № 31, Київ, 1925.
- Wł. Antoniewicz, Archeologia Polski. Zarys dziejów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski, Warszawa, 1928.
- Др. Я. Пастернак, Коротка археольгія західно-українських земель, Львів, 1932.
- L. Kołowski, Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów, 1939.
- Палеоліт і неоліт України, т. I, (Академія Наук УРСР), Львів, 1941.
- Н. А. Вінберг, Бібліографія по палеоліту УРСР. "Палеоліт і неоліт України", т. I, с. 409-428 (тут дуже багатий, хоч і неповний, список праць про палеоліт України).

II. НОВОКАМ'ЯНА І БРОНЗОВА ДОБА

3. Переходова доба (мезоліт)

Чергова доба в передісторичному минулому людства називається новокам'яною тому, що вона часово пізніша, а до того техніка оброблювання знаряддя поступила дуже значно вперед. Коли в старокам'яній добі виготовляли знаряддя при помочі відколювання потрібних частин кременя, то тепер навчилися тяжкої штуки шліхтування. Але до цього дійшло не зразу: між старокам'яною добою а новокам'яною існує переходна доба, звана мезолітом. Мезолітичну людність знаємо мало не з цілої території України. Вона вже поступила вперед у порівнянні з палеолітичною людністю: навчилася виробляти лук і стріли, приручила собаку, навіть виробляла вже примітивний глиняний посуд. Та ще більш характеристична зміна заходить у способі життя людності новокам'яної доби в порівнянні з її попередниками: в неоліті бачимо переважно вже осілих хліборобів, а не кочових звіроловів. Таке хліборобське населення жило в новокам'яній добі і в Україні.

4. Причини змін у культурі

Які ж це були причини, що дозвели до основної зміни способу життя людності кам'яної доби? В науці існують щодо того різні пояснення. Головним чином стаються вияснити справу дві наукові школи: еволюційна, що спирається на висновках природничих наук Дарвіна і його наслідників у пристосуванні до життя людських суспільностей,

та історична, звана також теорією культурних кругів, що теж спирається на студіюванню людських суспільностей. Перша школа зокрема розвинута в передвоєнній Франції, а до меж крайного безглуздя доведена в науці Радянського Союзу. На погляд учених цієї школи всі людські суспільності цілої землі й усіх часів розвиваються тільки в один спосіб — на зразок фізіологічного розвитку окремого живого організму. Існують такі фази в цьому розвитку: спершу доба “дородової суспільноти”, коли людина вийшла зі звірячої стадії життя” (!), пізніше доба “родової суспільноти з первісно комуністичним господарством”, коли суспільність переходить еволюційно від кочового до осілого життя, а згодом перетворюється у клясову суспільність, себто поділену на окремі кляси. Натомість історична школа держиться погляду, що в цілій історії людства існують три головні культури, а саме тотемний круг вищих звіроловів, матріярхальний (себто такий, де головою роду є жінка-мати) круг первісних хліборобів і патріярхальний (батько голова родини) круг кохових пастухів. Кожний із цих культурних кругів відзначається не тільки окремим способом життя й суспільної організації, але також своєрідною психікою, ідеологією, яка держить міцно принадежних до даного кругу людей і майже не дає їм змоги з нього вирватися. Кочовик дивиться з погордою на хлібороба-гречкосія, вважаючи його за нижчу расу, а натомість хлібороб дивиться з погордою на дикого чоловіка; перехід від одної ідеології до другої майже не можливий. Оці культурні круги, твердить історична школа, є постійними (перманентними) в цілій усесвітній історії. Відповідно тому на зміну тотемним звіроловам старокам'яної доби, які виємігрували, прийшло нове населення хліборобське, яке й надає характер неолітичній культурі. Але одна і друга школа, хоч і мають свої аргументи, не позбавлені і слабих місць; треба

підкреслити, що точної їй зовсім певної відповіді на питання зміни в культурі кам'яної доби не маємо. Доводиться просто тільки ствердити ці зміни.

5. Неолітична культура України Одне, що можемо з деякою певністю сказати, це приблизне окреслення часу тривання неолітичної культури в Україні: від 5000 до 2000 літ перед Христовою ерою. У тому часі бачимо на території України кілька окремих груп населення, що відрізняються своєрідними формами життя й культури. Лівобережжя займають переважно тільки напів осілі рибалки, що не займалися постійно управою рілі. Натомість західня половина України виявляє в тому часі характер уже цілком хліборобської країни. У Галичині й на Волині, крім дрібніших культурних груп, живе в тому часі хліборобське населення т. зв. надбужанської культури. Та вже найцікавіше явище неолітичної культури України це т. зв. трипільська культура (вперше відкрита у Трипіллі коло Києва), що поширення майже по цілій Правобережній Україні, східній Волині, на галицькому Поділлі, Буковині, Басарабії й рідких виїмках на Лівобережжі. Хронологічно належить трипільська культура до фази пізнього неоліту (III і II тисячеліття перед Христовою ерою) і засягає в початкові часи металевої (мідяної) культури; найновіші досліди (ще не оголошені) виказують, що трипільська культура піретривала аж до гальштатської залізної доби. Трипільці жили в суцільних оселях, займалися управою пшениці, проса, коноплі й годували освоєних тварин, головним чином волів, що служили теж до управи рілі (як сьогодні коні), овець, свиней і дробу; користувалися й свійським собакою. Крім хліборобства живилися також і з мисливства. Трипільці був це народ незвичайно талановитий, як це бачимо з його мистецтва. Зокрема здавна звернули на себе увагу прегарно мальовані в кілька

красок посудини, які нагадують цілком передгрецьку кераміку егейського світу; дехто з учених додується, що трипільці були споріднені з передгрецьким населенням Греції й островів, а також із народами Передньої Азії. Якщо це так, то наші трипільці належали б до великої групи народів із високою культурою, що заселявали здавна найбільші культурні країни культурного світу. Нажаль, не маємо майже ніяких даних до означення фізичного вигляду трипільців, бо своїх покійників вони переважно (зокрема в східній Україні) палили, а не хоронили в землі. Та, після довгого часу буйного розцвіту трипільської культури, найбільш характеристична для неї мальована кераміка зникає; тяжко вяснити це в той спосіб, що трипільці виїмігрували з України. Ми вже бачили, що вони остали жити в Україні аж до залізної доби, але з якихось причин перестали виробляти свою прекрасну кераміку.

Побіч трипільців жило на Волині й у північній Галичині населення, що прийшло з півночі й хорошило покійників у скринькових гробах. Воно вже стало на Волині жити.

Всі оці групи населення дали основний матеріал для населення України. Осілі хлібороби не покидають своєї країни так, як це роблять кочовики; вони остають на місці, прив'язуються до землі, витворюють поняття Землі - батьківщини, — дають основу до правдивого патріотизму, любови своєї країни. Та побіч них, бодай під кінець неоліту й у початках металічної культури, бачимо в українських степах кочове населення, що хорошило своїх покійників у великих курганах і посипало їх охрою. Про походження цих кочовиків не знаємо нічого точного. З другого боку бачимо, що зі заходу, точніше з Німеччини, посувався на схід і досягає й України населення, що відзначається керамікою зі шнуром із орнаментом і похоронами скорчених кістяків; воно теж осідає в Україні.

6. Іndoєвропейське питання Про передісторичну людину довідуємось не з писаних пам'яток, бо їх тоді ще не було,

а просто зі самої землі, з якої вчені археологи добувають сліди передісторичної культури й останки тогочасної людини. Але ті джерела, які подає нам археологія, не можуть дати відповіді на питання про мову чи національність тих прадавніх людей. Кинути жмут світла на цю справу старається мовознавство, яке доходить до цікавих висновків на основі порівняння існуючих нині мов і їх історії. Зокрема більшість сьогоднішніх європейських мов і деякі азійські виявляють безперечне споріднення зі собою: тому їх об'єднується в одну велику мовну громаду, звану іndoєвропейською групою мов. Це мови германські, романські, слов'янські, балтійські, грецька, вірменська, іранська і староіндійська, а також колись дуже поширена кельтійська, тракійська й ілірська мова; до них долучається недавно відкрита в Азії тохарська мова. Мовознавці твердять, що існувала колись одна іndoєвропейська мова, яка згодом розділилася, враз із розселенням праіndoєвропейського народу, на окремі більші групи (германська, слов'янська...), а ці в свою чергу знову поділилися й дали вже досьогоднішні мови. І хоч тепер, після довгого розвитку самого порівняльного іndoєвропейського мовознавства, а також інших наук, можна вважати рішучі твердження про іndoєвропейський пранарід і постання сьогоднішніх іndoєвропейських мов не таким то вже простим явищем, то проте ще й досі в рішучій формі як історики, так і археологи стараються шукати прабатьківщини іndoєвропейців, часу і шляхів їх розселення. А що даних до того майже нема, поза безсумнівним фактом подібності іndoєвропейських мов до себе, то й відповіді випадають різно: одні шукають прабатьківщини іndoєвропейців в азійських степах, інші в Східній Європі (точіше в Україні), ще інші в Німеччині й т. п. Та про

це чогонебудь певного сказати годі. Відкриття в Європі останків неіndoевропейських мов (баскійська, може лігурійська, — з давніх етруська й пелазгійська) дали знов основу припускати, що перед іndoевропейцями заселявали Европу народи іншої мовної групи; щойно згодом іndoевропейці зайняли Европу й накинули свою мову тим народам. Але коли і як це сталося — знову не відомо. Доводиться ствердити тільки, що історичні часи застають Европу майже цілком іndoевропейською, але як далеко цей стан сягає в передісторичне минуле, ствердити не можливо. Це питання важне і для України. Коли справді трипільці були споріднені з передньоазійськими народами, то вони не належали до іndoевропейської мовної групи; щойно колись пізніше вони прийняли іndoевропейську мову в її слов'янській відміні. Та коли і як це сталося — про це знову не маємо ніяких даних.

7. Бронзова доба в Україні Культура неолітичної доби це не є якась надто первісна культура, на подобу якоїнебудь із теперішніх культур первісних народів нпр. Африки. Між окремими країнами Європи в добі неоліту існували зв'язки, в першу чергу торговельні. В цей спосіб поширювалися вироби, потрібні до господарського життя, як також і люксусові, на просторі від Єгипту аж до Балтійського моря і від Франції до України. Ціла Європа була вже тоді перерізана торговельними шляхами, водними й сухопутними, які мусили роїтися від караван валок чи купецьких човнів. Тому всякі нові винаходи скоро поширювалися з одної країни до інших. Коли отже винайдено спосіб обробітки металів і металеві знаряддя почали звільна випирати з життя кам'яні (сталося це найскоріше в Передній Азії), то ці нові знаряддя поширилися згадуваними торговельними шляхами по цілому тодішньому світі. А що першим металем

(після короткого вживання міді) була бронза, то починаючи з 2000 аж до бл. 800 рр. перед християнською ерою Європа, а з нею й Україна, переживають добу бронзової культури. Для України це ще цілком передісторична доба. Бронзове знаряддя, яке знаходимо по всій Україні, не виперло вповні вживання каменя, який і надальше остає в ужитті. Спочатку бронзові вироби були спроваджувані до України головно з Угорщини, але згодом стали їх виробляти й у нас; до того використано поклади міді в Донеччині, які експлуатовано вже в цих давніх, передісторичних часах. Населення України і спосіб його життя майже не змінюється в цій добі в порівнянні з неолітом; як тоді, так і тепер живе тут у масі хліборобське населення. Під кінець бронзової доби бачимо в південній Україні перший народ, якого ім'я зберегли стародавні джерела грецькі і східні: це кімерійці, що панують в українських степах приблизно до VII ст. перед хр. ерою. Від їх імені й ціла бронзова культура України називається в науці кімерійською; це не зовсім точно, бо крім кімерійців жили тоді в Україні також інші народи. Зокрема в Галичині, а частинно й на інших західно-українських землях бачимо в бронзовій добі появу нового населення, яке через карпатські просмики посугується з Дунайської долини на північ, опановує цілу Галичину й частину Волині, відзначається особливою войовничістю, але при тому і хліборобською культурою. Тому, що в Дунайській долині на світанку історії застаемо траків (індо-европейський народ, тепер не існує), припускаємо з дуже великою правдоподібністю, що мешканці Галичини в бронзовій добі це теж тракти. Бачимо тоді вперше в Галичині зав'язки тривкішої політичної організації: постають укріплені пункти городища, а також маємо вказівки на те, що галицькі тракти зорганізовані монархічно (на це вказує нахідка королівської корони в золотому скарбі з Михалкова).

ЛІТЕРАТУРА:

- Проф. А. Спіцин, Південно-руський неоліт. "ЮБ. Зб. Баг." I (1927).
- Є. Сіцінський, Нариси з історії Поділля, ч. I. Вінниця, 1927; його ж, Матеріали до археології західнього Поділля. "Записки Всеукр.-Археол. Комітету", I (1930).
- В. Козловська, Неолітичні та трипільські нахідки на Чернігівщині. "Чернігів і Північне Лівобережжя", 1928.
- В. Пархоменко, Нарис передісторичних часів на Полтавщині. "Полтавщина" II (1927).
- М. Макаренко, Давнє минуле Прилуччини. "Правда Прилуччини", 1927, чч. 60, 61.
- А. Федоровський, Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Харків, 1918.
- М. Рудинський, Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла. Охтирський повіт на Харківщині. "Записки Укр.-Наук. Т-ва досліджування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині", I (1919).
- М. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, I-III, Ізюм, 1926-1928; його ж, Очерки по доистории и истории Изюмского края. Далекое прошлое Изюма. Вып. I, Ізюм, 1928.
- С. Локтюшев, Прежнее население бассейна р. Донца и его смена здесь по находкам материальной культуры. "Радянська Школа" 1927, 1/15.
- А. Федоровский, Доисторические древности в бассейне р. Донца. "Изв. Лисичанск. Музея" I (1920).
- Трипільська культура на Україні. I (1926). (Збірник статей); Трипільська культура, I (1940), Київ (збірник).
- Т. С. Пасек, Трипільська культура. Науково-популярний нарис. Київ, 1941.
- Є. Ю. Кричевський, Ранній неоліт і походження трипільської культури. "Палеоліт і неоліт України" I (1941).
- Т. С. Пасек, Исследования трипольской культуры в УССР за 20 лет. "Вестник древней истории" 1938, № 1-2.
- А. М. Tallgren, La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. "Eurasia Septentrionalis Antiqua" II, Helsinki, 1926.
- А. Федоровский, Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком Бассейне. "Воронежский Историко-Археологический Вестник", № 2 (1921).
- С. Шестаков, Кімерійці в археології України. "Юбл. Зб. Багалія" (1927).
- Крім цього гл. загальні праці, подані в літературі до I. розділу; там вказана також подрібніша література; крім того гл.: С. Магура, Бібліографічний показчик з археології. "За-

писки Всеукраїнського Археологічного Комітету", т. I. Київ,
1930.

V. Ščerbakivskyj, Die vorgeschichtlich-archeologischen
Forschungen in der Ukraine nach dem Weltkriege. "Mitteilun-
gen des Ukr. Wissenschaftlichen Institutes in Berlin", H. 2.
(1928).

J. Pasternak, Der Stand der ukrainischen archeologi-
schen Forschung in Ost-Galizien während der letzten 10 Jahre.
"Slavische Rundschau" I (1929), H. 7.

$\frac{d^2\phi}{dt^2} = -\frac{GM}{r^2}$

$\frac{d\phi}{dt} = \sqrt{\frac{2GM}{r}}$

$\frac{d\phi}{dt} = \sqrt{\frac{2GM}{r}} \cdot \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{2GM}{rc^2}}}$

$\frac{d\phi}{dt} = \frac{c}{\sqrt{1 - \frac{2GM}{rc^2}}}$

ПРОТОІСТОРИЧНІ ЧАСИ

(Доба передкняжа)

ІІІ. УКРАЇНА НА СВІТАНКУ ІСТОРІЇ

8. “Скитія” Близько 800 року перед Христом появляються в Україні перші вироби зі заліза; з тим часом входимо в нову археологічну добу, залізну, що поділяється на кілька періодів: гальштатський (800-500 рр. перед Хр.), лятенський (500-1 рр. перед Хр.), римський (1-375 рр. по Хр.) і доба мандрівки народів (375-600 рр. по Хр.); пізніше входимо вже в стисло історичну добу. Але разом із тим ми не мусимо користуватись виключно тільки даними археології, бо маємо вже, поки що чужі, описи України й її населення; можемо отже в цій протоісторичній добі сполучити дані археології й історичних джерел. Найстарший опис України в чужих письменників — це частина великого історичного твору Геродота (V стол. перед Хр.). Він подає точний, хоч не в усьому вірний опис України, яку називає “Скитією”, тому що тоді жили в ній (точніше: в українських степах) кочові скити. За Україною й остается на кілька століть назва “Скитія”. Комбінуючи дані археологічні й оповідання Геродота, дістаємо таку картину життя України в гальштатській добі:

Лісову й лісостепову смугу України займали в цьому часі, себто під кінець лятенського періоду залізної доби, такі народи: В Галичині дальше жили тракії, хоч західню частину Галичини занимали вже приходні зі Заходу з т.зв. лужицькою культурою. Волинь, Полісся аж до Дніпра на захід, менш-більш до Висли на схід (північної границі не можна усталити точно), а на південь до горішнього Бога й північної Галичини зай-

мали н е в р и , що жили з хліборобства. Як вика-
зують найновіші досліди, на цій території розсе-
лилися племена, що первісно жили на досить не-
великім просторі сьогоднішнього Полісся (тоді во-
но не було таке воднисте як сьогодні). Якраз у
гальштатській добі розселилися вони аж до меж
лісової смуги Правобережної України, доходячи на
сході до Дніпра; тут вони створили т. зв. в о л и н-
сь к у к у л ь т у р у , якої одне відгалуження в Га-
личині це т. зв. в и с о ц ь к а к у л ь т у р а . На лі-
вім березі Дніпра, себто в Чернігівщині й північній
Харківщині жили будини, що займалися хлібо-
робством. Ціла лісова смуга України з правого й
лівого боку Дніпра густо покрита г о р о д и щ а-
ми , які були замешкальні або використовувані вже
в ті часи. Решту правобережної України займали
теж хліборобські племена: найдальше на північ, між
Дніпром і верхнім Богом жили а в х е т и , звані в
Геродота скитами-орачами, більше на південь між
Дніпром і Богом жили т. зв. с к и т и - х л і б о-
р б и (іх племінні назви це мабуть катіяри і тра-
спії), а між Богом і Дністром жили к а л і п і д и
й алізони . Ці хліборобські племена Правобе-
режжя виходили вже поза правобережну лісову-
степову смугу й жили в чистому степу. Подібне
явище ми констатували в неолітичній добі, коли
оселі трипільської культури доходили аж до око-
лиць нинішньої Одеси (Усатове); пізніше побачи-
мо подібне явище (в VI ст. по Хр.). Натомість лі-
вобережні українські степи і правдоподібно частину
Криму займали кочові орди с к и т і в званих
царськими, або просто кочовиками. Головний осе-
редок їх був в околиці Дніпрових порогів, де на-
ходилися могили скитських царів. Кочові скити це
одне з найбільш диких і жорстоких племен, що
колинебудь жили в українських степах. Їх реме-
слом і способом прожитку була війна, чи точніше
грабіжницькі наїзди на хліборобські країни Європи
й Малої Азії. Крім того скити панували також над

хліборобським населенням України, — звідти й цих хліборобів називано скитами. Але одні і другі не мали зі собою щодо походження нічого спільного. Кочові скити складалися з елементів монгольських і іранських, були щирими кочовиками, які ніколи не пробували займатися управою рілі. Натомість корінне населення України, яке плекало перекази про своє споконвічне життя на українській території, було цілком іншого походження. Крім правдивого населення, що жило в Україні ще в неоліті й добі бронзи, долучилися тут зокрема на західних окраїнах тракійські приходні, які скоро засимілювалися з корінним населенням. Не знаємо тільки, якою мовою говорило це населення в скитській добі; історичні часи застають це населення вже принадлежним до слав'янської мовної групи. Та було ще й інше населення, що жило на берегах Чорного моря: це греки колоністи з Малої Азії, що поселилися на Чорноморському побережжі вже починаючи з VII стол. перед Христом. Найвизначніші грецькі міста-колонії в Україні це Ольбія в лимані Дніпра й Бога, Херсонес на Криму, Теодозія й Пантикапей (цей останній коло теперішньої Керчі), — оба ці міста теж на Криму, — Танаїс в усті Дону й Фанагорія на Таманському півострові; інші грецькі поселення відіграли меншу роль. Ці колоністи жили переважно з торгівлі з українськими хліборобськими й кочовими скитами, але не цуралися й самі хліборобства. Користи з них для України було мало; вони майже нічим не причинилися для піднесення культури України, а до того на довгий час, бо аж до пізнього середньовіччя, були забороном чужих впливів в Україні й не давали змоги Україні оновувати Чорноморських берегів. З-поміж цих грецьких міст особливо цікавий Пантикапей, що відмінно від інших грецьких колоній відзначився монархічним устроєм. Уже в V стол. перед Хр. Пантикапей поширює своє володіння на Криму, а

то й поза ним, на Кубанщині. На березі Кубані жили хліборобські племена іранського походження (або бодай іранізовані), яких греки називали м е о т а м и ; на них і розтягнув своє володіння Пантикалей, досягаючи в добі свого найвищого розцвіту, в IV стол. перед Христом, навіть Танаїса. Ціле оце царство звалося Б о с ф о р с ь к и м Ц а р с т в о м .

Така картина рисується перед нашими очима, коли приглядаємось Україні вprotoісторичних часах. Бачимо, що сьогодніша наша національна територія поділялася на три смуги: 1) основна, база розселення української нації, — лісова й лісовостепова смуга, заселена хліборобським населенням, як на Правобережжі, так і на Лівобережжі; 2) степова смуга, “чисте поле”, як його називано в XI-XIII ст., де кочували степовики, зокрема ж між Волгою і Дніпром (виїмок: правобережні степи й Кубанщина) і 3) північне побережжя Чорного моря й береги Криму й Кубанщини, де причепилися ластів'ячі гнізда грецьких колоній. Взаємовідносини цих трьох територіальних смуг — це один із суттєвих чинників не лише в історії української колонізації, але й культури. Лісова смуга органічно лучила нас зі Заходом, як це бачимо нпр. у поширенні гальштатської культури в Україні; степова — з далекими і близькими центрами Азії (Монголія, Китай, Туркестан, Іран, Індія, Передня Азія); Чорноморська смуга — з країнами середземноморського культурного круга. З їхніми впливами ще стрінечмосья.

9. Політична доля “Скитів” Скити прибули до України в VII стол. перед Хр. і застали на наших степах згаданих уже кімерійців. Після боротьби між давніми панами українського степу й новими приходнями південна Україна опинилася під владою скитів, які прогна-

ли кімерійців. Але напади цих нових кочових хижаків на культурні країни Європи (зокрема Дунайських країн) і передньої Азії спричинили похід перського царя Дарія на скитів у 512 р. перед Хр. Дарій вирушив із Персії до Європи, побудував на Дунаї міст і заатакував скитів від сторони Басарабії. Похід мав свій успіх: скити стали менше небезпечні для Дунайських країн. Знаємо також про боротьбу скитів із Македонським Царством Філіпа (339 р.) і його наслідників. Врешті скитська сила ослабла й у початках II ст. перед Хр. влада над українськими степами переходить до рук нової, вже чисто-іранської кочової орди сарматів. Під цим ім'ям криється ціла низка окремих племінних імен (тісамати, язиги, аорси); пізніше, у II-III століттях по Хр., бачимо в лівобережних степах як зверхню одну зі сарматських орд — аланів, що жили там аж до середньовічних часів, а останки їх заціліли й досі в кавказьких горах — це осетини. Сармати даються добре в знаки грецьким колоністам на Чорноморському побережжі і вони то заключають із сарматами перемиря за ціну оплати харакчу, то входять у порозуміння й союз із політичними силами, які могли б їх боронити перед варварським заливом. Такою силою виявився при кінці II ст. перед Хр. цар Мітридат Евпатор (106-64), — володар малоазійського Понтійського Царства. Він появляється на північнім Чорномор'ї як оборонець грецької культури перед варварським заливом, але зате загортав під свій вплив як протектор грецькі колонії, а навіть Босфорське Царство. Пізніше Понтійська Держава не встояла в боротьбі з могутньою Римською Імперією і грецькі міста, зокрема на Криму, дістають нових опікунів — римські легіони. Зокрема перше століття і початок другого по Христі це доба сильної експанзії Риму на схід; тоді постає римська провінція Дакія (теперішня Румунія й Семигород), де жили тракійські даки. Не знаємо,

як далеко на північ сягали римські посілості, зокрема ж — чи переходили вони Карпати. В часах існування провінції Дакії бачимо в Карпатах (можливо й на північному їх березі, в Галичині) войовничі племена бесів, костобоків і карпів, — по всій імовірності племена тракійські. Вони завзято нападають на римські володіння й воюють їх.

Отже, як бачимо, сила степовиків слабне й верх починає брати Римське Цісарство. Такий стан держався довго, бо аж до занепаду Східньо-римського Цісарства (Візантії) в середині XV ст., хоч і переходив різні зміни — ослаблення, то нового зміщення. Зате Україна стрінулася зі середземно-морською культурою, що згодом відіграє дуже поважну роль в історії української культури, сягаючи своїми впливами й далеко поза Україну; та це сталося щойно кілька століть пізніше.

10. Готи Покищо особливо небезпечними сусідами для римських володінь стало германське плем'я готи, що зі своєї скандинавської батьківщини виrushають на півден, поселюються (I ст. по Хр.) над долішньою Вислою й мандрують звідти на півден, аж опиняються над Чорним морем. Опанування Чорноморського берега готами сталося приблизно в II-III ст. по Хр.; перші війни з цісарством ведуть готи в 230-их рр. З того часу українські степи Правобережжя опиняються під володінням уже не сарматських племен, а германських; навіть на лівому березі Дніпра, над Озівським морем панують кревняки готів — г е р у л и. Тільки дальше на Сході, над Доном і поза ним на схід, кочують алани. Готи це не лиш одно з найбільш войовничих племен, як це скоро відчули на собі римляни (джерела нотують кільканадцять нападів готів на римські володіння), але також чи не найбільш талановите між усіми германами. Можемо

з найбільшою ймовірністю догадуватися, що українські готи витворили в себе рунічне письмо й пізніше поширену по цілому германському світові релігію Одіна. Завдяки своїм зв'язкам із північно-германськими країнами (Скандинавією, а через неї навіть з Ісландією, де збереглися стародавні германські вірування й героїчні перекази), елементи середземно-морської культури доходять на найдальшу європейську північ. Але серед готів швидко почало ширитися християнство в католицькій формі, яке принесли між готів полонені в поході на Малу Азію кападокійські невільники. Правда, пізніше, в IV ст. готи прийняли аріянство (іх єпископ Вульфіл переклав на готську мову св. Письмо) й це навіть довело було до переслідування католиків. Готи присвоїли собі мистецькі здобутки українського Чорномор'я і зуміли перетворити їх у свій оригінальний стиль.

Готські перекази змальовують нам цю германську державу як величезний кольос, щось на подобу легендарної держави Олександра Македонського. На основі даних цієї легенди, збереженої в творі готського історика Йордана (VI стол. по Хр.), припускалося в науці, що готська держава обімала майже цілий схід Європи й розтягала своє панування навіть на фінські племена північно-східньої Європи; готи мали свою столицю в “Дніпрровому городі”, що нібито мав бути на місці пізнього Києва; не хто ж, як вони таки, мали вперше промостили славний пізніше водний шлях — “путь із варяг у греки”. Та це все не має оправдання ні в історичних ані в археологічних джерелах. Справді бачимо готські grobi в окремих місцевостях Правобережної України, навіть коло Києва, але всі інші дані свідчать про те, що осередком і головною територією готського володіння була таки південна частина українського Правобережжя з Басарабією. Не маємо також певних даних про те, як впливали готи (і чи загалом впливали) на полі-

тичне усвідомлення й організацію підвладного негерманського населення. Загалом ця сторінка життя цілком темна. Вправді маємо деякі натяки в українській мові, які вказували б на вплив готів на слов'янське населення в ділянці воєнної техніки, але це дані дуже непевні. Найправодоподібніше готи тільки експлуатували підбите хліборобське населення, а воно відплачувалося їм повною байдужністю. Тільки цим можна пояснити явище наглого упадку готської держави, під першим натиском тюркських гунів, що започаткували собою потік турецьких почовиків в українських степах. Розгром готів стався в 375 р.; король готський, Германарих, не бачучи виходу, покінчив життя самогубством, а готи переселилися з України на Подунав'я. Рештки їх заціліли на Кримі, де бачимо їх іще поверх 1000 літ після упадку готської держави. Українські степи дістали нових володарів.

ЛІТЕРАТУРА:

- М. Грушевський, Виїмки з жерел до історії України-Руси до половини XI віка. Львів, 1895.
- Геродот із Галікарнасу, Опис Скітії, переклав Т. Коструба, вступ Ол. Домбровського, Львів, 1937.
- Б. В. Фармаковський, Архаїческий періодъ въ Россіи. "Мат. по археол. Россіи" № 34 (1914).
- Щербаківський В., Українська protoісторія. "Наша Культура", 1935-1937.
- J. B. Biggs, The Homeric and the historic Kimmerians. "Klio" VI (1906).
- C. F. Lehmann-Haupt, Kimmerier. "Realencyklopédie d. klass. Altertums", XI (1922).
- Sulimirski T., Kultura wysocka. Kraków, 1931; його ж, Scytowie na zachodnim Podolu. "Prace Lwowskiego Towarzystwa Przedhistorycznego" Nr. 2, Lwów, 1936.
- M. Śmieszko, Kultury wczesnego okresu epoki ces. rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932.
- A. Спицынъ, Скиѳы и Гальштаттъ. "Сборникъ археол. статей, поднесенный гр. А. Бобринскому", СПБ. 1911.
- L. Niederle, Keramika zapadnich skythskych mohyl. "Сборникъ статей, посвящ. Н. Кондакову", Прага, 1926.

N. Makarenko, La civilisation des Scythes et Hallstatt. "Eurasia Septentrionalis Antiqua" V (1930).

E. H. Minns, Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archeology on the north coast of the Euxine from the Danubу to the Caucasus. Cambridge, 1913.

Е. А. Загоровский, Очерк истории северного Причерноморья. Ч. I. Одесса, 1922.

M. Vassmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland. Leipzig, 1923.

М. И. Ростовцевъ, Эллинство и иранство на югѣ Россіи. Общій очеркъ. Пгр., 1918; його ж, Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922; його ж, Скиѳія и Боспоръ. Критическое обозрѣніе памятниковъ литературныхъ и археологическихъ. с. I., 1925; його ж, Skythien und der Bosphorus. Berlin, 1931.

Ол. Покровський, Як ідеалізовано скітів у грецькому та римському письменстві. "Записки ІФВ УАН", X (1927).

Б. Варнеке, Легенди про походження скітів. "Юбіл. збір. Грушевського", I (1928); його ж, Образи скітів. ЗНТШ, т. 100 (1930).

Акад. В. П. Бузескул, Студіювання стародавностей північного Чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії. "Юбіл. Збірн. Баг.", 1927.

E. Stern, Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres. "Klio", IX (1909).

Др. Р. Клюм, Die milesischen Kolonien im Skythenlande. Чернівці, 1914.

С. А. Жебелев, Возникновение Боспорского Государства. ИОГН, 1930. X; його ж, Основные линии экономического развития Боспорского государства. ИОН, 1934. VIII; його ж, Милет и Ольвия. ИОГН, 1929. VI.

М. И. Ростовцевъ, Представление о монархической власти въ Скиѳіи и Боспорѣ. "Ізв. Арх. Ком.", в. 49 (1913).

L. Piotrowicz, L'Invasion des Scythes en Asie Antérieure au VIIe s. av. J.-C. "Eos" XXXII (1929).

J. B. Bury, The European Expedition of Darius. "Classical Review" XI (1897).

Wittenben, Dareios' Zug gegen die Skythen im Lichte des russischen Krieges von 1812. "Zeitschrift für d. Gymnasia." 1912.

V. Ščerbakivskyj, La situation géographique de la ville de Gelone d'Herodote. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin Prof. Dr. Włodzimierza Demytrykiewicza, Poznań, 1930.

О. Переяславский, Похід царя Дарія проти Скітів "Табор" ч. 27 (1935), ч. 28/29.

Ф. Слюсаренко, Греко-скітські взаємовідносини II.

- ст. пер. Хр. (З історії грецької колонізації на Україні за античної доби. I). "Наук. Ювил. Збір. Масарикові", ч. I (1925).
- М. И. Ростовцевъ, МитридатъPontийскій и Ольвія. "Изв. Арх. Ком.", в. 23 (1907).
- Х в Слісаренко, Мітридат Евпатор і населення України I. віку пер. Хр. (До історії грецької колонізації на Україні за античної доби [II]). "Праці УВПІ ім. М. Драг. у Празі". Науковий збірник т. I (1929).
- Н. И. Ростовцевъ, Римские гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ. ЖМНПр. 1900. III.
- Н. И. Репников, О характере римской оккупации южного берега Крыма. "Советская археология" VII (1941).
- М. Ростовцевъ, Сарматская и индо-斯基цкая древности. "Сборникъ статей, посвященныхъ памяти Н. П. Кондакова." Прага, 1926.
- Ю. Кулаковский, Карта европейской Сарматии по Птолемею. Київ, 1899; Його ж, Христіанство у Аланъ. "Византійскій Временникъ", I (1898); Його ж Аланы по свѣдѣніяхъ классическихъ и византійскихъ писателей... "Чтения Нестора Лѣтоп." XIII (1899).
- E. Täubler, Zur Geschichte der Alanen. "Klio", 1909.
- В. И. Абаев, Alanica. ИОН, 1935. IX.
- Ю. Кулаковский, Прошлое Тавриды. 2Київ, 1914.
- L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. München, 1934.
- N. H. Baynes, The Goths in South Russia. "The Antiquaries Journal", IV (1924).
- A. A. Vasiliев, The Goths in the Crimea. "Monographs of the Mediaeval Academy of America", № 11. Cambridge-Massachussets, 1936.
- Wł. Antoniewicz, Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu Hunów. "Słownik Starożytności Słowiańskich", zeszyt próbny, Warszawa, 1934.

IV. СЛОВ'ЯНИ

11. Гуни й авари Гуни, що в 375 р. розбили Готську Державу, вже перед тим жили на схід від Дону. Коротко перед нападом на готів вони наїхали аланів, розгромили їх вирізали велику їх частину; інша частина аланів утекла до готів і пізніше поділяла їх долю, а частина остала жити під володінням гунів. Із того часу, коли кочові турецькі орди щораз новими хвилями вливаються в українські степи, алани відступають також на південь, у Кавказькі гори. Але гуни не остали на протяг довшого часу в наших степах, а перейшли в Дунайську долину, де коло середини V ст. заснували могутню державу, що сильно далася в знаки Римській Імперії. Наймогутнішим володарем гунів був Атиля, але з його смертю (453 р.) гунська могутність падає. Вправді ще якийсь час існувала ця держава за синів Атилі, але скоро занепала зовсім. В українських степах появляється нова тюркська орда авари, що теж перешла в Дунайську долину й там заложили сильну державу; в українськім літописі названо їх обри. Ця дика орда нападала на довколишні країни, зокрема ж дошкулювала Візантії. Зруйнував остаточно аварів щойно франконський ціsar Карло Великий у кінці VIII ст. В V ст. появляється над Каспійським морем орда акацирів, знаних пізніше в нашій історії під ордою хозарів; у той час ця орда не відігравала важнішої ролі в нашій історії. Брешті рівночасно з акацирами появляються в наших степах біля Озівського моря болгары, які коло 670 р. перейшли, після короткого побуту (під

аварською зверхністю) в Добруджі, на Балкан, побили там слов'янські племена і дали основу для болгарської нації.

12. Слов'яни Вже в гунському таборі бачимо сліди слов'ян. Це вказує на початки слов'янського розселення, яке почалося з прабатьківщини десь коло III ст. по Хр. Прабатьківщина слов'ян лежала на правому березі Висли, простягаючися на схід аж до Дніпра, а то й поза нього, на півночі доходила до границі розселення балтійських народів, на півдні спершу не доходила до Карпат, а тільки пізніше до них зблизилася; що торкається західної межі слов'янської прабатьківщини, то вона сягала поза Вислу, мабуть аж до лужицьких країв, хоч це останнє не зовсім певне. З тієї території слов'яни розселилися головно в двох напрямках: на південь, де зайняли Дунайську долину (пізнішу Угорщину й Румунію), а дальше перейшли на Балкан, досягаючи Пелопонесу, а то й островів Егейського моря; окремі слов'янські ватаги поселилися навіть у Малій Азії. З Дунайської долини й Балкану слов'яни поширилися у країнах пізнішої Австрії, де стрінулися з західною галуззю слов'ян, що опанувала польські й чеські землі, — сталося це вже в VI ст. по Хр. Найменше рушалися з місця предки у країнського народу, які вже в скитських часах займали майже всю північну частину західної (з виїмком Галичини) України. На північ вирушили предки білоруського й московського народів, хоч покищо не можемо точно ще устійнити, коли це сталося; припускають, що в VII - VIII ст. Під час слов'янського розселення в його пізнішому етапі праукраїнці поширилися на південь, займаючи Чорноморські степи: це сталося в VI - VII століттях а може поширювалося опанування степу й пізніше. В тодішніх джерелах називаються предки українців *антами*. Ця остання

назва не ясна щодо свого початку, але вона безсумнівно означає предків сьогоднішнього українського народу.

Про антів знаємо порівнююче небагато. Це відноситься як до їх території, так і назви, побуту й історії. Всежтаки напевно знаємо, що анти це слов'яни, хоч їх назва досі ще певне не вияснена; це найправдоподібніше якась чужа, не слов'янська назва. Жили анти в лісовій і лісово-степовій смузі України, хоч на Правобережжі в VI - VII ст. доходили аж до Чорного моря, де пізніше наша історична традиція XI - XII ст. поміщує уличів і тиверців. На Лівобережжі жили теж анти, бодай у VI ст.; маємо підстави думати, що вони й тут виходили поза лісово-степову смугу, хоч близчих даних про це не маємо. Замітна річ, що в традиції не збереглися вістки про панування над антиами гунів чи аварів; старі готські перекази знають тільки про війну готів з антиами в останній чверті четвертого століття, вже після впадку держави Германаріка, як із цілком незалежною політичною силою: по боці анти виступає "король Боз, на ім'я, і 70 старшин", які завзято боролися. Не маємо також слідів у джерелах VI-VII ст., щоб над антиами панували авари; навпаки, ці останні в 602 р., на вид антиського війська, втекли з поля бою. Вправді наш найдавніший літопис передає переказ про те, що "обри панували над дулібами, що були слов'яни", але не маємо певності, чи це відноситься до українських дулібів (жили над вислянським Бугом), а не до чеських -- у чехів теж було плем'я тієї ж назви; це останнє правдоподібніше. Українські згадки про аварів походять із зіткненя із ними — але не з повноволення. Загалом джерела малюють нам антив як мілітарну силу, якої бояться і з якою числяться; тоді наші предки входять у зв'язки з Візантією й помагають грекам у їх війнах. На жаль дуже мало знаємо про політичне життя антив поза тим, що ними правило більше (видко племінних) вождів,

яких греки називали “рікс”, — але чи це наша назва, чи латинська (“гех”), не відомо. Анти воювали пішо, кінноти не мали. Вже тоді, очевидно, існував якийсь племінний поділ антів, але про це нічого не знаємо. Загалом після 602 року вриваються в джерелах вістки про антів, себто про українських слов'ян, і до IX ст. не маємо про наших предків майже ніяких вісток. Це стоїть подекуди у зв'язку з появою нових турецьких орд у наших степах, а ще більше з занепадом візантійської історіографії, яка поцікавиться Україною аж у X столітті.

13. Хозари Як політично активний чинник виступають хозари в перших десятиліттях VII ст., а саме в 620 рр. як союзники Візантії в боротьбі з Персією. Ціле століття, від половини VII до половини VIII, хозари воюють із могутньою Арабською Державою за панування на Закавказзі; ці змагання закінчилися перемогою арабів і південною межою Хозарської Держави стала кавказька стіна. В тому часі опановують хозари також частинно Крим, що досі належав до Візантії. Не відомо, в якому часі сталася в хозар незвичайна культурно-історична поява: вони прийняли жідівську віру. Перших жидів напровадив на українську землю ще Мітридат Євпатор і з того часу ця нація існувала на Кримі. Звідти жиди прибули до Хозарії, де поганські тоді ще хозарські володарі визначалися великою толеранцією в відношенні до всяких віроісповідань. Жили в Хозарії й її столиці Ітиль (у дельті Волги над Каспійським морем) та-кож християни й поганські слов'яни. З того часу, з VIII й IX ст., про українських слов'ян довідуємося з арабських джерел. Араби цікавилися подіями в Хозарії й у сусідніх із нею народів, а тому що в них тоді процвітала історична наука, ми маємо нові вістки про Східню Європу в арабів. Осо-

близько цінна вістка одного з тих письменників: що в 730-их роках над Доном, який араби називали “слов'янською рікою”, було численне слов'янське населення — видно потомки антів. Хозарська Держава загалом старалася забезпечити своїм підданним спокійне життя; це була різноплемінна держава, що ніяк не могла провадити “націоналістичної” політики. Завдяки політичному розумові хозарських володарів цю державу вдалося вдергати протягом кількох століть. Зокрема визначалася вона політичною силою в VII й VIII ст., але пізніше, зокрема ж у IX ст., її сила занепадає. Та покищо Хозарська Держава вспіла значно поширити своє володіння, так що навіть північні племена деякі слов'янські і болгари над Волгою й Камою (бо туди переселилася іх частина і створила сильну й культурну державу, яка проіснувала до XIII ст.) платили хозарам данину. Часи могутності Хозарської Держави були періодом спокою для українських степів, через які не перевалювалися тоді нові кочовики; в тому отже часі українські племена могли заживати спокою і приготовлятися до відіграння поважнішої політичної ролі на сході Європи. “Жиди хозарські”, як їх називали в Україні, протягом якогось часу сповняли роль оборонця українських степів.

14. Староукраїнська суспільність Те, що ми призвичаєні називати українськими племенами, зв'язуючи з уявленням “племени” якийсь союз окремих родів, не має в літописі, ані в інших наших джерелах, такої назви. Джерела вичисляють на сході Європи ось яких слов'ян: в Києві жили поляни, за Дніпром над Десною сіверяни, на захід від Дніпра, в лісовій полосі деревляни, що межували на заході з волинськими дулібами; як називалися тодішні мешканці Галичини — не відомо. В Чорноморських правобережних степах жили уличі, а на

захід від них ти в е р ц і — правдоподібно ще від античних часів; про якенебудь українське населення з окремою назвою в лівобережних степах не знаємо. Маємо тільки щойно згадану вістку арабського письменника про слов'ян над Доном, але ближче про їх розселення і спосіб життя, а навіть окрему назву, не знаємо нічого. Пізніша літописна традиція не зберегла спогадів про подонських слов'ян, хоч слов'янські назви доріччя середнього Дону потверджують загально вістку про поселення тут слов'ян. На північ від сіверян жили в'я т и ч і, що доходили аж до середньої Волги; тут вони стрікалися з колонізацією кривичів, що займали верхів'я Волги й західної Двини. На північ від кривичів, над Ільменським озером, розселилися словени. На північ від Прип'яті жили дреговичі, а між Дніпром і Сожем радимичі. “Стільки слов'янського язика в Русі”, нотує наш літописець на початку XII ст.; крім слов'ян жило в Московщині корінне фінське населення, сягаючи від Балтійського моря аж до Уральських гір і Льодового океану на півночі, а на півдні до розселення українців і литовців. Балтійське побережжя займали литовці і споріднені з ними племена. Слов'яни, яких назви подано розбивкою, це предки українського народу.

Історія застає всіх оцих українських слов'ян організованими вже не за родовим принципом, але за територіальним. Родова доба існування заціліла тільки в споминах про давнє минуле, нотованих частинно в нашему найдавнішому літописі, а частинно в стародавніх весільних українських піснях. Але той самий літопис містить виразні дані на те, що бодай від X ст. ці українські слов'яни мали вже розвинену городову організацію, себто становили малі держави на засаді територіальній, а не племінній. Таку організацію бачимо напр. у деревлян. Їх головний город Овруч, другий важкий город Іскоростень, але є й інші менше важні. Відносно політичного устрою суспільності, то від коли

маємо в джерелах вістки про слов'ян, виступає серед них як найвищий законодатний і виконний чинник в і че, в якому брали участь усі дорослі. Вже грецькі письменники VI ст. підкреслюють, що слов'яни й анти не мають одного володаря, але “живуть у демократії” і тому їх легко розсварити; свої справи рішають на зборі, де беруть участь “майже всі анти”. На вічу рішалося про війну й мир та про інші важні справи. Але віче збиралося тільки в городах, а до того рішальний вплив мало віче головного города землі; що тут вирішено, цього придержувалися інші городи. Таку практику бачимо пізніше, у княжих часах, але ледве чи вона постала так пізно: тоді політичні обставини не сприяли розвиткові вічевої практики і її сформування слід віднести сюди, до цих часів. Одна була б лише трудність — чи були вже тоді городи й чи різнилися між собою щодо значення; та наші вістки й археологічний матеріял позволяють говорити про городи вже в ті часи, хоч і не знаємо ще їх назви. По найстарших городах бачимо князів, хоч і не знаємо точно, як вони доходили до своєї влади; найправдоподібніше були це люди, що визначилися в якихсь особливих умовинах організаторським хистом і особистою хоробрістю, вибивалися серед маси й задержували свій вплив і владу й пізніше, нераз дідично — на це маємо натяки вже в антських часах. Зате більших політичних організмів, що обіймали б кілька “племен”, східно-європейські слов'яни, як сказано, не творили. Серед них помічаємо кілька осередків, із яких у XII ст. викляровуються звільна окремі східно-слов'янські нації. Можемо запримітити п'ять: це 1) область Києва, до якого гравітували Чернігів і Переяслав, 2) Володимир Волинський (пізніше Галич), до якого належали всі західно-українські області враз із сьогоднішньою північною Румунією й Басарабією, 3) Польщук, із приналежними городами Мінськом, Смоленськом і пізні-

ше Вильном, 4) Новгород Великий (первісно Ладога) із Псковом, що володів найбільш північними областями східної Європи, і врешті Ростов, якого значення пізніше перебрав Суздалъ, а ще пізніше Володимир над Клязмою і врешті Москва; цей останній осередок опанував згодом ціле горішнє Поволжя і змагав опанувати волзьких болгарів. Усі ці території мали свої окремі економічні і політичні інтереси, які їх об'єднували в окремі ціlostі. Кожна з них звичайно мало цікавиться життям інших східно-слов'янських територій бо цілком зайнята своїми власними справами; такий стан тривав аж до того часу, коли в Києві появляється енергійна варязька династія Ігоревичів (званих невірно Юріковичами), що змагає опанувати цілу східну Європу.

ЛІТЕРАТУРА:

- R. Grousset, L'empire des steppes. Attila. Gengis-khan. Tamerlan. Paris, 1939.
- К. Иностранцев, Хунну и гунны. Ленинград, 1926.
- De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Berlin-Leipzig, 1921-1926.
- P. E. v. Zach, Einige Verbesserungen zu De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. "Asia Major" I (1924).
- А. Н. Бернштам, Из истории гуннов I в. до н. э. Хуань-е и Чжи Шаньюи. "Советское Востоковедение" I (1940).
- M. Vrion, La vie des Huns. Paris, 1931.
- C. A. Macartney, The end of the Huns. "Byz.-ngr. Jbb." X (1933-34).
- J. Móravcák, Attilas Tod in Geschichte und Sage. "Kürösi Csoma-Archivum" II (1926).
- H. de Boor, Das Attilabild in Geschichte, Legende und heroischer Dichtung. Bern, 1932.
- Г. Омельченко, Ввід до славянознавства. Конспект лекцій, читаних в Укр. Педагог. Інституті ім. М. Драгоманова. Прага, 1925.
- J. Czeka nowski, Wstęp do historji Słowian. Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, przedhistoryczne i językoznawcze. Lwów, 1927.

L. Niederle, *Rukovet' slovanské archeologie*. Praha, 1931; його ж, *Manuel de l'antiquité slave*. Tome I. *L'Histoire*. Paris, 1923; його ж, *Manuel de l'antiquité slave*. T. II: *La civilisation*. Paris, 1926; його ж, *Najdawniejsze siedziby Słowian*. "Encykł. Polska", t. IV, cz. 2. Kraków, 1912; його ж, *Najdawniejszy podział Słowian na szczepty*, там само..

T. Lehr-Spławiński, *Kilka uwag o praojczyźnie Słowian*. "Sprawy TNLw.", 1924, nr. 2.

M. Väsmér, *Die Urheimat der Slaven*. "Der ostdeutsche Volksboden", Breslau, 1926.

J. Rozwadowski, *Remarques critiques sur la patrie, dite primitive, des peuples slaves*. "Conférence des historiens des états de l'Europe orientale et du monde slave", II (1928).

Dr. Z. Rysiewicz, O praojczyźnie Słowian. "Lud" (1936).

L. Kozłowski, *Kultura lużycka a problem pochodzenia Słowian*. "Pam. IV. Zj. hist. pol.", Lwów, 1925.

J. Kostrzewski, *Prasłowiańska*. (Bibl. Słowiańska", ser. I, nr. 2). Warszawa, 1935.

E. Śluszkiewicz, *Rzut oka na dzieje etymologii nazwy "Słowianie". Na marginesie hipotezy p. J. B. Daniewskiego*. "Przegl. Klasyczny", 1936, IX-X.

J. Rozwadowski, O nazwie Wendów. "Spraw. z pos. i czynn. AN.", 1925, nr. 2.

W. Kętrzyński, Co wiedzą o Słowianach pierwsi ich dziejopisarze Procopius i Jordanes. "Rozpr. AN, wydz. hist.", XLIII; його ж, *Germania Wielka i Sarmacya nadwiślańska według Kl. Ptolemeusza*. Kraków, 1901.

L. Kozłowski, *Wenadowie w źródłach historycznych i w świetle kartografii przedhistorycznej*. Lwów, 1937.

G. Vernadskij, *The Spali of Jordanis and the Spori of Procopius*. "Byzantium" XIII (1938).

K. Kadlec, O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich przed X wiekiem. "Enc. Polska", t. IV, cz. 2.

О. Малиновський, Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Київ, 1929.

L. Niederle, *Puvod a počátky Slovanů východních*. ("Slovanske Starožitnosti", odd. I). Praha, 1924.

С. Маль-Стоцький, Східні словяни. "Україна", 1928, III.

В. Гриим, Племенное название Анты. "Яфетический Сборник" V, Лен., 1927.

В. Розов, Boz, rex Antorum. "Byzantinoslavica" I (1929).

N. Županić, Der Anten Ursprung und Name. "Comptrendu du III-e me Congr. Intern. des Etud. Byz." Атени, 1932.

G. Vernadsky, Goten und Anten in Südrussland. "Südostdeutsche Forschungen" II (1938).

Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь. (К истории древних славян). "Вестник древней истории", 1939, I.

- С. А. Macartney, On the Black Bulgars. "Byz. Neugriech. Jahrbücher" VIII (1931).
- G. M o r a v c s i k, Der Name der Bulgaren in einem griechischen Papyrus. "Körösi Csoma-Archivum", I. Ergzg.-Bd., N. 2 (1935).
- П. К. Коковцов, Еврейско-хазарская переписка в X. веке. Л., 1932.
- М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар. Л. 1936.
- В. В. Григорьев, Обзоръ политической исторіи Хозаръвъ. "Россія и Азія", СПБ., 1876; його ж, О двойственности верховной власти у Хазаровъ. "Россія и Азія", СПБ., 1876.
- П. Голубовский, Болгары и хазары, восточные соседы Руси при Владимірѣ. (Историко-этнографический очеркъ). "Кiev. Star.", 1888. VII.
- H. Fr. v. Kutschera, Die Chasaren. Historische Studie. Wien, 1910.
- А. Савич, Древнейшие государства хазар и болгар в национальной стране. "Истор. Журнал", 1939. I.
- M. K m o s k ó, Araben und Chasaren. "Körösi. Csoma Archivum", I, 4 (1924).
- А. Я. Крымский, Страницы из истории Северного Азербайджана. "Сборник к 50-тилетию С. Ф. Ольденбурга", Л. 1934.
- P. Peeters, Les Khahars dans la Passion de S. Abo de Tiflis. "Anal. Boll.", LII (1934).
- H. G r é g o i g e, La "glozel" Khazare. "Byzantion" XII (1937).
- Б. В. Лунин, Саркел (К истории славян и хазар на Дону). Ростов н. Д., 1939.
- М. И. Артамонов, Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии. "Советская Археология" VI (1940).
- J. Marquart, Die Bekehrung der Chasaren zum Judentum. "Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge", Leipzig, 1903.
- В. Мошін, Коли хозари перейшли на жидівство? "Богословія", 1935, I.
- М. И. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону. "Известия ГАИМК", в. 131 (1935).

КНЯЖА ДОБА

(IX - XIV ст.)

V. ПОЧАТОК РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

15. Норманісти й антинорманісти Постання Київської (Руської) Держави належить до найтрудніших питань цілої всесвітньої історії. Стисло беручи — воно не таке дуже трудне само в собі, як радше трудним зробили його вчені дослідники. Вправді автентичних вісток про момент постання цієї Держави ми не маємо, але порівнююче досить багато джерел розказує про події перед її постанням і після постання, так що на цій основі можемо вказати шлях розвою нашої держави. В науці існує головно дві теорії про постання Руської Держави: перша, т. зв. норманська, спирається на традиції найдавнішого українського літопису, підкріплений чужими (арабськими і грецькими) джерелами, і твердить, що початок Київській Державі дали шведські варяги, звані в Європі норманами (себто північними людьми), які називалися “русь”. Варягами називали в старій Україні й поза нею шведських воєнних людей, що наймалися на воєнну службу. Це отже не національна назва, а професійна. Національною назвою може бути назва “русь”, а в Європі — “нормани”. Оці нормани підбили українських слов'ян і створили Руську Державу зі столицею в Києві. Первісно переправилися вони зі Швеції до Новгороду, де був перший етап їх задержки, а звідти, підбиваючи слов'янські племена, дійшли до Києва й тут заснували свій центр. (Київ — “мати руських городів”). Тому що нормани поширювалися водними шляхами на кораблях (чи радше великих човнах), розвій їх панування на сході Європи йшов голов-

ною магістралею Східної Європи — т. зв. “шляхом із варяг у греки”, що провадив Дніпром, Двиною й ін. ріками від Балтійського моря до Чорного, над якого берегами лежали грецькі міста. Як подає літопис, мало це статися в 850-их рр. У Новгороді володів варязький князь Рюрик, що лишив малолітнього сина Ігоря. Від Рюрика випросилися два бояри, Аскольд і Дир на службу до Греції, але подорожі найшли Київ і стали тут княжити. Пізніше побив їх Ігор і запанував у Києві. Так представляють справу норманісти, так змалювали постання Київської Держави і наш найдавніший літопис. Значить, Київ — це колонія північного Новгороду, а щойно пізніше він ніби еманципується. Але проти цієї школи вчених виступили інші науковці, які старалися вияснити постання Руської Держави при допомозі місцевих сил, без участі, або тільки при незначній участі варязьких (шведських) дружин. Це т. зв. анти норманісти. Вони вказують на те, що літопис переходив кілька редакцій і його норманська теорія оформилася щойно в початках XII ст.; натомість раніші редакції літопису, які заціліли в пізніших відписах, не мають цієї теорії. Наукові досліди над літописом виявили, що теперішня його постать постала щойно в 2-м десятилітті XII ст. (коло 1116 р.); і тут маємо послідовно переведену норманську теорію. Натомість у пізніших відписах заховалися давніші редакції й нашого Початкового літопису: це збережені в Новгородських літописах вступні частини, що відповідають нашій “Повісті временних літ” (так називається найдавніший наш літопис) і використаний Длугошем († 1480 р.) рукопис літопису. В цих безсумнівно старших редакціях (повісти) норманська теорія не подана в такій яркій формі: Аскольд і Дир це не узурпатори, а таки київські князі, яких підступно вбиває Ігор, що прийшов із Новгороду. З цього видно, що так зв. норманська теорія “Повісти” складалася звільна, а не

була місцевою традицією в тій формі, в якій читаємо її в “Повісті” з XII ст. Що торкається назви “Русь”, то антінорманісти виводять її не від варягів, а шукають початку цієї назви на території Київщини. Вони вказують на безсумнівний факт, що “Руська Земля” це передовсім Київщина, як це видно з літописів XII ст.; натомість на півночі не можна вказати цієї назви документально, хіба комбінуючи різні вказівки джерел можна відшукати Русь на півночі. Київська Держава, на їх погляд, постала в цей спосіб, що місцевий (племінний) князь якимсь способом дійшов до більшого значення, захопив у свої руки владу над місцевим громадянством, а також і сусідами. Ось так постала Руська Держава і її природним споконвічним осередком був Київ. Щойно звідти поширилася влада Руської Держави на цілий схід Європи. Вістки чужих джерел, які промовляють на користь норманістів, антінорманісти стараються толковувати інакше. Крім цих двох шкіл учених існують іще й інші спроби вияснити початки нашого державного життя, але ці пояснення не мають за собою поважніших доказів.

Обі згадані теорії мають свої поважні докази, — значно більше має їх за собою норманська теорія. Норманісти признають комбінативну роботу літописця й тому літописне оповідання для них не має остаточної вирішної вартості. Ці вчені звертають увагу на виразне розрізнювання слов'ян і руси (чого не хочуть призвати антінорманісти) в арабських і грецьких джерелах IX - X ст., при чому русь уважається панівною верствою, а слов'яни підбитою; на це саме вказують і договори руси з греками, заховані в літописі (911 й 944 рр.). Але разом із тим обі теорії мають також свої недостачі.

Головна недостача в дослідах обох шкіл учених у тому, що вони надто наполягають на коментуванні джерельних вісток, які вже коментуються майже 200 літ і, не зважаючи на великі досягнення історичної науки в досліді над відомими

досі джерелами, досі не допровадили до згоди. І так вічне кручення коло питання про походження назви “Русь”, про національність варягів, про відношення Києва до Новгорода, врешті про можливість Чорноморської Руси, старшої від Київської чи Новгородської, — всі ці, віддавна відомі спори, не посугають справи наперед. Навіть аналіза літопису й виявлення комбінативної роботи його автора (чи авторів) не могла вяснити справи, тому що норманська теорія опирається не лише на літописному оповіданні з одного боку, а з другого — навіть у найдавніших редакціях літопису вже є мова про варязький підбій Новгорода, а звідти Києва. Тому ми сказали, що справу більше затемнили наукові полеміки, як вяснили. Щоб отже вийти з тих безнадійних нетрів полеміки, мусимо не лише прийняти позитивні висліди науки, що виринають із суперечок на ці теми, але сягнути до ще дуже мало використаної ділянки студій, яка може дати в нашому питанні найбільше: це ділянка права й соціальної історії Руської Держави, головно ж тих моментів, де відбилося відношення пануючої верстви (держави в тіснішому розумінні) до громадянства, ідеології одної і другої верстви й уложення їх взаємовідносин. Коли з'ясуємо собі ці моменти, тоді й питання інтерпретації джерел і генези Руської Держави стануть ясніші — хоч може й не все ще зразу дастися вяснити. Спрямування дослідів у цьому напрямі, себто застосування висновків правничих і соціологічних дослідів старої України до питання про генезу Руської Держави, позволяє нам накреслити ось таку картину.

- 16. Дуалізм політичного устрою княжої України** Протягом цілого існування української княжої держави в Києві помічено дуже цікаве явище, яке можна назвати дуалізмом політичного устрою. Річ у тому, що знаний нам із часів слов'янського

розселення і точніше з антської доби верховний політичний чинник — віче віходить на дальший плян, можна сказати майже зовсім заникає і його місце займає цілком новий устрій: княжо-дружинний. Коли раніше, у “слов'янських” часах бачимо як головний політичний чинник віче, яке рішає про державні справи, війну й мир, — то тепер віче не має в тих справах ніякої участі, а про все рішає князь із дружиною. Та й в адміністрації держави бачимо те саме явище: місцеві “племена” вповні підчинені княжо-дружинній верстві, по городах сидять княжі посадники, чужі місцевому населенню, а від часу до часу появляється і князь із дружиною на т. зв. полюддя, себто збір податку з місцевого населення. Врешті й у сучасному праві зазначена ця ріжниця: чітко розмежовується “русина” від “слов'яніна”, при чому “русин” виразно упривілейований на некористь “слов'яніна”. Одним словом активний провід над суспільним життям старої Руси переходить у руки князя й дружини, а місцеве автохтонне громадянство усувається в тінь і являється тільки пасивним елементом у державі, що найвище виконуючи місцеві адміністраційні функції без сувореної влади — такими стають перед нашими очима місцеві князі з Х ст., оскільки про них маємо близькі дані (так у деревлян). Цей дуалізм політичного устрою, як це бачимо особливо виразно з арабських і грецьких джерел, заснований на окремішності панівної руси й підкорених слов'ян. Коли б і не брати на увагу того, чи русь походження шведського чи якогонебудь іншого, всежтаки бачимо виразно наслідки якогось піdboю, політичного поневолення місцевого громадянства новим чинником, а тим самим мусимо призвати факти: Руська Держава постала шляхом піdboю. Це перший і зовсім безсумнівний висновок із правного відношення держави до громадянства в старій Україні. Відповідно тому й ідеологія панівної верстви й громадянства мусила бути зовсім не-

подібною до себе — головно ж у поганській добі нашої історії, в Х столітті. Ця ідеологія виражена в слов'янській творчості обох верств населення, як це можемо ствердити на зацілілих у найдавнішому літописі останках поезії. Вже тут слід зазначити, що т. зв. "народня поезія" княжих часів, особливо ж епічна, двоякого походження: дружинно-княжого й людового ("народного"). Літопис заховав нам фрагменти одної і другої поезії. Кожна з них відбиває ідеологію своєї верстви, з якої вийшла. І так у переказах про хозарську данину, про боротьбу Ігоря й Ольги з деревлянами, про подвиги кн. Святослава, про Володимира Вел., про Мстислава Тмутороканського й т. п., які творили часто професійні поети (як знаний із XI ст. Боян) — виразно бачимо характеристичні риси дружинної поезії. Для неї ідеал — це князь-лицар оточений гуртом дружини, якої ніяким золотом не добудеш. Князь має бути добрий для дружини, не скупий, не жалувати їжі ні напою, — зате дружина за честь свого князя дає свою кров і життя. Дружина зв'язана не зі землею, а особливо з князем. Ясно, що в такій поезії яркий особистий первень, зберігаються імена й культ індивідуальних героїв (і не-князів, напр. Свенельд, Якун, негативні — Блуд і інші). Пізнаємо тут ідейний світ дружини Х ст., ще поганської; для неї громадянство — це терен для наживи (деревляни в переказах). -- Зовсім інакше виглядає людова поезія. В літописі заціліли з неї тільки два останки: переказ про боротьбу Кожум'яки з печенізьким велетнем і про білгородський кисіль. Ідейна атмосфера тут нічим не подібна до тієї, яку бачимо в дружинній поезії. Оба оповідання — це пристосовані до українського середовища мандрівні мотиви, що стрічаються в різних народів. Вони мали виразити ідеї, які нуртували в громадянстві, а не конче дбали про оригінальність. Немає тут індивідуального моменту: кожум'яка не названий по імені, в Білгороді дас

раду (як збутися печенізької облоги) анонімний “старець”. В обох випадках бачимо ідеалізацію народної сили; “громада — великий чоловік”: коли навіть князь безрадний, народний (анонімний) герой рятує його своєю силою. — Бачимо отже, як дуже різні оба ці роди поезії: в них зовсім інші змагання й ідеали. І це якнайкраще виказує на розрізнення держави і громадянства в тій добі.

17. Русь а слов'яни: Протилежність між руссю а “Руська Земля” слов'янами це не якась вигадка або конструкція літо-

писця з XII ст., про це говорять виразно давні чужі джерела. Арабські письменники, які подають нам дуже цінні, хоч подекуди й сильно заплутані, вістки про Україну VIII - X ст., дуже виразно розмежовують русь і слов'ян. Слов'яни, за даними арабів, це хліборобське осіле населення, яке живе в лісах Східної Європи (очевидно не торкаємось тут вісток арабів про західних і південних слов'ян), натомість русь — це народ войовничий, який живе то з торгівлі, то з нападів на землі слов'ян. Виразно зазначають джерела, що русь не має ні міст ані управних піль, а живе виключно зі здобичі. Подібно пишуть про русь і грецькі джерела, зокрема візантійський цісар Константин Порфиріогенет зі середини X ст. Тут русь теж виступає як елемент панівний, незвичайно рухливий, щоб не сказати — на-пів кочовий, а слов'яни це їх хліборобські данники. Також ріжниця між руссю і слов'янами, про яку говорить нам літописець, не винесена ним, але має основи в місцевій традиції: перекази про війни князя Олега теж відзначають провідне становище руси і підвладне слов'ян. Врешті про це саме свідчать і дані з українських джерел X ст., зі згаданих уже договорів наших князів із греками, де русь виступає як панівна верства, єдино репрезентуюча княжу державу.

Отже, як бачимо, наші джерела про русь і слов'ян ведуть до того самого висновку, що й спостереження над дуалістичною формою політичного устрою України; тут бачимо вже, хто був тим чинником, що накинув свою політичну владу місцевому ("слов'янському") населенню. Оскільки ж ідеться про походження самої руси, то і джерела, і сама язикова форма назви "русь" вказують на північне походження цих завойовників. Остається вияснити, звідки взялася назва "Руська Земля" якраз в околицях Києва, а не напр. в околицях Новгороду, як цього хотів би — здається — старий літописець. Якраз найсильнішим доказом анти normanістів є недостача назви "Руська Земля" на півночі, а існування її на українському півдні. Це факт, що наші літописці ХІ ст. і особливо ХІІ ст. розуміють під поняттям "Руської Землі" якраз найближчі околиці Києва. Це дійсний факт, який вимагає свого вияснення. З наших джерел видно виразно, що таке розуміння Руської Землі обіймає територію в свого роду трикутнику Київ-Чернігів-Переяслав; це вужче й територіяльне розуміння Руської Землі, бо з поширенням влади київських князів на цілий Схід Європи це поняття переміниться в динамічне й культурне. Скрізь, де ступить нога руського князя й руської дружини, чи врешті, руського єпископа — там постає зав'язок "Руси", більш або менш інтензивний, у залежності від своєї експансивної натури. До речі кажучи, оце динамічне поняття Руси, себто свого роду "зародкової Руси", яка розсівалася по широких східно-европейських просторах і вдавала більші або менші овочі на них, стало пізніше джерелом свідомого або несвідомого натягання чи непорозуміння: хоч у дійсності стара Русь була не чим іншим, як імперією, в якій жили крім руси, а навіть слов'ян, також чи слені не слов'янські народи, то пізніше вважалося цілий комплекс "руських земель" за

етнографічну територію одної “руської нації”. Таке розуміння це не що інше, як викривлення історії дійсності. Що ми сказали б, коли б хтосьуважав колосальні простори Римської Імперії тереном “римської нації”? І тому ніяк не можна мішати поняття нації, зв'язаної якнайінтимніше з конкретною територією, а також расовим і язиковим елементом її населення, із таким динамічним, імперським поняттям старої Руси. Зав'язки окремих націй у тих часах уже були і про це була мова в передньому розділі; одним із таких осередків була також “Руська Земля” увище поданому розумінні наших літописців.

Завдяки одному припадковому відкриттю ми сьогодні вже знаємо, що таке саме розуміння Руської Землі, яке мали літописці, існувало вже в кінці IX і на початку X ст.: пише про це один арабський письменник-сучасник.⁸⁾ Дальше дуже цінну вказівку на те, що під Руською Землею слід розуміти цю саму територію, містить один твір згаданого вже цісаря Константина (Біографія імператора Василя Македонського). Коронований автор подає, що Русь у часах Патріарха св. Ігнатія (867 - 877) одержала архиєпископа, який провадив місійну роботу серед місцевого населення і впливав навіть

⁸⁾ Ідеється тут про опис Руси в Джайганія, який був відомий до недавна лише з пізніших передач, а вони до неможливості попсували текст. Набутий акад. А. Е. Кримським перський рукопис із початків XVII ст. щасливо зберіг нам автентичну лекцію тексту Джайгані (бо сам Дж. не доховався в оригіналі до наших часів) і це вияснює загадку т.зв. “трьох руських племен”. Замість попсованих у пізнішій традиції імен “трьох руських племен”, на яких розгадання посвятили в останніх часах стільки труду й бистроумності В. Пархоменко й В. Мошін, не кажучи про інших (назви цих “племен” звичайно приймається: Куява, Славія й Артанія), тепер бачимо, що Русь “складається з трьох провінцій: Куєва, Чернік і город Сврск” себто — Київ, Чернігів і Новгород Сіверський. (Ці дані, а також виписки з рукопису завдячую мгр. О. Пріцакові). — Т. К.

успішно на самого князя і дружину. Цісар Константин описує в іншому своєму творі точно Русь, розуміючи її територіально так само, як і наші літописці; коли отже, пишучи про 860-ті роки, він не зазначує якоїсь іншої території для Руси, то тим самим він був переконаний — і так було справді — що Русь 860-тих років це Київська Держава. Дальше в глибину віків уже не можемо сягати, бо не маємо джерел; але на основі відомих даних чужих і своїх письменників можемо ствердити, що Руська Земля це первісно (IX-XI ст.) територія, замкнена трикутником Київ-Чернігів-Переяслав. Це ствердження дуже важне. Воно дозволяє нам зрозуміти, що Руська Держава зі столицею в Києві постала раніше, ніж розвинувся “путь із варяг у греки”. Археологічні дані вказують на те, що цей путь почав у своїй північній частині розвиватися щойно після середини IX ст. “Путь із варяг у греки” провадив із Новгорода північними ріками, а потому Дніпром до Києва. Переходив він пори Смоленськ (старий); отже зайняття норманами Смоленська мусіло попередити підбій Києва. Тут на поміч історикові приходять археологічні досліди. Розкопи на місці Старого Смоленська у теп. селі Гнєздові виявили приявність норманів у тамошніх могилах щойно в половині IX ст., а ми маємо давніші вістки про Київську Русь. Не можливо отже, щоби щойно тим путем прийшли нормани до Києва вже в першій половині IX ст., підбили його й заснували Руську Державу. Що русь мусіла з'явитися в Київщині вже в перш. половині IX ст., себто раніше від промощення “путі з варяг у греки”, вказує не лише факт підбою вже в той час сусідів, але й джерельні дані (про це зараз нижче). Отже постання Київської Держави не є залежне від розвитку “шляху варяг у греки”.

18. Хронологія Якраз коло 860 р. як свідчить одно грецьке джерело, Русь поширилася вже була територіально, бо підбила під свою владу сусідів (яких — не подано). Отже коли експансія Київської Русі в тому часі досягла вже територіальних успіхів, то ясно, що вона мусіла сильно закріпитися над Дніпром уже раніше. І справді маємо про те джерельні вістки, які сягають коли не останніх десятиліть VIII ст., то напевно перших десятиліть IX ст. Це вістки про напади русі на Крим, посілість Візантійської Імперії, а також точно датована (839 р.) вістка про прихід руських послів до грецького цісаря. Отже бачимо, що Русь укріпилася на Дніпрі вже в першій половині IX ст. Ці дані ще краще підтверджують факт, що Київська Держава розвинулася незалежно від грецько-варязької торговельної дороги, себто, що ця держава не могла ніяк бути заснована з півночі як якась колонія Новгороду. Доводиться отже іншим способом вияснити появу пануючої руси в Україні, а не її пізнім приїздом дніпровсько-двинською дорогою зі Швеції. Сьогодні знаємо, що “путь із варяг у греки” не був єдиною торговельною артерією східної Європи. Наш найдавніший літопис не затямив уже, що значно раніше перед розвитком згаданого шляху існував давніший, що провадив від Балтійського моря водною дорогою, головним чином через Волгу, до Болгарського Царства на Волзі й Камі, а даліше до Хозарського Царства у прикаспійські області й даліше на схід уже Каспійським морем. Крім того Волга й Дон були сполучені в місці свого найбільшого зближення каналом, так що торговельні й воєнні кораблі з Волги могли дістатися через Дон до Чорного моря. Розвій волзького шляху припадає на VII - VIII ст., часи розцвіту Арабської Держави; в IX ст., разом із занепадом арабської могутності, а також Хозарії, цей шлях тратить своє значення й із часом відступає перве місце двинсько-дніпров-

ському шляхові. Волзьким шляхом їздили нормани зі своєї батьківщини на схід, торгуючи або граблячи багаті й культурні країни. Цим самим шляхом діставалися їх военні дружини до Хозарського Царства, де вступали на службу до війська хозарського кагана (царя). Таким способом цілком незалежно від дніпровського шляху появилися нормани в українських степах. Із цим переходимо до дуже цікавого питання — ролі українського степу в нашій історії VII - VII ст.

19. Українські степи VII-IX століть; мадяри Наші вістки про українську колонізацію на цих степах незвичайно бідні. Маємо вказівки, що в VI і на початку VII ст. на північ від Озівського моря жили анти. Та після останньої вістки про них (602 р.) ми вже не маємо джерельних даних про українське населення в степах протягом цілого VII ст.; щойно про VIII ст. маємо згадані вже вістки арабських джерел і вони стверджують, що слов'янське населення жило над Доном. Найправодоподібніше, що те населення це безпосередні нащадки давніх антив і належали до одного з українських племен. Ці степові українці визначалися великою хоробрістю й відвагою і були цінені як вояки: вони служили також у війську хозарського кагана, за ними побивалися й шукали їх для скріплення своїх граничних кріпостей також араби. Видно очайдушність і хоробрість давніх антив жила серед українських степовиків і помітно вирізняла їх серед спокійного й переважно пасивного хліборобського населення корінної України. В добі свого найвищого розцвіту Хозарська Держава була підчинила собі деякі слов'янські племена, між іншими і цих донецьких українців; але це ще не значить, що вони були в якомусь рабському поневоленні під владою хозар. Уже сам факт, що поруч із норманами ці слов'яни служать як військо,

вказує, що вони свій вплив і голос у державі мали. Але могутність Хазарської Держави почала вже в IX ст. занепадати. В 820-тих роках появляються в лівобережних українських степах мадяри, і проти них доводилося хозарам будувати кріпості на Доні; та це вже час, коли на добре починає розвиватися Київська Держава на Дніпрі. Мадяри безумовно причинилися до того, що українське населення почало відступати зі степів на північ. Як це сталося, що українські слов'яни звільнилися з-під влади хозарів, поєдналися з норманами й заснували Київську Державу — ось питання, на яке можемо відповісти щойно тепер.

19а. Територія Питання про степову, чи як її **степової руси** називають — Чорноморську Русь видвигнули вчені антинорманської школи. Вони були переконані, що над Чорним морем, у Тмуторокані (нині Таманський півострів) існувала Руська Держава раніше, ніж у Києві. Підставою для того служили головно вказівки арабських джерел про “третє руське плем’я” Артанію, в якій бачили Тмуторокань. Але сьогодні вже знаємо, що Артанія це лише хибне відчитання оригінального “Новгород Сіверський” і тим самим підстава для Чорноморської Русі зникає. Недавно, правда, вчені шукали потвердження для існування “Чорноморської Русі” в т. зв. хозарському листі про війни Олега. З нього виходило б, що кн. Олег панував у Тмуторокані в часах візантійського імператора Романа Лекапена (919-944), чи, як точніше старалися датувати — коло 930 р. Тим самим Олег не був іще київським князем і Київ здобув аж Ігор у 940-их роках, який теж прийшов туди з Тмутороканя. Та сьогодні знаємо, що цей документ — фальсифікат новіших часів і не дає нічого для нашої історії.⁹⁾ Доказу на “Чорноморську Русь” шу-

⁹⁾ Основно виказав це Н. Grégoire, La “glozel” Khazar. “Byzantion” XII (1938).

кали також у вістці житія св. Кирила, учителя слов'ян, що він найшов на Кримі св. книги, писані “рушкими письменами” й толкували це як “руські” письмена. Виходило б, що ми мали своє письмо вже перед св. Кирилом! Та це звичайна помилка: в оригіналі було сказано “шурські” (= сирійські), які перепищик змінив на “рушкі”.¹⁰⁾ Таким способом не стає доказів на існування “Чорноморської Русі”, що вважалося неспірною дійсністю.

Коли отже зникає джерельна основа для вміщення передкіївської Русі в Тмуторокані, то остають лише ті вістки, що вказують на існування слов'ян і руси в Хозарській Державі. Західні граници цієї держави сягали до Дону, де й була вибудувана хозарська твердиня Саркел (Біла Вежа). Але над Доном не жили хозари суцільною групою; їх осередок і властива територія — це прикаспійські й прикавказькі степи. Натомість після уступлення аварів і перед приходом мадярів (820-тих років), себто ціле VII й VIII ст., лівобережні степи мали порівнююче спокійне життя. І якраз у тих часах бачимо над Доном слов'янські оселі, про які говорить арабське джерело. Виходить, що слов'яни жили в VII - VIII ст. над Доном і тут слід шукати їх осель у “передкіївській” добі, а не в Тмуторокані. Та при тому вирине питання — де саме була ця територія і хто її займав? Чи це були предки українців, чи, може, в'ятачі? На всякий випадок маємо деякі вказівки на побут слов'ян у степах Дінця й Дону поза лісовово-степовою смугою. Крім згаданих уже арабських вісток вказує на те слов'янський характер низових річок-допливів середнього Дінця й Дону. Ще цікавіші дані маємо в нахідках т. зв. салтівської культури, найденої вперше в с. Салтові, вовчан-

¹⁰⁾ Вияснення справи, над виясненням якої працювало багато вчених до останніх часів (м. ін. Лавров, Нікольський, Огієнко й ін.), дав французький учений M. Vaillant, *Les “lettres russes” de la Vie de Constantin. “Rev. d’Et. Slav.” XV (1935), c. 74-77.*

ського пов. Нахідки в могилах мають східний характер і тому цю культуру приписувано кочовикам (аланам або хозарам, навіть мадярам). Але її поширення в районі сер. Дону, Осколу й Дінця, близько лісостепу й у ньому вказує радше на те, що це слов'янська культура, хоч сильно пересякла східніми впливами. Про сильний вплив східних культур, особливо ж хозарської, на слов'ян (лівобережних очевидно) говорить арабський письменник ібн-Русте; найприродніше зв'язати це оповідання із районом салтівської культури. Отже салтівська культура, яка хронологічно належить VII - IX ст. це і є культура донецьких слов'ян. Про їх племінну приналежність буде мова нижче.

20. Поляни й генеза Руської Держави Отже не підбій норманських варягів, які мали прийти з півночі й покорити українських слов'ян, але емансиپація з-під хозарської політичної залежності — це вирішний момент повної самостійності українців і постання Руської Держави над Дніпром. Якраз у традиції полян зацілів переказ про плачення данини хозарам, який уже містив у собі погрозливі нотки — певність майбутнього визволення й відплати хозарам. Цього переказу не знає найдавніша київська традиція (не занотували його первісні редакції літопису), а принесений він зі широкого степу. Та врешті найважніше з'ясувати собі, хто такі поляни? Ми привычайні вважати полян за одне з т. зв. українських племен, складової частини української нації, яке мало свою територію в околицях Києва. Та це уявлення зовсім невірне. Річ у тому, що території для полян не вміє вказати наш літописець, який знає тільки, що поляни жили в Києві. Щойно коли йшло йому про вияснення їх назви і ствердження приналежності полян до слов'ян, він пояснює, що “полянами називалися, бо жили в полі (= степу)”;

очевидно, що це поле і є лівобережні донецькі степи. В цей спосіб, комбінуючи територію салтівської культури з традицією степовиків--полян, які жили не спокійним, осілим хліборобським життям, а були “під трубами сповиті й під шоломами колисані”, можемо відповісти і на питання, хто були мешканці осель салтівської культури: це поляни.

Коли ж це так, то степове населення не було тоді подібне до своїх кревняків із лісової смуги країни. Вже завдяки своєму способові життя (не стисло хліборобському) відзначалися вони вдачею степовиків, які не мали великої пошани до пасивних хліборобів. Такими бачимо степове населення нпр. у XIII ст., коли воно (на Лівобережжі) має характеристичну назву “бронники”. Нічим іншим очевидно не були і степові поляни, як такими “бронниками” VII - VIII ст. Ще й пізніше сам літописець тільки пів свідомо закріплює цю ідеологію полян, коли вивищує їх на некористь інших українських племен — мовби то дурних і диких (деревляни, сіверяни й ін.). Серед полян у степі витворився тип вояка і, що особливо важне, — кіннота; кінне військо не знане ні норманам, які їздили човнами й воювали пішо, ні давнім антам, що мали тільки піхоту. Кіннота — це особлива армія степовиків і тільки в степах могли витворитися перші кадри українських кінних дружин; щойно пізніше українські князі розводять годівлю коней уже в північній смузі українських земель.

Поява коня, а тим самим кінного війська, ще й із другого боку цікава. Пізніший письменник, Константин Порфирогенет, підкреслює недостачу коней у русі, яких вона купує в печенігів (кочовики, що прийшли після мадярів у наші степи), а щойно в болгарській війні кн. Святослава в 971 р. мали появитися кінно. Коли це прикладти до норманів, що їздили на човнах, то це вірно; але поляни мусіли вже давніше мати свою кінноту. Назва “лошадь” на коня (в сьогодн. українській мові “лоша” —

молоде звіря), яка в московській мові майже зовсім виuperла стару назву, а в українській спеціялізувалася на молоде звір'я, має свою вимову. Пояходить ця назва з чувашської мови, себто мови стародавніх мешканців Хозарської Держави.¹¹⁾ Таким способом ми маємо вказівку, звідки прийшла до нас свіжа знайомість із кіньми й кіннотою: з Хозарії; перші полянські кіннотчики ще певно були в службі хозарських каганів.

Оці три моменти: воєнний дух, погорда до осілого життя і степовий спосіб воювання на конях — дав перевагу полянам над іншими українцями. Поляни поєдналися з норманами (на це вказує тісна злука одних із другими ще й у X ст., хоч близче про це нічого не знаємо), визволитися з-під залежності Хозарського Царства, вирушили зі степів на середній Дніпро, опанували Київ і створили Руську Державу. Тільки в цей спосіб при сучасному стані наших наукових дослідів можемо без натягання джерел вияснити постання Руської Держави над Дніпром. Сталося це не пізніше останніх десятиліть VIII ст.; хто знає, чи цей момент не був першою причиною захитання хозарської могутності.

20a. Київська традиція Слід би ще тільки відповісти на питання, чому київська традиція не донесла нам якихсь вісток про та-кий початок Руської Держави, як ось тут змальовано, і чи літописне оповідання просто не заперечує сказаного тут. Здавалося б на перший погляд, що київська традиція перечить цьому всьому, але це не так. Справді найдавніша традиція знає підбій із півночі (з Ігорем) щойно в 940-их роках; а раніше княжили, за даними цієї традиції, племінні полянські князі — Кий із братами й його нащадки,

¹¹⁾ H. Sköld, *Der russische Name des Pferdes.* "Zeitsch. f. slav. Philol." II (1925), c. 180.

з яких останніми були Аскольд і Дир. Щойно цих князів убив варяг Ігор. Так розказували в Києві в часах Ярослава Мудрого. Тоді вже не тямili не то про VIII - IX ст., але навіть про Олега з початку X ст.!¹²⁾ Як бачимо, то тільки комбінації пізнішого літописця виключають подане тут пояснення початків Київської Руської Держави, а не правдива традиція. Бачимо отже мовби два періоди в початковій історії Руської Держави: 1) часи VIII-IX ст., а то й початки X, коли русь із полянами прибула з півдня й укріпилася на Дніпрі, надавши цій традиції назву "Русь" і розпочавши підбої в IX ст. і 2) X - XI ст., часи Аскольда й Дири, а згодом Ігоря й його династії. Перша верства забулася в традиції, але в житті відіграла дуже поважну роль; друга була ще свіжа в пам'яті всіх у часах Ярослава Мудрого, коли постав перший наш історичний твір. Ми мусимо тямити про ці дві, скажім, хвилі в історії початкової Руської Держави, щоби зрозуміти пізніші події. До їх змалювання й переходимо.

¹²⁾ Гл. текст, використаний Длугошем.

ЛІТЕРАТУРА:

- М. Грушевський, Норманська теорія, у кн. "Історія України-Руси" I (1913).
- В. А. Мошин, Варяго-руssкий вопрос. "Slavia" X (1931); його ж, Главные направления въ изучении варяжского вопроса въ послѣдние годы. "Sbornik Praci I Sj. Sl. Filol." II (1932).
- М. Кордуба, Найновіші теорії про початки Руси. ЛНВ 1929, XII; його ж, Les théories les plus récentes sur les origines de la Ruthenie. "M. Sl." 1931, VIII; його ж, Najnowsze teorje o poczatkach Rusi. "Prz. hist." I (1922).
- В. Пархоменко, Русь въ IX вѣкѣ. ИОРЯСЛ, XXII (1917). його ж, Изъ древнейшей истории восточного славянства. ИОРЯСЛ XXV (1920); його ж, У истоков русской государственности (VIII-XI вв.). Лен., 1924.
- St. Tomaszewski, Nowa teorja o poczatkach Rusi. "Kw. hist." XLIII (1929) i окр.
- В. Зайкин, Спір про початки Руси (З приводу нових праць В. Пархоменка). "Зап. ЧСВВ" III (1930).
- М. И. Ростовцевъ, Происхождение Киевского государства. "Соврем. Зап." 1922, III; його ж, Les origines de la Russie Kiévienne. "Rev. d'ét. sl." II (1922).
- А. Флоровский, Франко-туркская теорія происхожденія Руси. "Slavia" III (1924).
- М. Грушевський, Порайонне історичне дослідження України ї обслідування київського вузла, у кн. "Київ та його колонія." Київ, 1926.
- С. В. Юшков, До питання про походження Руси. "Наук. Зап. Інст. Мовозн. АН УРСР", I (1941).
- J. Mafquart, Über die Herkunft und den Namen der Russen. "Balt. Monochr." LXXVI (1913).
- В. Брим, Происхождение термина Русь. "Россия и Запад", 1925.
- А. Л. Погодинъ, Вопросъ о происхожденіи имени Руси. "Сборникъ въ честь на В. К. Златарски", Софія, 1925.
- А. Флоровский, Князь Рошъ у пророка Йезекила, там само.
- I. Свенцицький, Назва "Русь" в історичному розвитку до XIII-го віку. Варшава, 1936.
- A. Szelałowski, Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyńsko-arabskim. Kraków, 1909.
- T. J. Arne, La Suede et l'Orient. Etudes archéologiques sur les relations de la Suede et de l'Orient pendant l'age des Vikings, I. Upsala-Leipzig 1914; його ж, Les rapports de la Russie avec la Suede et l'Orient au temps des Vikings. "M. Sl." 1925, V.

- П. Смірнов, Волзький шлях і стародавні руси (Нариси з руської історії VI-IX вв.). Київ, 1928.
- В. А. Мощин, Начало Руси. Нормани в восточної Европе. "Byz.-sl." III (1931).
- T. D. Kendrik, A history of the Vikings. London, 1931.
- E. I. Kvalen, Early Norwegian Settlements on the Volga. Vienna, 1937.
- В. Бартольд, Арабские известия о русах. "Сов. Вост." I (1940).
- В. Бабенко, Древне-салтовськія придонецкія окраини Южної Россії. "Труды XII арх. съезда"; Його ж, Дневникъ раскопокъ въ Салтовѣ, произведенныхъ въ 1905 г. "Труды XIII арх. съезда", I; Його ж, Что дали новыя раскопки въ В. Салтовѣ. Там само; Його ж, Дополненіе къ докладу: Что дали новыя раскопки въ В. Салтовѣ. Там само, III; Його ж, Продолженіе систематическихъ раскопокъ въ В. Салтовѣ. "Труды XIV арх. съезда", III; Його ж, Памятники хазарской культуры на югѣ Россіи. "Труды XV арх. съезда", I; Його ж, Розповсюдження стародавньої Салтівської та схожих на неї культур в межах Східної Европи. Харків, 1926.
- А. М. Покровский, Верхне-Салтовський могильникъ. "Труды XII арх. съезда".
- А. Милютинъ, Раскопки 1906 г. на Маяцкомъ городищѣ. "Изв. Арх. Ком." вып. 29.
- Г. Тесленко, Розкопи Верхньо-Салтівського могильника р. 1920. "Наук. Зап. Харк. Наук.-досл. катедри іст. Укр." VI (1927).
- А. А. Спицынъ, Историко-археологическая разысканія. I. Исконные обитатели Дона и Донца. ЖМИР. 1909, I.
- Ю. В. Готье, Кто были обитатели Верхнего Салтова? "Изв. ГАИМК", V (1927).
- П. П. Ефименко, Ранне-славянские поселения на Среднем Дону. "Сообщ. ГАИМК", 1931, II.
- М. И. Артамонов, Средневековые поселения на Нижнем Дону. Лен., 1935.
- E. Dárgó, Zur Frage der urmagyarischen und urbulgari-schen Beziehungen. "Kör. Cs. Arch." I (1924).
- S. Zichy, Levedia és Etelköz. "Akad. Ertesítő", XXXVIII (1926).
- М. Тершаковець, Переказ про Кия, Щека та Хорива та їх сестру Либедь. "Збірн. на пош. Груш." II (1927).
- М. Грушевський, Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла. "Київ та його околиця в історії і пам'ятках", Київ, 1926.
- В. Пархоменко, питання про слов'янську колонізацію Лівобережжя в домонгольську добу. "Записки Дніпропетр. ІНО" I (1927).

- П. П. Ефименко, Раннеславянские поселения на Среднем Дону. "Сообщения ГАИМК", 1931, II.
- В. Новицкий, Схемы Русской Земли X-XII в. "Пам'ятки Ком. виуч. зах.-р. і вкр. права", III (1927).
- A. Szelągowski, Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyńsko-arabskim. Kraków, 1909.
- Клетнова, Древнейший торговый путь изъ Варягъ въ Хозары. "Записки Русск. Истор. Общ." I.
- П. Смирнов, Волзький шлях і стародавні руси. (Нариси з руської історії VI-IX вв.), Київ, 1928.
- Ом. Пріцак, Україна та Схід. I. Похід Марвана в Україну 735 р. "Українське Юнацтво", 1939, I; Його ж, Похід Марвана ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин. "Нова Зоря", 1939, ч. 26; Його ж, Сторінка з історії україно-арабських взаємин (Етюд з VII-IX ст.), Л.-Н. Дод. "Н. Часу", 1939, ч. 15.
- В. Бартольд, Арабские известия о русах. "Советское востоковедение" I (1940).
- Н. Данилевский, О путях Мадьяръ съ Урала въ Лебедию. "Извѣстія русск. геогр. общ." т. XIX.
- J. Magquart, Die ältesten Berichte über die Magyaren. "Osteurop. und ostasiat. Streifzüge", Leipzig, 1903.
- E. Darkó, Zur Frage der urmagyarischen und urbulgari-schen Beziehungen. "Körösi Csoma Archivum", I, 4 (1924).
- Г. Ильинский, Лебедия Константина Багрянородного. "Byzantinoslavica" II (1930).
- Graf St. Zichy, Levedia és Etelköz. "Akadémiai Ertesítő" XXXVII (1926).
- C. A. Macartney, The Magyars in the ninth century. Cambridge, 1930.

VI. ПОГАНСЬКА ДЕРЖАВА (IX - X ст.)

21. Шляхи й торгівля Початкова доба Руської Держави має свій окремий характер. Помітний він на цілому її протязі вродовж IX-X ст., себто аж до офіційного хрещення України за св. Володимира Великого. Окреслюємо цей період як "поганську державу", бо хоч християнство й було вже відоме в Україні, то князі і дружина майже виключно були погани. Цей факт переваги поганства в чинників, що правили державою, відбився на цілому житті й характері держави. Непросвічені вищим світлом християнських ідеалів норманські князі й їх дружина жили примітивним життям, не маючи інших ідеалів поза цьогосвітніми, — та й ті вони розуміли дуже своєрідно. Йшло про те, щоб набути по змозі якнайбільше матеріальних благ, чи, кажучи по-новочасньому, "піднести життєву столу", байдуже чи справедливими засобами, — ось такі приблизно були ідеали цих поганських володарів. До того долувався інстинкт норманів як бродяг, що кочували не тільки по цілому Сході Європи, але й далеко поза ним; вони ще не дійшли були до того ступеня розвою, щоби споїтися з землею, зробитися елементом осілим. Ріжниця між ними і степовими кочовиками була хіба така, що степовики бодай розводили худобу і продавали її сусіднім хліборобам, під час коли річно-морські пірати-нормани не продукували нічого, а тільки об'їдали населення, серед якого жили. Їх зв'язок із територією був хіба такий, що десь мусіли жити — от вони й ви-

брали собі східно-европейські слов'янські городи, які знайшли “по дорозі” вже готові, — як це розказує літописець про Аскольда й Дира. Сиділи воно головно в Києві, а трохи по інших городах і не провадили ніякої земельної господарки; для спорту й хутра займалися мисливством, а вільний час переводили на забавах із п'янством і подібним. Але для цього треба було доходів і то значних. Тому зусилля поганських князів були звернені в двох напрямах: 1) здобути якнайбільше користі з торговельних зносин, головно з заграницею, а цією торгівлею займалася і дружина і навіть князі, і 2) зібрати по змозі більше данини (т. зв. полюддя) від підбитого населення, всіх отих “слов'ян”. Не злагіднювана поняттями любови ближнього чи бодай людяності система відбивалася прикро на підчиненому населенню й витворювала серед нього коли не ворожість до княжо-дружинного устрою, то бодай повне збайдужіння для його інтересів. Зокрема наполягали князі і дружина на розвій торгівлі й забезпечення своїх торговельних інтересів у країнах, що були ринком збуту або купна для наших предків. Тому на цілій поганській державі України лежить виразне п'ятно доволі ще примітивної торговельної держави. Навіть воєнні походи, коли не мали на меті просто грабунку (а й так бувало), то змагали до забезпечення торговельних інтересів панівної верстви; бачимо це дуже добре хоч би з таких українсько-грецьких договорів (911, 944). Що торкається шляхів, то вони всі зосереджувалися в Києві, а звідти розходилися на різні сторони світу. Ми вже знаємо про водний шлях — т. зв. “путь із Варяг у Греки”, початково тільки з Києва до Візантії Дніпром, а щойно в другій половині IX й особливо в X ст. розвинутий уже так, що відповідав дійсно своїй назві. Щоб опанувати цей великий шлях, який приносив великі економічні користі для тодішніх керманичів держави й іх дружини, треба було підбити племена, що жили здовж цього шляху. Коли викона-

но це завдання — певні джерела нам не говорять; на всякий випадок сталося те найпізніше в першій половині Х ст., бо князь Ігор у 940-их роках панує вже над цілим цим шляхом, а його син Святослав княжив у північному Новгороді. Таким чином Київська Держава дістала величезні економічні бази. В першу чергу сплавлювано дерево, яке рубали в своїх лісах підбиті племена, а тим самим завжди був матеріал для будови навіть великої флоти. Дальше в тих самих лісах виводилося дуже багато лісового звір'я, якого шкірки були одним із най-поважніших артикулів вивозу з Русі, подібно як бджоляний мід і віск, що при тодішньому стані пасічництва добувався з лісових бортей. Також мали змогу вивозити чи перепускати через свою територію з користю для себе скандинавські вироби на південні ринки. Не останнє місце в торговлі зі заграницею займали невільники, яких набирали нормани при своїх грабіжницьких походах і продавали на візантійських і східних ринках; велику кількість невільників становили слов'яни і слов'янські дівчата. З півдня натомість, не тільки грецького, а загалом середземноморського, одержували руські купці предмети розкоші, як вино, дорогі тканини, біжутерію й под. Крім цього великого водного шляху, що сполучав Балтійські країни з Середземноморськими, було ще кілька сухопутних шляхів, що лучили Україну з близьким Сходом і зі Західною Європою. Лівобережними степами провадив шлях у прикаспійські області, а дальше на терени Арабської Імперії — до Багдаду й інших міст. Цей шлях був караванний — ним їздили руські купці довгими валками, оберігаючи їх збройно. Один із найважніших шляхів провадив на Захід, із Києва через Деревлянську Землю на Волинь, де розгалужувався: одна його віднога йшла дальше через територію Польщі до австрійських країн, а друга повертала на південь, до Галичини (Перемишля) і звідти через Карпатський просмик (вище Сяну) на Угорщину й Бал-

кан. У цьому розгалуженні торговельних шляхів на західно-українських землях лежала велика вага цих земель для Київської Держави, коли вона хотіла мати в своїх руках ключ до торгівлі зі Заходом. Крім цих головних шляхів існували ще два більше місцевого значення, а саме сухопутний шлях на Крим по сіль і другий, на північний схід у приволзькі країни мері й мордви, а дальше Волзько-Камських болгарів. Значення цих торговельних шляхів для України тих часів було не лише торговельне. Купці, що подорожували ними в далекі країни, стрічалися з іншими культурними областями, як культури середземноморського круга, близького Сходу й Західної Європи, пізнавали життя й культуру тих країн, а це причинялося до обкультурнення примітивних завойовників і — що найважніше — до їх обзнакомлення з християнством. Бо в добі мандрівки народів і в часах норманських нападів на слов'янські землі подекуди понизився культурний рівень навіть серед місцевого населення України, не кажучи вже про малокультурних норманських добичників. Очевидно не тільки самі нормани їздили по чужих краях; купецтвом займалися також автохтонні мешканці України, які зносяться з Півднем, Заходом і іншими сусідніми країнами вже починаючи з неолітичних часів, через бронзову добу аж до вчасно-історичних часів. Нормани тільки поширили торговельні можливості головно військовою забезпекою шляхів.

22. Перші історичні князі Це ясне, що в своїх походах хоч би на Візантію чи Крим, про які знаємо вже з IX ст., Київська Русь мусіла мати й певно мала вождів-князів; та тільки їх імена майже не збереглися. Як уже знаємо, в історії початків Руської Держави можемо розрізняти дві хвилі-періоди: 1) до Ігора й його династії, IX-X ст., і 2) часи династії Ігора, від 940-их

рр. Перша майже цілком забулася в місцевій традиції й можемо про неї говорити головно на основі чужих джерел. З них знаємо, що ця держава вже мала варязький характер і називалася Русь, а столицю мала в Києві. В 830-их рр. вона зносилася з Візантією, а її князь мав хозарський титул каган — слід іще недавньої емансидації з-під хозарської влади. В IX ст. зносини з греками були то воєнні, то мирні. Русь нападала головно на Кримські міста (Сурож), або на Малу Азію (Амастира) для грабунку. У 860-их роках, як довідуємося з грецького джерела, ця русь підбила вже деяких сусідів “і з того загорділа”, так що в 860 р. відважилася напасті на сам Царгород; столиця імперії була майже чудесно врятована. Ми точно не знаємо, котрих це сусідів підбила Київська русь, але можемо догадуватися, що це були сіверяни, які потому належать тісно до Києва (вже на переломі IX-X ст. вони числяться до Руси) та уличі; про деревлян не маємо даних. Відносно уличів, які “жили по Дніпру аж до моря”, як передає пізніше літопис, то їх конечно треба було приїхати, щоб могти свободіно плисти Дніпром униз. Рівночасно з підбоєм їм і накинено назву “Русь”, як і “Руській Землі” в трикутнику Київ-Чернігів-Переяслав. Вправді пізніша традиція начебто приписувала підбій уличів і здобуття їх города Переяслава щойно Ігореві, але відносить цей підбій до часу, коли в Києві ще не було Ігора... Це отже була перша територіальна експансія Київської Руси, початок сформування “Руської Землі”. Зате цілком не знаємо, як називалися перші Київські князі. Традиція донесла нам імена А ск оль да й Ди ра й ці імена певно історичні; в XI ст. знали про Аскольдову могилу й Дирову — обі далеко від себе. В традиції оба князі виступають разом, але це вже не вірно. Ди княжив безпосередньо перед Ігорем, у 930-их рр., а Аскольд мабуть раніше. Та про цього останнього не можемо сказати дослівно нічого. Певне тільки те, що названня Аскольда й

Дира провідниками походу на Царгород у 860-их рр. — це чисто книжна комбінація літописця початку XII ст. й не має ніякої основи ні в джерелах, ні в усній традиції. На цей час припадають початки церковної організації в Києві, але вона постійно не вдержалася.

22a. Початки християнства в Україні

Ідучи за Початковим літописом, чи радше за збереженим у ньому пізнішим оповіданням про хрещення України за св. Володимира Вел., уявляємо собі початкову історію християнства в Україні зовсім помилково. Там справа змальована так, що, мовляв, перед св. Володимиром уся Україна була поганська й тільки одна св. Ольга “як перла в калі світилася”. Це зовсім не вірно. З християнством знайомилися мешканці України вже з дуже давніх часів. Вправді побожна легенда про благословення Київських гір св. апостолом Андрієм не відповідає дійсності й постала найскоріше в 1070-их рр. (про це буде мова нижче), але на українській території існували осередки християнської проповіді вже з дуже давніх часів. Це першзвсі грецькі Чорноморські колонії, де християнство ширилося вже в II-III ст., далі територія готів у Добруджі, де було спеціальне єпископство в м. Томі; пізніше готи-християни жили на Криму й Таманському півострові. Врешті знаємо, що в VI ст., як оповідає один сирійський письменник, християнство зі Закавказзя поширилось й на північ від Кавказьких гір; у VIII-IX ст. бачимо християн у Хозарії. Та всі ці осередки ледве чи лишили тривкіший слід серед слов'янського населення України; бодай у Хозарії слов'яни виступають іще як ноторійні погани й тільки в IX ст. бачимо в Багдаді “руських купців, що вдають християн”. Отже щойно з IX ст. можемо говорити про тривкіші успіхи християнства серед населення України.

Відносно Києва й Наддніпрянщини загалом, то тут ширилося головно грецьке християнство. Найближче до грецьких Чорноморських колоній жили уличі й серед них найскоріше могло ширитися християнство — шляхом проповіді навіть. Інакше було з Києвом. Київські купці, як уже знаємо, мусіли знайомитися з християнством у своїх заграницьких поїздках як на Сході, так і на Заході; неодин купець вернувся додому християнином. Але початки церковної організації в Києві положено щойно в 860-их рр. і то вони стоять у зв'язку з невдачним походом руси на Царгород. Після цього нападу дійшло до замирення Руси з Візантією; перша “з ворога стала приятелем” і прийняла єпископа від тодішнього Патр. Фотія (творця першого роз'єднання між Східною й Західною Церквою). Не знаємо, чи цей Фотій єпископ виявив яку діяльність, а навіть чи загалом прибув до Києва; щойно св. Патріярх Ігнатій (867-874), який привернув єдність Церкви, висвятив і прислав до Києва архиєпископа, себто самостійного голову Церкви, незалежного Патріярха. Як передає пізніша традиція, цей архиєпископ працював успішно. Вже з цих скучих вісток про початки Київського християнства бачимо його аристократичний характер — воно шириться серед верхівки. Дальшою признакою цього християнства був його грецький характер — слов'янський обряд щойно творився в Панонії — і орієнтація на Константинопольського Патріярха. Та це християнство, мабуть, глибше не закорінилося серед руської суспільності й пізніші князі й іх дружина (Олег) щирі погани.

Царгород не був одиноким джерелом українського християнства, а коли ним був загалом, то слабим. Українська суспільність не тільки не чулася добре при грецькому характері цього християнства — це перепона другорядна — але відчувала його неприємно з інших оглядів. Завмираюча грецька Церква, яка була омертвіла в роз'єднанні, не йшла вже зі запалом голосити євангеліє серед

варварів, як це робить Католицька Церква. Поневолена світською владою вона стала майже вповні урядовою силою імператора. В Візантії витворилася своєрідна доктрина: цілий світ мав підлягати грецькому (чи як вони називали — ромейському) цісареві, а прийняття християнства з Царгороду означало політичне підчинення імператорові.¹³⁾ Ясно, що при такій мегаломанії греків мало було охочих приймати від них християнство, що рівналося політичному поневоленню; найкраще видко цей характер візантійського християнства на Болгарії. На щастя серед заскорузлого й розполітикованого візантійства тліла ще іскра апостольської ревности в братах-монахах “Святої Гори”, монастиря на горі Олімпі коло Царгороду — св. слов'янських апостолах Кирилові й Методієві.¹⁴⁾ Хоч самі з походження греки, мріяли брати здавна про місію серед поганських іще переважно слов'ян. Св. Кирило приготовив слов'янську азбуку і поспішноскористав із запrosин Панонських князів, щоби ширити в них віру в слов'янському обряді (863). Св. Кирило переклав найважніші богослужбові книги, а св. Методія сам Папа висвятив на Моравського архієпископа й на цьому пості Святий витривав аж до смерті (885), не зважаючи на тяжкі перешкоди з боку німецького духовенства. Св. Методієві підлягали як місійний терен усі слов'янські землі; він і висилає проповідників християнства до тих країв. Сліди проповіді учеників св. Методія бачимо на території горішнього Повисля й на західно-українських землях. На цих останніх ширилося християнство в слов'янському обряді й за ідеологією католицьке, виразно зв'язане з Апостольським Престо-

¹³⁾ G. Vernadskij, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle*. “Byzantion” IV (1927/28), c. 272.

¹⁴⁾ Св. Кирило остаточно постригся аж у Римі перед смертю (869 р.), але вже в Царгороді жив як монах (світське ім'я — Константин).

лом. З тих часів, кінця IX й із X ст., починаються зв'язки галицького Посяння з Перемишлем і Побужжя з Белзом із краями Великоморавської Держави, які пізніше продовжуються як зв'язки з Чехією. Тут і слід шукати початків західних елементів в українському християнстві й ідеології нашого християнства, такої відмінної від візантійської; впливи учнів св. Методія уможливили на українських землях і пізнішу перемогу слов'янського обряду в Україні, якого вже не могли усунути візантійські греки. Так то Україна дістала добре джерело слов'янського й католицького християнства від св. братів і їх учнів; пізніші болгарські впливи вже тільки зміцнювали й продовжували почате з Панонії діло. Західно-українські землі були носієм рідного християнства.

226. Князь Олег Певні історичні вістки маємо щойно про кн. Олега. З його часів походить перший український документ-договір Олега з греками в 911 р. Маємо отже велику прогалину в вістках про Руську Державу — від 860-их рр. аж до 911 р. З тих часів знаємо тільки про грабіжницький похід на Схід із Києва десь між рр. 862 а 880. Натяки в згаданому договорі вказують, що з Візантією в ті часи не було гостріших конфліктів. Оповідання Початкового літопису про похід кн. Олега на Царгород у 907 р. основана на людовій поезії, при чому дату викомбінував сам літописець; загалом вістки літопису про діяльність Олега це чисто книжні комбінації й на них не можна спиратися. Київська традиція не донесла нам нічого про кн. Олега, крім вказівки на “Олегову могилу”; єдине певне джерело — це згаданий договір. З нього бачимо, що кн. Олег володів уже околицями Чорного моря, отже підбій уличів належав до минулого. Під його рукою находилося більше князів, але всі вони варяги. Олегова держава має виразний і сильний варязький і ку-

пецький характер, а крім того вона зовсім поганська. В ній уже виробилися свої правні норми (“закон руський”), хоч досі не знаємо, скільки в ньому норманських елементів, а скільки слов'янських. Коли помер Олег, не знаємо; літописна дата (912 р.) не має ніякої вартості. З часів Олега знаємо також про похід русі на Схід.

22в. Початки Карпатської України Більш - менш на часи кн. Олега, себто кінець IX — початок Х ст. припадають початки Карпатської України (Закарпатської Русі). Питання про генезу руського населення за Карпатами в науці розв'язується різнородно. Одні бачать у закарпатських українцях стародавніх поселенців, давніших від мадярської колонізації в долині Дунаю, інші натомість відносять початки заселення українцям Закарпаття щойно до XIII ст. Це останнє зовсім не можливе просто тому, що про русинів за Карпатами маємо вістки вже з XII ст.: 1131 р. згадується там “руська мархія”, а крім того в XI ст. говорить про русинів як прадавніх авtoхтонів пізн. Угорщини хроніка т.зв. Аноніма, нотарія короля Белі. Раніше думали, що це твір XIII ст., але сьогодні дуже правдоподібно доказано, що хроніка Аноніма походить із 1 пол. XII ст.¹⁵⁾ В цьому найдавнішому мадярському історіографічному творі записано традицію, що русини прийшли в Дунайську долину разом із мадярами, отже ясно, що вони не пізніші колоністи. Помилково лише подає Анонім, мовби-то мадяри (а з ними й русини) йшли через Галичину; вони йшли направду зі степів через Басарабію й Семигород, як давніше гуни й авари. Ми бачили мадярів у 1 пол. IX ст. ще над Доном; їх переселення в Дунайську долину,

¹⁵⁾ E. Jakubovich, Adalékok az Anonymus Kérdéshez. “Akadémiai Ertesítő”, I (1926), c. 141-176. Пор. О. м. Пріцак, Мукачів. “Н. Зоря”, 1939, ч. 23.

з деякою задержкою в правобережних степах, сталося під кінець IX ст. Хто ж були українські поселенці Закарпаття? З Галичини не могли вони прийти, бо туди ще в IX ст. не сягали володіння Київських князів, а тим самим сюди не сягнула ще й назва “Русь”, яку рано бачимо на Закарпатті. Це, очевидно, й були уличі, про яких міграцію з Дніпра на Дністер заховалає ще була пам'ять у пізнішій Київській традиції. Вони вже певно й раніше мадяр уступали зі степів у Семигород і далі в Дунайську долину; з мадярами пішла їх іще більша кількість. Так постало етнічно українське Закарпаття.

22г. Князь Ігор Чергового історично певного князя київського, Ігора, бачимо в Києві в 940-их роках. Не знаємо, які були взаємовідносини між Олегом і Ігорем, чи Ігор був безпосереднім наступником Олега; одне певне, що Олег не був батьком Ігора. Пізніша традиція подавала, що батько Ігора називався Рюрик і княжив у Новгороді. За цією традицією Ігор після смерті свого батька Рюрика вирушив на південь, до Києва, де княжили Аскольд і Дир, убив їх підступно й запанував у Києві. Маємо дані, що потверджують цю традицію. Арабський письменник Масуді в 930-их рр. говорить дійсно про “слов'янського царя Ди-ра” як сучасника, але не називає його столичного города. Коли ця вістка справді відноситься до Київського князя Дири, то ми мали би вказівку, що кн. Ігор укріпився на Дніпрі щойно коло 940 р. З тим погоджується й діяльність Ігора як Київського князя щойно з 940-их рр., — раніше про неї не знаємо нічого. На зв'язок із північним Новгородом вказує княження там Святослава Ігоревича, про що згадує знаний уже нам цісар Константин Порфирогенет. Можемо отже прийняти, що кн. Ігор спершу володів у Новгороді, а згодом здобув Київ від Дири (про якого крім імені не знаємо нічого)

й осів тут. Пізніший літописець початку XII ст. приписує здобуття Києва Олегові, але це його самовільна поправка й вона не має історичної вартості.

Коли це справді так, то Ігор зі своєю дружиною започатковує собою другу варязьку хвилю на терені Київської Держави, яка прийшла вже не з півдня, від Хозарії, але з півночі — просто зі Швеції через Новгород. Київ дуже подобався північним варварам і вони остали в ньому жити, зробивши з нашої столиці осередок Східно-европейської Імперії, яка тепер стала щораз більше зростати на торговельній артерії “з Варяг у Греки”. За князя Ігора до Київської Держави належали вже племена, що жили здовж варязько-грецької дороги. Крім давніше покорених сіверян і уличів, тепер належали до Київської Держави ще деревляни, дреговичі, кривичі і словени. Ми не маємо вісток, коли підбито ці племена. Місцева київська традиція, записана в літописі, пам'ятала про конфлікти кн. Ігора з деревлянами, але не на тлі їх підбою, а тільки за данину, яку князь стягав понад належність. Виходить, що деревляни були підбиті вже давніше, перед Ігорем. Те саме слід думати і про інші племена, хіба може з одним-двоюма винятками. Літописні вістки про підбивання окремих племен (ще й із датами) не мають джерельної вартості — аж до часів Святослава й Володимира. На всякий випадок у часах Ігора всі ці племена — крім них правдоподібно ще й радимичі (названі в грецько-му джерелі “лендзаніни”), належали до Руської Держави. Натомість не належали до його держави неслов'янські народи Балтійських країн, середньої долішньої Волги, деякі північно-східні фінські племена, а також ні за Олега, ні за Ігора ще до Київської Держави не належали західно-українські землі (Волинь і Галичина) ані слов'янські в'ятичі. В часах Ігора можемо дуже добре бачити властивий характер поганської Руської Держави. Джерела заховали нам деякі дані про внутрішню управу державою за часів цього князя і про його воєнні по-

ходи. Таки місцева київська традиція, захована в літописі, оповідає нам про спосіб збирання данини в деревлянській землі: князь не лише бере те, що йому належиться, але старається забрати ще більше понад норму, при чому не щадить підчиненого населення. Про торговельний характер держави, получений із добичництвом, вказують походи на Схід і на Візантію. В 943 р. відбувся похід на прикаспійські області. Цей похід, як і давніші походи руси на Схід, визначається якраз добичницькими цілями, а не напр. торговельними чи змаганнями до територіальних осягів. Зате війна з Грецією в 941 р. мала на меті забезпечити інтереси руської торговлі в Царгороді, які хотіло обмежити візантійське правительство. Правно оформив грецько - українські взаємини договір князя Ігора з греками в 944 році.

Цей договір і інші дані вказує також на політичний устрій Руської Держави. Вона не була ще цілком централізована в руках одного князя; в окремих землях остали подекуди свої князі, як Мал деревлянський, а може і згадані в договорі Володислав і Предслава зі слов'янськими іменами, отже можливо слов'янські князі (хоч може і з варязького роду, як пізніший Святослав) і численні норманські князі. Князі-варяги були висланниками Київського князя в окремі землі, де збиралі данину, заступали місцевих князів і звільна централізували управу в руках Київського князя. Крім князів таку чинність виконували і княжі мужі, яких уже тоді називано боярами. Ці княжі дружинники сиділи як княжі посадники по окремих городах і держали — виключно фізичною силою — покорені землі під послухом Київського “великого князя”. Коли в відношенні до великого князя отсі князі, а може й бояри, були більше свободні, то в відношенні до населення вони були зовсім чужі й не могли стати якимись феодалами, майже незалежними від князя. Князь і дружина в Русі це був один стан, залежний взаємно від себе і солідарний з огляду на чуже собі, нерідко вороже, місце-

ве населення. Таким чином часи кн. Ігоря уявляють собою панування вояка - непродуцента, напівкочовика, над осілим хліборобським населенням, себто — це чистої води охлократичний метод владіння. Лучності з землею ішо не існувало. Про ідеологію провідної верстви й підбитого громадянства, як вона виявилася в поезії тієї доби, була мова вище.

23. Печеніги В першій половині Х ст. київські князі ще досить міцно держаться на Чорноморському побережжі й над долішнім Доном; але вже в тих часах доводиться їм воювати з новою кочовою ордою, що з'явилася в наших степах, — із печенігами. Коло половини Х ст. вони займають уже не лише лівобережні степи, але також правобережні, досягаючи Дунаю. Це тюркське плем'я остаточно витиснуло з правобережних степів осілих українських уличів, які підлягали Київській Державі. Печеніги стали справжнім нещастям української землі, бо їх руйнуючі набіги скоро почали доходити аж до околиць Києва. Таким чином Україна була відрізана від Чорномор'я і близького Сходу, що сильно відбивалося на торгівлі. З печенігами мало коли були мирні відносини, що вмогливлювали б українським купцям перехід через печенізьку територію, а також торгівлю з ними (купували в печенігів коней і худобу). Традиція передала нам, що князь Ігор воював із печенігами, але вислідів тих війн не знаємо. Печенізька небезпека була грізною для всіх — для влади й населення України. Населення печеніги грабили, достатки палили й забирали людей у неволю; тодішній володіючій верст�і вони були невигідні через перешкоди в торгівлі. На тлі спільноти печенізької небезпеки почало творитися почуття деякої солідарності між населенням і владою: землі боронив “свій” князь перед дикими, чужими наїздниками, які налітали тільки для грабежі й ши-

рили руїну. Населення теж брало участь в обороні землі перед степовиками, за що неодин хоробрый був винесений до гідності “княжого мужа”, себто ставав дружинником князя. В цей спосіб нав’язувалися перші зв’язки між княжим устроєм і землею. Та ці зв’язки не могли бути надто міцні, по-перше, тому що таких випадків бувало не так то багато, а по-друге, тому що такий “плебей”, винесений між тодішню аристократію, переходить на дружинний спосіб життя, вже сам по собі не зв’язаний зі землею, а далі — ледве чи дуже і признається до свого роду такий “гомо новус”. Зближення залежало більше від княжо-дружинної верхівки, як від тих (мабуть доволі нечисленних) ніби представників землі в цій верхівці.

Окупація українських степів чужим плем’ям змушувала київських князів звертати більшу увагу на торгівлю з Балтійськими країнами, середнім Поволжям і зокрема на західно-українські землі, бо вони сполучали Україну зі Заходом, а також уможливлювали торгівлю з Півднем через Угорщину й Балкан. Але покищо київські князі ще туди не пішли; це мав зробити аж Володимир Великий. Усежтаки князь Ігор не згинув у котромунебудь зі своїх воєнних походів, але — вибираючи данину серед деревлян... Коли це сталося, точно не знаємо; можливо, коло 945 року.

24. Дальша доля християнства в Україні

В договорі князя Ігора з Візантією згадується “русь, що охрестилася”, і то на першому місці, перед поганами. Вони мали в Києві церкву св. Іллі пророка, а правдоподібно й інші церкви. Це вказує ще раз, що християнство в Україні існувало вже давно перед офіційним хрещенням за св. Володимира. На жаль джерела не говорять про київських єпархів у Х ст., аж до княгині Ольги, яка на опорожнений київський архиєпископський престіл запропонувала єпископа з

Німеччини. Не маємо ніяких натяків на якесь переслідування християн у Києві — ні в IX, ні в X ст. й тому не дивно, що навіть серед Ігоревої дружини стрічаємо поважне число християн. Тільки на цьому тлі можемо вияснити охрещення с. в. княгині Ольги. Вона сама обняла провід держави після смерті чоловіка, але — як переказує київська традиція — тоді ще мала бути поганкою. Вона приборкала деревлян, що після смерті Ігора думали визволитися з-під залежності Києва. Зате не знаємо про якінебудь воєнні походи в часах цього жіночого володіння Україною; очевидно кн. Ольга займалася радше внутрішніми державними справами, уникаючи війн. Первісне поганство Ольги оправдується її походженням із варязького роду. Зате довший побут у Києві, пізнання християн і Христової віри зблизька, підготовили нашу княгиню до прийняття надхнення охреститися. Сучасне західно-европейське джерело й пізніша київська традиція говорять, що кн. Ольга охрестилася в Царгороді (це сталося в 954 р.), але не вірно: св. Ольга була в Царгороді в 957 р. й цілком не з метою там урочисто хреститися. Добре поінформований про руські справи ціsar Константин, сучасник Ольги, оповідає про прийняття її в Царгороді, якраз у тому часі, коли вона нібито мала прийняти там християнство; та не тільки не згадує цей ціsar нічого про її хрещення, але виразно говорить, що з кн. Ольгою був її священик (духовник) Григорій. Ясно також, що св. Ольга не мала нічого спільногого з розколом у Церкві, який тоді придавлено й у самій Візантії. В два роки після своєї подорожі до Царгороду (959 р.), кн. Ольга звернулася до німецького цісаря Оттона I з проханням прислати до України єпископа. З цього бачимо, що наша княгиня хотіла завести організоване християнство в Україні, але не з Царгороду, а з римо-католицького Заходу. Літопис переказує, що її прийняли в Царгороді без такої пошани, якої вона чекала, і вражена княгиня відвернулася від гордих ро-

меїв. У Німеччині справді висвячено на єпископа монаха Адальберта й у 961 році вислано його до Києва; але якісь перешкоди не дозволили йому дійти до нашої столиці й він мусів вернутися додому. Можна догадуватись, що причиною невдачі св. Адальберта була поганська реакція, яка підняла голову разом із вступленням на київський престіл кн. Святослава Ігоревича, що до того часу княжив у північнім Новгороді.

25. Святослав Зате пояснення, що мовби то поганські елементи виступили різко проти християнства, це лише чистий здогад. Місцева традиція не каже нам, щоби Святослав або його дружина переслідували християнство, а про це ще добре пам'ятали в Києві в XI ст., коли поставав наш літопис. Загалом цілість наших відомостей про Святослава каже нам, що це був хоробрый воїк, настроєний зовсім по-поганськи, але якому байдуже було, хто яку віру визнає в його державі; натомість до фанатичного переслідування християн він не посунувся. Хоч якийсь час Святослав перебув на півночі, то проте в своєму зовнішньому вигляді, а навіть у психіці, залишився степовим кочовиком. Це на ньому найкраще пізнати південні елементи серед володіючої в Руській Державі верстви. Сам його зовнішній вигляд із характерним для степовиків чубом уже зразу наводив на пам'ять різні степові народи, що носилися подібно. Але й відношення до дружини, де він виступав просто як перший між рівними, поділяючи всі невигоди і звичаї її життя, вказують теж не на традиції династа на зразок напр. хозарського кагана чи грецького цісаря, але на "варварського" вождя дружини. Врешті сама його психіка чисто кочова: він навіть не хотів сидіти в Києві, але кружив по цілій Східній Європі, аж врешті вибрав собі на осідок... Дунайську Болгарію. Вже перші роки його панування зазначилися низкою походів. Він підбив залежних досі ще від хозар в'ятичів, а далішне рушив

походом на саме Хозарське Царство. Святослав поруїнував пограничну хозарську кріпость над Доном Білу Вежу (Саркел), змусив хозарів признати владу київського князя над в'ятичами й укріпився на Подонні й навіть на Кубані, де підбив ясів (алан) і касогів (черкесів) (966). Та вже вершком успіхів кн. Святослава були його походи на Дунайську Болгарію. До першого походу на Болгарію (967) намовили нашого князя греки, які хотіли при руській допомозі здати небезпечну для них болгарську могутність. Святослав поспішно використав нагоду, зібрав військо й вирушив на Болгарію, зайняв її, — але тоді зовсім не думав ставати покірним союзником Візантії. Ця остання завжди поборювала болгарів, насилаючи на них або кочовиків, або інших союзників; за це болгари відплачувалися візантійським грекам сердечною ненавистю і мріяли про те, щоб іх із Європи вигнати зовсім до Малої Азії. Цю ідею підняв тепер кн. Святослав і в цей спосіб з'єднав собі болгар. Та покищо він мусів перервати свою болгарську кампанію й повернути до Києва. В часі неприявності князя печеніги напали аж на Київ і їх ледве вдалося відігнати. Кияни, які не поділяли войовничого запалу Святослава, а ще більше його кочових інстинктів, вислали до нього до Болгарії посольство з докорами, що він “шукає чужої землі, а малоцько своєї не втратив”. В цьому натяку, як також у слов'янському вже імені Святослава, бачимо черговий етап у наближенні князя до землі, хоч воно доволі зовнішнє й самого князя ще ніщо не приковувало до Києва й Руси. — Можливість появи князя сильно налякала печенігів і вони відступили від Києва. Князь вернувся з Болгарії й до решти унешкідливив печенігів (“прогнав печенігів у поле й було мирно”, як пише літопис). Цей перестрах вказує нам, хоч джерельних вісток про те й не маємо, що Святослав був правдивим пострахом для печенігів, себто давніше мусів їм добре нашкодити. Повернувшись до Києва застав кн. Святослав свою матір хворою

й виждав аж до її смерти (969 р.) дома. Тоді поділив своє володіння між трьох синів, а саме: Ярополкові віддав Київ із "Руською Землею", себто обмежену трикутником: Київ - Чернігів - Переяслав, яка навіть при пізніших поділах остане цілістю аж до смерті Ярослава Мудрого, Олегові дав Деревлянську Землю, а Володимирові північний Новгород. Сам же Святослав збирався вже до кінця життя панувати в Болгарії, куди вирушив походом зараз після цих державних заряджень. Велика кількість болгарів прийняла його як освободителя з візантійської залежності, хоч була в Болгарії також партія прихильна грекам. Імперіалістичні наміри Святослава викликали між ним і Візантією війну, що після різних вагань остаточно вийшла на користь грекам. Святослав уложив із греками договір у 971 році; в ньому зобов'язався уступити з Болгарії й поробив інші уступки на користь греків. Тимчасом ці останні не забули підстроїти печенігів, щоб вони в поворотній дорозі розбили кн. Святослава з військом. Печеніги не поважилися зробити цього просто, в одвертім бою, а зробили засідку коло порогів. Степовики надіялися на те, що Святослав везтиме свою багату добичу, яку всетаки набрав у Болгарії, на човнах, а при порогах мусітимуть ці човни переволікати сушою; тоді вони й думали напасті на руського князя. Святослава перестережено й він лишився зимувати на Чорноморському побережжі (коло устя Дніпра, тоді називалося Білобережжям — найправдоподібніше жили тут іще й останки уличів), сподіваючися, що з весною перейде безпечно. Тимчасом положення не змінилося й до весни, а що князь не хотів зректися багатої добичі, кинути її безпечно перейти тільки з дружиною на конях, то постигло його нещастя: під час переправи на порогах печеніги напали на нього й убили кн. Святослава (весна 972 р.). Так покінчив своє життя цей останній, правдивий кочовик на київському престолі.

Кн. Святославові приписують часом наміри створити величезну Українську чи Руську Імперію. Для тієї цілі він ослабив могутню Хозарію, з тим наміром ішов на Болгарію, витягаючи руки по — Дарданелі. Але з наших джерел не виходить нічого подібного. Болгарії він зовсім не прилучив до Києва, тільки сам зробився болгарським князем, а конфлікт із хозарами викликав напевно підбій в'яtilchiv. Святослав був типом лицаря-авантурника, не творця імперії.

26. Святославові сини По цілому поведенні к н.

Ярополка як володаря Київської Держави бачимо, що він був зовсім неподібний до свого батька Святослава. Вихований у Києві під впливом своєї бабуні-християнки, Ярополк не був такий далекий від св. віри, як його батько. Може бути, що саме тому й вибрав його на київського князя Святослав, хоч крім цього Ярополк був також і найстарший між Святославовими синами. Не знаємо, чи Ярополк охрестився, хоч дещо промовляє на користь цієї гадки: знаємо про його зносини з Німеччиною, а крім того пізніша традиція донесла нам навіть вістку про охрещення київського князя менш-більш у цих часах. Оскільки йдеться про зносини України з Німеччиною й характер цих зносин, то замітне в українській традиції княжої доби окреслення всіх католиків як німців ("прийшли німці від Папи" — пише літопис). Це окреслення виводиться в нас як із Кирило-Методіївської традиції, так і з дійсних обставин. Слов'янські місіонарі в Панонії застали там проповідників християнства в латинському обряді німецької національності й тому латинників загалом стали називати німцями. Так називали їх, за традицією і в нас. Але були й фактичні основи в нас для цієї назви. Не тільки місія св. Адальберта, але й пізніші католицькі місіонарі в Україні були якраз німці. Зокрема ярко виступає такий

характер українсько-німецьких зносин у часах Оттона III, на переломі Х й XI ст., коли цей могутній і просвічений цісар Німецької Імперії постановив навертати слов'ян на християнство. Оце й дає нам можливість зрозуміти, чому зв'язки Ярополка з Німеччиною маємо право вважати за продовження релігійних змагань св. Ольги. Та при тому кн. Ярополк мав намір об'єднати всю спадщину свого батька. На тому тлі дійшло до боротьби між ним і древлянським князем Олегом і то незабаром після смерті Святослава; в цій війні Олег згинув. Тоді увага київського князя звернулася на крайну над західньюю Двоною, де в Пороцьку княжив варязький конунг (князь) Рогволод. За Пороцьке Князівство дійшло до ривалізації між Ярополком і новгородським Володимиром, бо й Новгород бажав опанувати цю Подвинську волость. Володимир пішов за море до Швеції, наймив норманів і з ними здобув спершу Пороцьке Князівство (близько 975 р.), а згодом вирушив до Києва, який опанував також. Ярополк згинув у цій війні через зраду свого полководця Блуда. Володимир став київським князем і об'єднав цілу спадщину свого батька (976 рік).

Як же відмінну вдачу від своїх попередників виявив Володимир! Не подібний ані до Ігоря, який умів держати рівновагу між християнами й поганами в своїй державі, ні до рівнодушного у спрахах віри Святослава, — не кажучи вже про Ярополка. Володимир був людина, від вчасної молодості вихована в погансько-дружинному оточенні непривітної півночі, де він і перейнявся наскрізь поганством і дружинним світоглядом. Та крім того Володимир не був людиною байдужою до найважнішої справи, яка хвилює людське серце — до справи віри. Він належав не до типу індиферентних поган, а радше до тих, які вперто й консеквентно переводять у життя те, в чого правду повірили. Тому початково в Києві навіть Володимир виявляється не тільки як вождь дружини, з якою від-

буває далекі воєнні походи; в ньому побачили кияни фанатика поганської релігії, який не вагався зайняти до християнства вороже становище. Першу свою прикмету як вождя виявив він у своїх походах, а також інших воєнно-державних зарядженнях. Володимир не задоволився прилученням до цього часу незалежного Половецького Князівства (не знаємо, як далеко в тому часі воно сягало на південь), але — крім споєння з Київською Державою попередніх її набутків — уперше прилучив до Руської Держави західно-українські землі (981). У цей спосіб він опанував шлях на Захід і Південь, що, при занепаді східної торгівлі й перешкодах від печенігів у степах, мало велике значення для економічного життя Руської Землі. Також у відношенні до печенігів кн. Володимир не задоволився “прогнанням їх у поле”, а почав будувати кріпості на межі Руської Землі зі степом — на Лівобережжі здовж Сули і Трубежа, а на правому понад Стругою. Натомість після спроби війни з Волзько-камською Болгарією він замирився з нею і з того часу піддерживав із цією культурною державою мирні зв'язки.

26а. Західно-українські Історія західніх земель, землі в IX - ст. Галичини й Волині (з Холмщиною) в IX-X ст.

дуже неясна. Аж до часів св. Володимира вони не були втягнені в круг київських впливів і жили політично окремим життям від тодішньої Руської Держави. Хибно прикладані до цих земель вістки джерел мали б указувати, що ці землі ніби-то належали до Руської Держави вже в X ст. Перша така вістка — про участі західно-українських дулібів у поході Олега на Царгород 907 р. Та цей мнимий похід — це книжна комбінація літописця, який не мав про нього ніяких джерельних даних, — і тому з того не можна заключати про приналежність західніх земель до Києва вже за Олега. Другу віст-

ку маємо в Константина Порфірогенета — що в 950-их рр. до Київської Держави належали лендзаніни, в яких бачили лучан, отже волинське плем'я. Це теж не вірне — лендзаніни по всій імовірності радимичі, а рішуче не лучани. Так отже першою вісткою про прилучення цих земель до Києва стає записка літопису п. р. 981, що звучить: “Иде Владомъ къ Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червенъ и ины города, иже суть и до сего дне подъ Русью”.

Мусимо приглянутися ближче цій вістці, бо вона дуже важна для нашої історії і в науці викликала й досі ще викликає завзяті спори. Проблеми, зв'язані з цією запискою, двоякі: 1) історіографічні й 2) фактичні. Відносно першого, то треба з'ясувати собі, чи це сучасна літописна записка, чи пізніший здогад літописця; коли ж вона сучасна, то чи вірно передана пізнішим літописцем. Щодо другого, то йдеться про відповідь на значення, зміст самої вістки як джерела — що з неї можемо вчитати для історії наших західних земель.

1) У тепер знаній своїй постаті вістка напевно пізнішого походження. Про це свідчить додаток — “иже суть и до сего дне подъ Русью”, отже видно, що хтось пізніше вістку доповнював. Коли це сталося — невідомо; Длугошів текст уже мав цю вістку в такому вигляді, як маємо її сьогодні. Цей додаток, невідомо коли вложений, допускає можливість ще й інших доповнень. Заховані літописні вістки кінця Х — початків XI ст. (в літописі) відзначаються загадочною нераз лаконічністю (нпр. 992 р.: “Иде Владомъ на Хорваты”; 1030 р.: “Ярославъ Белзы взя”; 1007 р.: “Принесены святіи въ святую Богородицу” й т. п.); їх автори-сучасники не виясняли ближче знаних для них речей. Коли отже в основі нашої вістки лежить сучасна записка, то вона мусіла бути коротка, без непотрібних пояснень. І тому майже певно в ній не було окреслення етнічної приналежності Перемишля й Червена. Отже первісна, сучасна вістка могла виглядати при-

близно так: “Владимиръ зая Перемышль, Червенъ и ины города”. Так то історіо-графічна аналіза вістки приводить до призnanня можливості — навіть певності — існування сучасної записки, але тільки в лаконічній постаті, без етнографічного (“къ Ляхомъ”) и хронологічного (“до сего дне”) коментарія; цей останній належить пізнішим часам польсько-української рива-лізації за цей край — XI століттю.

2) З фактичного боку остає вияснити, чому Перемишль і Червен названі разом і які це “інші го-роди” мав зайняти Володимир Вел.? Це останнє досить легко вияснити: це старинні городи Червенської волости (“Червенські городи”, як вони називаються в XI ст.), отже Волинь над Бугом, Бужеськ, Белз, а може й попередник Володимира Вол. Все це старезні городи, які певно вже існували в X ст. Відносно території Галичини (пізнішого Перемиського Князівства), то крім Перемишля можемо думати хіба про Сянік. Тісний зв’язок Червена з Перемишлем вказує, що вже тоді, в кінці X ст., мусів існувати шлях із Червена здовж Сяну до Карпат і на Угорщину;¹⁶⁾ оцей шлях і мав на меті, очевидно, опанувати Володимир Вел. і доконав цього в 981 році.

Стільки дає нам літописна вістка сама собою. Вона не відповідає на питання про історію наших західніх земель перед 981 р. і на це можемо відпо-вісти на основі інших (дуже скрупих) даних. Було тут напевно своє окреме князівство (чи князівства), положені в дуже вигідному місці, при торговель-них шляхах, що лучили Схід (Київ), Захід (Австрія) й Південь (Панонія) й загалом долина Дунаю). Вчасний розвиток городів указує на добробут населення, а тимсамим і на відносну політичну силу. Щодо міжнароднього положення цих земель, то воно було таке. Як уже знаємо, в IX і X ст.

¹⁶⁾ Т. К., Карпатські просмики як шляхи сполучки в IX-XIII ст. “Голос Підкарпаття”, 1942, ч. 11.

вони лежали зовсім поза сферою впливів Київської Держави аж до Володимира Вел.; з того бо-ку їм у IX-X ст. не грозила ніяка небезпека. По всьому міркуючи, вони взаємно собою дуже мало цікавилися. Подібно було з відношенням до Польщі. Перемиське Князівство було відгороджене від горішнього Повисля муром пралісів на Вислоку, а Надвартянська Польща в IX-X ст. жила ще аж до Лешка I племінним життям і тому не могла бути грізною для нашої території; ледве чи вони собою й надто цікавилися. Вісь зацікавлення — економічного й політичного — західно-українських земель ішла не зі Сходу на захід, а з півночі на південь — як це випливає з природного положення країни (Сян і Буг — сточище Висли) і як це бачимо особливо пластично в XIII ст. З одного бо-ку ятв'яги, пруси й литовці, як посередники в Балтійській торгівлі, а з другого слов'яни (пізніше, в X ст., мадяри) Дунайської долини як посередники у зносинах із Балканом, — ось сусіди найбільш цікаві для тодішніх мешканців західно-українських земель. Сточища Дністра і Прип'яті правдоподібно не були належно використовувані; цим можемо вияснити перевагу найдальших західних окраїн у столиці Висли.

Як же ж малася справа з етнічною принадлежністю західно-українських земель? Що основа була етнографічно українська, себто, що західно-українське плем'я чи племена були споріднені й культурно близькі з деревлянами, сіверянами й уличами, про це не може бути сумніву; вказує на таке споріднення і діалектологія й етнологія. Зате тяжче окреслити назву мешканців цих країв. Пізніші назви “волиняни” й “галичани” (від городів) витиснули давні племінні назви; долетіла до нас назва “бужани”, а крім того — “дуліби”. Ця остання назва провадить нас знову в долину Дунаю, до Панонії й Чехії, де стрічаємося з такою самою назвою. Але як розуміти ці вказівки — чи так, що дуліби були панівним шаром над місцевими бужа-

нами, чи так, що вони були тут прадавніми автохтонами, на це ще тепер не можемо відповісти. Одне певне: що коли на цих землях шукати тіснішого зв'язку зі західними слов'янами, то історичні сліди для тих часів, IX й X ст., провадять не над Вислу й Варту, а до Дунайської долини й земель Великоморавської Держави. В такому стані ці землі прилучено до Руської Держави — і з цим моментом почалася нова, “руська” доба їх історії.

ЛІТЕРАТУРА:

- А. Спицын, Торговые пути Киевской Руси. "Серг'ю Феодоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели". СПБ. 1911.
- Др. Г. Величко, Політичні і торговельні взаємини Руси і Візантії в Х і XI ст. ЗНПШ VI (1895).
- В. А. Брим, Путь из варяг в греки. ИОН, 1931, № 6.
- П. Г. Любомиров, Торговые связи Руси с Востоком в VIII-XI вв. "Уч. Зап. Саратовского ун-та" I (1923), вып. 3.
- М. Грушевский, Торговельні взаємини України з близьким Сходом. "Сх. Світ", 1928, VI.
- И. П. Козловский, Внешние сошения древней Руси. "Зап. Северо-Кавк. Краевого Общ. Археол., Ист. и Этн." III (1929).
- E1. Wadstein, Et vittnesbörd om gammal Frisk förbindelse med Ryssland. "Festkrift til. Hj. Falk", Oslo, 1927.
- В. Васильевский, Древняя торговля Киева съ Регенсбургомъ. ЖМНПр. 1888, VII.
- Н. Л. Рубинштейн, Западные пути торговли Украины-Руси. "Вістник Одеської Комісії Краезнавства при УАН." II-III (1925).
- R. Jakimowicz, Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. (Próba ujęcia zagadnień wcześnie-historycznych Wołynia). "Rocznik Wołyński" III (1934).
- E. Smurlo, La nascita della Russia (862-1054). "L'Europa Orientale" VII (1927).
- G. Verna dsky, The expansion of Russia. "Trans. of the Connect. Acad. of Art and Sciences", XXXI (1933).
- Г. А. Ильинский, Опыт систематической Кирилло-Методьевской библиографии. Под редакцией и с дополнениями М. Г. Попруженко и Ст. М. Романского. София, 1934.
- М. Попруженко и Ст. Романски, Библиографски

прегледъ на славянскитѣ кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. София, 1935.

D r. Fr. Pastrnek, *Dejiny slovanskych apoštolu Cyrilla a Methoda s rozborem a otiskem hlavnich pramenů*. Praha 1902.

А. С. Петрушевичъ, Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства въ Предкарпатскихъ странахъ во времена св. Кирилла и Меѳодия тихже учениками и проповѣдниками. Львовъ, 1882.

Н. Лавровскій, Кирилль и Меѳодій и начало христіанства въ Россіи. "Меѳодіевскій юбилейный сборникъ", Варшава, 1885.

А. Коцубинскій, Ко дню тысячелѣтія памяти св. Меѳодія. Карта разселенія славянъ въ IX. ст. во время Кирилла и Меѳодія. Одесса, 1885.

А. Хойнацкій, Память св. и равноапостольныхъ Кирилла и Меѳодія въ предѣлахъ югозападнаго края Россіи. "Руков. для сел. паст.", 1871, чч. 18, 19, 20.

А. Петровъ, Чествованіе св. славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ древнерусской церкви. По служебнымъ минеямъ и мѣсяцесловамъ до 1682 г. "Христ. Чтеніе", LXXXIII (1893).

Dr. J. Slipuji, *Conspectus historicus venerationis SS. Cyril et Methodii in Ucraina*. "Богословія" XIV (1936).

Ол. Цинкаловський, Сліди христіянства на Волині до кн. Володимира Великого. Кремянець, 1938.

С. Томашівський, Вступ до історії Церкви на Україні. "Записки ЧСВВ", IV (1930).

G. Bonnet-Maugu, *Les premiers témoignages de l'introduction du christianisme en Russie*. "Revue d'hist. des religions", XXII (1901).

В. Пархоменко, Христіанство Руси до Володимира Святаго. "Вѣра и разумъ", 1912, № 9, 10; його ж, Начало христіанства Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX-X вв. Полтава, 1913; його ж, Три момента начальной исторіи русского христианства. ИОРЯСл. (1913), 4.

Н. Половская, Къ вопросу о христіанствѣ на Руси до Володимира. ЖМНПр. 1917, IX.

В. М. Истринъ, Лѣтописныя повѣствованія о походахъ русскихъ князей на Царьградъ. ИОРЯСл. XXI (1916), 2.

C. de Boor, *Der Angriff der Rhos auf Bysanz*. "Byz. Zeitschr." IV (1895).

В. Пархоменко, Къ жизни лѣтописного Олега. ИОРЯСл. XIX (1914).

А. Лавровскій, Олег і Хельгу хазарського документу. "Київські Збірники історії й археології, побуту й мистецтва", I (1930).

- А. И. Лященко, Летописные сказания о смерти Олега Вещего. ИОРЯСл. XXIX (1924); Його же, Два Олеги на страницах літопису X століття. "Наук. Зб. Ленінгр. Т-ва досл. укр. іст., письм. та мови", III (1931).
- В. Пархоменко], Когда жил Вещий Олег? (К. вопросу о подлинности Кембриджского еврейско-хазарского документа). "Slavia" XIV (1935-36).
- В. Мощин, Князь Олег хазарского документа. "Slavia" XV (1938).
- В. Пархоменко, Олег та Ігор. До питання про їх взаємовідносини. "Зап. іст.-філ. В. УАН", IV (1924).
- H. Grégoire, La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor. "Bull. Cl. d. Lettr. Acad. Roy. de Belg." V, 23 (1937).
- G. Ostrogorskij, Preface à l'article "L'expédition du prince Oleg contre Constantinople". "Annals Inst. Kond." XI (1940).
- C. Томашевский, Угорская Русь. "Украинский Народъ въ его прошломъ и настоящемъ", II (1916); Його же, Этнографическая карта Угорской Руси. Петербург, 1910.
- J. Pasternak, Ruské Karpaty v archeologii. (Pracé z vedeckych ustavu XVIII). Praha, 1928.
- А. Соболевский, Какъ давно русские живутъ въ Карпатахъ. "Живая Старина", 1894.
- А. Петровъ, Когда возникли русские поселения на Угорской "Дольной Земль". ИОРЯСл. XVI (1911); Його же, Древнейшие грамоты по истории карпаторусской Церкви и епархии. 1391-1498. Прага, 1930.
- A. Bonkalo, Die ungarländischen Ruthenen. "Ung. Jb." I (1921).
- В. Гнатюк, Чи закарпатські українці автохтони? ЛНВ. 1922, III.
- О. Пріцак, Хто такі автохтони Карпатської України? "Н. Зоря" 1939, ч. 1.
- C. Huart, L'expédition des Russes de 943. "Acad. des inscr. et belles-lettres", 1921.
- H. Grégoire, Saint Théodor le Stratylate et les Russes d'Igor. "Byzantion" XIII (1938).
- А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. — 943/4 г. "Виз. Временник" XXIV (1926).
- А. Флоровский, Извѣстія о древней Руси арабского писателя Мискавейхи X-XI вв. и его продолжителя. "Sem. Кондаков." I (1927).
- I. Parroige, Saint-Mamas, le quartier des Russes à Constantinople. "Ech. d'Or." XI (1908).
- В. Истринъ, "Судъ" въ летописныхъ сказанияхъ о походахъ кусскихъ князей на Царьградъ. ЖМКПр. 1916, XII.
- Бар. Корфъ, Древлянский князь Маль. ЖМНПр. 1912, II.

С. Н. Сыромятниковъ, Древлянскій князь и варяжскій вопросъ. ЖМНПр. 1912, VI.

Леонидъ арх., Откуда родомъ была св. великая княгиня русская Ольга? "Русская Старина", 1889, VII; його ж, Несколько новыхъ замѣчаній къ нашей статьѣ "Откуда родомъ была св. великая княгиня Ольга." "Кievская Старина", 1889, X.

И. Малышевскій, Происхожденіе русской великой княгини Ольги св. "Кievская Старина", 1889, VII, VIII.

В. Савва, О времени и мѣстѣ крещенія великой княгини Ольги (Опытъ историко-критического разбора). "Сборникъ Харьковскаго Историко-филог. Общества", III (1891) і окр.

В. А. Аналовъ, Княгиня св. Ольга въ Царьградѣ. "Труды XII. арх. съѣзда въ Харьковѣ 1902", III (1905); його ж, Дарь св. Княгини Ольги въ разнице церкви св. Софии въ Царьградѣ. "Труды XII. арх. съѣзда" III (1905);

В. Пархоменко, Древне русская княгиня святая равноапостольная Ольга. Киев, 1911; його ж, Крещеніе св. кн. Ольги. "Вѣра и разумъ" 1911, № 9; його ж, Свидѣтельство продолжателя хроники Региона о крещеніи св. кн. Ольги. "Вѣра и Разумъ" 1912. № 1.

С. Ф. Платоновъ, Лѣтописный разсказъ о крещеніи княгини Ольги въ Царьградѣ. "Ізвѣстія Таврической Учебной Архивной Коммисіи", № 54. (1918).

А. Вороновъ, О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси кievской въ X и XI вѣкахъ. "Чtenія Нест. лѣт." I.

В. Зайкин, Апостол Славянъ св. Адальберт на Руси. "Поступ", 1930, XI-XII.

А. Врукнер, Rozdział z "Nestora". ЗНПШ т. 141-143 (1925).

А. Лященко, Летописное сказание о мести Ольги древлянам. "Ізв. РЯСл.", II (1929), 1.

A. d. Stender-Petersen, Et nordisk Krigslitsmotivs historie. Et bidrag til dets ud virlingsproblem. (1930).

А. Лященко, Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу. "Україна", 1936, IV.

Е. Бѣловъ, Борьба великаго князя кievскаго Святослава Игоревича съ императоромъ Ioannomъ Цимисхіемъ. ЖМНПр., 1873, X.

Н. П. Ламбинъ, Годъ смерти русскаго великаго князя Святослава Игоревича Кievскаго. "Зап. Имп. Ак. Наукъ" XXVIII (1876).

В. Завитневичъ, Великий князь кievскій Святославъ Игоревичъ и историческое значение его богатырскихъ подвиговъ. "Труды КДА", 1888, III.

Н. Знойко, О посольствѣ Калокира въ Кіевъ. ЖМНПр., 1907, IV; його ж, О походахъ Святослава на Востокъ. ЖМНПр., 1908, XII.

П. Мутафчієвъ, Русско-болгарскія отношенія при Святославѣ. "Семін. Кондак." IV (1931).

В. А. Мошинъ, Русь і Хазарія при Святославѣ. "Семін. Кондак." VI (1933).

Д. Анастасіевичъ, Левъ Діаконъ о годѣ отвоеванія Цимисхіемъ Болгаріи отъ русскихъ. "Semin. Kondak." III (1929); його ж, Die Zahl der Araberzüge des Tzimiskes. "Byz. Zeitschrift", XXX (1929/30); його ж, Les indications chronologiques de Yahya relatives a la guerre de Tzimiscès contre les Russes. "Mélanges Charles Diehl", I (1930); його ж, La chronologie de la guerre russe de Tzimiscès. "Byzantion" VI (1931); його ж, Die chronologischen Angaben des Skylitzes (Kedrenos) über den Russenzug des Tzimiskes. "Byz. Zeitschrift" XXXI (1931).

F. Dölgér, Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen. "Byz. Zeitschrift" XXXII (1932).

C. Göllner, Les expéditions byzantines contre les Russes sous Jean Tzimiscès (970-971). "Revue Sud-Est eur." XIV (1936).

H. Grégoire, La dernière campagne de Jean Tzimiskès contre les Russes. "Byzantion" XII (1937).

Т. Коструба, Вік кн. Святослава Хороброго. "Ж. і Зм." X (1937).

А. Н. Лавровский, О византійскомъ элементѣ въ языке договоровъ русскихъ съ греками. СПБ 1853.

В. И. Сергѣевичъ, Греческое и русское право въ договорахъ съ греками. ЖМНПр., 1882, I.

М. Шухевичъ, О договорахъ Руси з Греками. "Часопись правнича", II (1890).

А. Дімітру, Къ вопросу о договорахъ Русскихъ съ Греками. "Виз. Врем." II (1895).

Н. П. Некрасовъ, Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 года. ИОРЯСл. VII (1902).

А. Лонгиновъ, Мирные договоры русскихъ съ греками, закл. въ Х в. "Зап. Одес. Общ. Ист. и Др.", (1904) і окр.

А. А. Шахматовъ, Несколько замѣчаній о договорахъ съ греками Олега и Игоря. "Зап. Неофіол. Общ." VIII (1914).

Д. Мейчикъ, Русско-византійские договоры. ЖМНПр. 1915 VI, X, XI; 1916 III, XI; 1917 V.

В. М. Истрин, Договоры русскихъ с греками X века. ИОРЯСл. XXIX (1924).

И. Колесников, Хронологическая дата второго договора Руси с греками. "В. А. Городцову к сороклетнему юбилею научной деятельности", Москва, 1928.

С. П. Обнорский, Языкъ договоровъ русскихъ с греками. "Языкъ и мышление" VI-VII.

A. V. Solov'ev, Quelques remarques sur les traites passés entre les Russes et les Grecs. "Slavia" XV (1938).

- Ф. Сумъ, Историческое разсуждение о Пацинакахъ или Печенѣгахъ. ЧОМУ, 1846, I.
- Васильковскій, Византія и Печенѣги. ЖМНПр. 1872, XI-XII
- П. Голубовскій, Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ. Исторія южно-русскихъ степей IX-XIII вв. Киевъ, 1884.
- Jul. Németh, Zur Kenntnis der Petschenegen. "Körösi Csoma Archivum" I (1921).
- G. Fehér, Die Petchenen und die ungarischen Hunnensagen. "Körösi Csoma-Archivum" I (1921).
- C. A. Macartney, The Petschenegs. "The Slavonic (and East European) Review" VIII (1929).
- В. Пархоменко, Киевская Русь и печенеги. "Вторая Конференция археологов СССР в Херсонесе", 1927.
- В. Пархоменко, Русь та печеніги. До справи стародавніх зв'язків зі Сходом. "Сх. Світ" VII-VIII (1929); його ж, Русь и Печенѣги. "Slavia" VIII (1).
- Д. А. Рассовскій, Печенѣги, торки и берендѣи на Руси и въ Угрії. SK VI (1933).
- Hüseyin Namık, Peçenekler. Istanbul, 1933.
- Gy. György, Besenyök és magyarok. "Kör. Csoma Arch." I Suppl. (1940) і окр. Budapest, 1940.
- И. И. Срезневскій, О языческомъ вѣрованіи древнихъ Славянъ въ безсмертіе души. ЖМНПр. 1847, II.
- St. Rozneci, Perun und Thor. Ein Beitrag zur Quellenkritik der russischen Mythologie. ASPH. XXIII (1901).
- В. А. Айналовъ, Изображенія древне-русскихъ боговъ. "Отчетъ Спб-скаго ун-та" 1904.
- Ф. Коршъ, Владимировы боги. "Пошана. Сборн. Харьк. Ист.-филол. Общ.", т. XVIII. Изданъ въ честь проф. Н. Ф. Сумцова", Харьковъ 1909.
- В. Е. Аничковъ, Язычество и древняя Русь. СПБ. 1914.
- E. Bergnekeg, Ein slavischer Göttername. "Aufsätze zur Kultur und Sprachgeschichte des Orients — Ernst Kuhn, zum 70-Geburtstage am 7 Februar 1916, gewidmet von Freunden und Schülern", München, 1916.
- А. Погодинъ, Опыты языческой реставраціи при Владимирѣ. "Труды русскихъ ученыхъ за границей" II (1923).
- Гр. Ільинський, До критики канону "Володимировихъ богів". "Наук. Збірн. за 1925 р.".
- С. Н. Мейер, Fontes religionis slavicae. Fontes historiae religionum ex auctoribus graecis et latinis collecti. T. IV. Berlin, 1931.

VII. НА ВЕРХАХ: ХРИСТИЯНСЬКА ІМПЕРІЯ

27. На роздоріжжі Таким чином не лише була об'єднана держава Святослава, але була вона значно поширенна. Власне не слід говорити вже про державу, а просто про імперію, якої територіяльну експанзію завершив Володимир Великий. Але імперія це не якась, більша або менша, національна держава, зі своїми питомими й більш-менш одноцільними змаганнями та культурою. Імперія об'єднує на величезних просторах цілу низку народів, близьких собі, або й зовсім чужих. Так само було в Руській Імперії Володимира Великого, яка крім слов'ян об'єднувала фінські й угрійські народи. Тому не можна було в ній провадити політики “націоналістичної”. “*Omne regnum isdem artibus retinetur, quibus quando ab initio partum est*” (Салюстій) — всяка держава вдержується тими самими методами, якими було її засновано; ця мудрість старинних римлян має як найкраще застосування й у нашій історії княжих часів. Почата з підбою, вдержуvalася такими засобами, як централізація, єдиновластя і дружина, — все це бодай у самих початках зовсім чуже населенню, — і тільки тими засобами можна було вдергати як цілість величезні простори східної Європи. В ній нуртували розбіжні тенденції окремих земель, а то й націй “далекі до того, щоб органічно почуватися до якоїсь єдності. З'єдинення отже мусіло бути механічне, того приблизно типу, що абсолютистична влада панує над незорганізованим політично й байдужим до державних справ громадянством (охлократичний метод державної організа-

ції). І справді: коли лише в пізніших часах, уже після розпаду Руської Імперії св. Володимира, об'єднувано східню Європу в одну державу, то тільки тим методом; доволі згадати перших московських царів, не кажучи вже про Петра I, аж до більшевиків включно. Звичайно, не можна рівняти організаційної, а тим менше моральної вартисти вичислених тут “об'єдинителів” східної Європи; йдеться тільки про метод політичної організації. І коли, абстрагуючи від сильних ріжниць між усіми цими державними проводами, поглянемо на метод і засоби їх володіння, то побачимо повну аналогію між чужою для суспільності варязькою верхівкою, пізнішою жандармською й урядничу верствою і врешті партією (ВКПб) і окремим відділом НКВД з одного боку, державним православ'ям і теж державним марксівським атеїзмом. Перше поневолює суспільність фізично, друге має її згляхшальтувати ідеологічно. Врешті третя засада, яку видвигнено пізніше — це “народність”, себто переконування всіх мешканців східної Європи (бодай слов'янської мови), що вони належать до одної “руської” народності; у починах большевицької влади заступав це поняття — інтернаціонал. Але цей метод організації можливий тільки серед суспільності, або бодай при ідеології поганській, безбожницькій, а щонайвище некатолицькій; натомість правдиво християнська держава ніколи не може стати на становищі такого фізичного й духового поневолення громадянства, бо інакше заперечила б свою християнськість. Перед очами Володимира Великого стала на ввесь ріст проблема споєння й удержання його імперії. Як поганин він старався свого роду релігійним синкретизмом створити моральний осередок для своєї держави. В тій цілі Володимир у політичному осередку держави, в Києві, поставив ідоли богів, але не лише панівної верстви, а збираючи їх з усіх, навіть неслов'янських, країн своєї держави. Так мали всі племена бачити в Києві

свою “Мекку” — крім політичного ще й релігійний центр. Крім того змінити споєність держави мало посадження в окремих волостях Руської Держави вже не посадників, але синів київського князя; та це сталося пізніше, вже після охрещення. Тимчасом Володимир виявився ревним поганином. Він поставив у Києві коло княжого терему ідоли богів, серед яких найстаршим був Перун, бог грому, а також головне божество поганських варягів. Повертаючи з воєнних походів, Володимир-поганин офіційно з цілою дружиною приносив жертву цим божкам; раз, як кривава дань для цих божків, згинули перші українські святі мученики, варяги Тур (Теодор) і його син Іван. Справді годі вже було йти дальше в вибраному напрямі: жадні крохи поганські божки дістали свою жертву і, очевидно, мали дістати її на майбутнє. Та це була кров мучеників Христових, яка надармо на землю не паде. Ось зворотна точка в політиці Володимира Великого, хоч може собі цього він і не усвідомлював; ось розпуття, де треба було рішитися про вибір дальніої дороги.

28. Хрещення України Не зважаючи на всі свої поганські настрої і змагання, які кн. Володимир виніс із дружинного оточення в північному Новгороді, він усетаки врешті став київським князем і опинився в столиці України. Та тут не тільки представники суспільності з-поза дружини, але й самі дружинники в поважному числі причислялися вже до християнства. Одне пізніше джерело, скандинавська сага, оповідає нам, що в часі Володимира Великого в Києві був єпископ Павло, з походження швед, але свячений у Царгороді. Ця вказівка цілком імовірна, бо знаємо, що вже й раніше були в Києві єпископи. Християнське середовище Києва мусіло діяти на розумного, геніального князя, який мусів бачити перевагу християнства над поганством. Та це

не склонило би поганина до залишення свого змислового життя, бо ж християнська віра для поган — це юродство, як це спостеріг св. Павло. Треба було чогось особливого, і то дуже сильного, щоби потрясло всією істотою поганського володаря та склонило його до зміни віри. Звичайно припускається, що це з політичних оглядів Володимир Великий прийняв християнство й завів його в своїй державі. Таке пояснення мусимо відкинути, бо воно ніяк не відповідає дійсності. Сучасні і близькі до часів св. Володимира джерела, свої й чужі, цілком згідно з собою пишуть, що охрещення цього нашого князя сталося під впливом місцевих проповідників і особливого просвічення ума. Це саме ми мусіли б викомбінувати, виходячи від самої вдачі Володимира: змисловий поганин і фанатик поганської релігії не міг так легко перейти до іншого релігійного табору, який вимагає якраз умертвіння змисловості й відкинення старих богів. Тим більше мусимо прийти до цього висновку, що якраз поганам християнська віра з її проповіддю миру й любови виглядала на заперечення можливості вести війну. Поганин не міг з'ясувати собі тонкої ріжниці між справедливою й несправедливою війною. Коли це все взяти до уваги, то дійдемо до єдино можливого заключення, що спонукою до хрещення св. Володимира було сильне моральне потрясення цілої його істоти, яке зі завзятого поганина зробило його окрасою християн — Святым.

Як вияснено сьогодні вже зовсім певно, традиційне оповідання про хрещення Володимира Великого й України, яке зберіг наш найдавніший літопис, не має ніякої історичної поваги. Складене воно пізно, бо вже на початку XII століття, а до того перейняте наскрізь грецькими тенденціями (до схизми включно). Сьогодні мусимо вже користуватися зовсім іншими джерелами, щоб дістати правдиву картину цього найважнішого моменту в історії України. В наукі існує головно дві теорії

про походження українського християнства, чи радше про заведення церковної організації в Україні. Одна, яку можна б назвати традиційною, вважає, що св. Володимир охрестився в Корсуні (дехто думає, що й у Києві), а церковну єпархію — митрополита і єпископів узяв із Царгороду. Друга теорія (видвигнув її московський православний учений) каже, що митрополита і єпископів св. Володимир узяв із Болгарії, де тоді був патріярхат у м. Охриді. Врешті крім цих двох найбільш поширених теорій існує ще й третя, за якою св. Володимир охрестився в латинському обряді й єпархію взяв безпосередно з Риму; та це останнє припущення найменш поширене. Кожна з тих теорій має за собою деякі дані, але вони не вистачають на беззастережне підкріplення якогонебудь із тих здогадів. Джерела не дають нам даних про те, щоб св. Володимир узяв єпархію чи то з Візантії, чи то з Охриди.¹⁷⁾ Так само як у передволодимирівських часах, і за св. Володимира виступають у Києві єпископи або

¹⁷⁾ Наш літопис нічого не говорить про те, звідки св. Володимир узяв єпархію. Літопис каже лише, що з царівною Анною приїхали священики. Зате в дальшому оповіданні говорить про єпископів (Іпат. раз: єпископ), але не про митрополита. Едине джерело, здавалося б дуже авторитетне, яке говорить про приїзд митрополитів (!) і єпископів до України з Анною, це Ях'я антіохійський у своєму літописі. Але внутрішні нелогічності й неправдоподібності оповідання Ях'ї з одного боку, а оповідання про хрещення України Абу-Шоджі з другого, вказують, що всі вставки про минулу місійну діяльність візантійських греків в Україні це тільки ампліфікації Ях'ї, яких він у своєму джерелі (Гіляль) не знайшов. Також візантійські історики, що пишуть про подружжя св. Володимира з Анною, не знають нічого про висилку єпархії з Царгороду до України. Про це пор.: К р и м с ь к и й - К и з м а, Оповідання арабського історика IX віку Абу-Шоджі Рудраверського про те як охрестилася Русь (Збірн. Багалія, Київ, 1927); Т. К о с т р у б а, Нариси з церковної історії України X-XIII ст. Львів, 1939, стор. 7-8; N. de Baumgarten, Chronologie ecclésiastique des terres Russes du X-e au XIII-e siècle ("Orientalia Christiana" XVII, 1, Roma, 1930), с. 24-26.

архиєпископи: це згаданий уже варязький єпископ Павло, а дальше архиєпископ Іван. Словом ніякі певні, автентичні джерела не говорять нам про заведення митрополітальної організації в Україні кн. Володимиром Великим; знаємо тільки про київського архиєпископа, і ні про одного дієезального єпископа поза Києвом. Цим розв'язується питання про українську єпархію за Володимира Великого зовсім просто: св. Володимир не впровадив митрополітальної організації української Церкви, задоволяючися київським архиєпископом, якого престіл був обсаджений уже поверх століт перед хрещенням нашого князя.

Що торкається особистого хрещення св. Володимира, то воно відбулося за вказівками місцевих джерел у Києві, на всякий випадок не в Корсуні, як цього хоче літописне оповідання. Вагання нашого князя, котрих причиною було його давніше життя й конечність піти за правдою, яку пізнав, розв'язалися завдяки зовнішнім обставинам. Загрожені бунтом свого полководця візантійські імператори (управляло тоді імперією їх два) приневолені були впокоритись і звернутися по військову поміч до руського князя. Володимир Великий поставив тверду умову: він домагався руки царівни, сестри імператорів Анни, за воєнну допомогу. Поставлені перед можливістю втратити престіл, або віддати сестру за "варвара", імператори вибрали це останнє й вислали Анну в Русь. Єдиною умовою було, що Володимир охреститься; тоді скінчилися вагання нашого князя, він зрозумів провіденціональне значення цих зовнішніх обставин і прийняв хрещення. Таким чином відбулося особисте хрещення св. Володимира. Тоді наш князь, очевидно, не міг уже терпіти, щоб його діти й найближче оточення потопало в поганських блудах. Він охрестив синів, а також зарядив хрещення всіх киян.

“Хто не вийде на ріку, не буде мені милив”, — так передає заклик князя до своїх підчинених пізніше літописне оповідання. З цілої нашої традиції бачимо, що хоч св. Володимир охрестився підо впливом київського християнського середовища, то поширював християнство в своїй державі згори, своїм авторитетом. “Бо було його правовір’я споєне із властю,” — як характеризує Володимира пізніший письменник Іларіон у 1037 р. Щоби поглибити знання християнської віри серед суспільності, Володимир завів перші школи, де навчали боярських дітей зasad релігії й ревніших із них приготувано до обняття вищих єпархічних становищ. І коли син Володимира, Ярослав Мудрий, завершив церковну організацію заведенням митрополії та оснуванням нових єпископських катедр, то правильно про нього міг сказати літописець: “Це так, якби хтось землю розорав, другий засіяв, а інші жали і їли хліб безтурботно, так і цей (Ярослав): бо його батько Володимир розорав і зм’ягчив землю, себто просвітив хрещенням; цей же засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми жнемо, приймаючи книжне вчення.” Щойно звільна промінювало з Києва християнство на провінцію. Саме хрещення Володимира сталося в кінці 987 року, а десь незабаром після того охрещено й киян. Це загальне хрещення можемо датувати з великою правдоподібністю 989 роком.

29. Церковно-релігійна ідеологія старої України Якою ідеологією перейняте було старе українське християнство? — це питання, яке хвилює дослідників історії України і зокрема істориків української Церкви. Деякі з них раді би бачити в старій Україні церковну ідеологію цілком таку саму, як у Візантії. Українська Церква, на їх погляд, мала би була жити одним життям із грецькою Церквою, “думати разом із нею”. Інші знову твердять, що

до початку XII стол., себто до міцного утвердження грецьких митрополитів в Україні, наша Церква була ідеологічно споєна зі західньюю; щойно пізніше запанувала в українській Церкві нез'єдинена візантійська ідеологія. Одне і друге твердження не має джерельної основи і — хоч як це дивно — навіть не було джерельно простудоване! Тимчасом протягом існування цілої княжої української державності ми помічаємо єдність у релігійному світогляді українців, себто, що зовнішні впливи не змінили основ українського релігійного думання. Не було те думання подібне ні до ідеології роз'єднаного Царгороду, ні римо-католицького Заходу, де тоді дуже скоро й інтенсивно розвивалася релігійна думка (схолястична теологія). Це було цілком своєрідне наставлення: українець - християнин не признавав, що Христова риза роздерта й уважав усіх християн за приналежних до одної вселенської Христової Церкви. Отже це була ідеологія Вселенської Церкви перед роз'єднанням. Не диво, що саме в Україні збереглася така ідеологія. Адже ж наше християнство подекуди старше навіть від першої схизми, впрочім крім візантійських впливів діяли на Україну римо - католицькі. Всі християни це Божі діти, всі мають однакове право на спасення, всі живуть у Христовій Церкві, якої видимим головою є римський Архиєрей. На потвердження цього мали українці і св. Письмо і традицію як східню (зокрема св. Івана Золотоустого, дуже популярного в Україні, а який у кілька десяттях місцях своїх творів говорить про примат св. Петра), так і західню. Слід зазначити, що грецькі єпархи пізніше старалися нав'язати українській спільноті свою нетерпимість і фанатизм у відношенні до латинян, але це ім не вдавалося; не лише князі, бояри й інші світські українці, але навіть єпископи з українців мали ідеологію невізантійську. На цьому тлі зрозуміємо характер нашого християнства за св. Володимира. Він зносився з Апостольською Столицею, одержував від неї ду-

ховні дари (мощі Святих), а католики за те вважали його за свого (св. Брунон із Кверфурту в 1007 році). Отже з документів, якими розпоряджуємо, виходить зовсім недвозначно, що в часах св. Володимира українське християнство зовсім не було настроєне по візантійськи; а що вже казати про думку тих, які хотіли би бачити в тодішній Україні схизму.¹⁸⁾

30. Україна в кругу християнських народів

Після охрещення св. Володимир жив іще поверх 25 літ. У цих часах він менше звертав уваги на далекі зовнішні

походи, а більше посвятився внутрішньому устроєві державі. З воєнних походів після хрещення знаємо дещо загадковий для нас похід на Корсунь, грецьку посілість на Кримі (989), бо не знаємо добре спонук цього походу. Дальше в 993 р. кн. Володимир ходив походом на захід і тоді найправдоподібніше прилучив до своєї держави українське Закарпаття. Інша його воєнна діяльність — це вже лише оборона країни перед степовими печенігами. Після побудування цілого ряду пограничних кріпостей, Володимир воював із печенігами також офензивно. Він до того ослабив їх могутність, що ці хижі кочовики боялися нашого князя й навіть склонні були подекуди приймати християнство — можливо й тому, щоб забезпечити собі мир із Руссю. Зате помітні в цьому часі зв'язки України зі

¹⁸⁾ Про ці справи писав А. Соболевський у своїх працях, які вичислені в літературі до цього розділу. Але він не перевів провірки цілого матеріалу для старої України й це довелося зробити спеціально (Т. Коструба, Католицька правовірність Володимира Великого, у цит. "Нарисах", ст. 5-15; крім того недрукованна стаття цього ж автора п. н. "Церковно-релігійна ідеологія в княжій Україні Х-XIV століть." Зокрема дуже повчаюча аналіза церковно-релігійних поглядів авторів галицько-волинського літопису. [Ця праця вже надрукована в першому томі "Вибраних творів" Т. Коструби. — Ред.]

західніми сусідами. Християнські королі Угорщины, Чехії й Польщі живуть тепер у мирі й згоді з християнським уже володарем України, а навіть рідниться з ним: син Володимира Святополк очевидився з доношкою польського князя Болеслава Хороброго. Зносився св. Володимир також із цісарем Оттоном III і Апостольською Столицею.

Також у внутрішньому житті держави кн. Володимир старався християнізувати всякі прояви суспільного життя. А треба було в цій ділянці дуже багато зробити: адже ж ціле суспільне життя, зорганізоване норманськими князями і дружиною, носило на собі явне п'ятно поганства. Найважніша з цього погляду сторінка життя, себто державне і приватне право, остало покищо ще без змін, хоч і тут старався св. Володимир злагоджувати брутальні поганські закони. Йшлося про християнізацію дружинного життя, а це була подекуди найтяжча справа: це ж треба було брутальних вояків підчинити лагідним законам християнської релігії. І тут св. Володимир знайшов дуже добрий спосіб, бо з банкетами дружини, які колись були ціллю самі про себе, сполучив тепер харитативну діяльність — закликав на свій двір убогих, щоб іх поживити, а іншим то й посилив харчі до дому. В державній раді засідали тепер і церковні достойники — єпископи (не знаємо, чи було їх рівночасно більше, чи тільки один). Участь духовенства в державній управі й ідеології держави зазначилася перш за все тим, що як сама держава, так і її володар дістали вищу санкцію. Коли раніше, в поганських часах, єдиним оправданням держави з погляду панівної верстви було зібрання по змозі більше данини з підбитого населення, яке боронила ця ж верства просто як свій інвентар, то тепер появляється поняття справедливости суспільного устрою як обов'язку держави, на чолі якої стоїть князь із Божої ласки. Це момент найбільш переломовий у державній ідеології; завдяки тому Українська Держава стала християнською державою, якій уже

не було повороту на давні поганські рейки. Вирішування різних справ давніми методами покінчилось без вороття. Це буде мати дуже далекосяглий вплив у дальному державному житті України.

Не маємо точних хронологічних даних, коли Володимир Великий призначив кого-то зі своїх синів в окремі волості. Наша традиція подає, що в нього було дванадцять синів; деякі повмирали, бо не бачимо, щоби батько наділив їх волостями. Знаємо, що волості були розділені осьтак: Новгород Великий з усіма принадлежними до нього землями, себто цілу величезну біломорську область, аж до країни самоєдів коло Уральських гір, дістав спершу найстарший син Вишеслав, а після його смерті Ярослав Мудрий. Ростоцьку волость, яку за життя Вишеслава держав Ярослав, пізніше дістав Борис, а Муромську — Гліб. У Деревлянській землі посадив Володимир Святослава, в Тмуторокані Мстислава, а в західно-українських землях Всеволода, якого столицею був Володимир Волинський. Крім того Святополк дістав Турівське Князівство. себто Полісся. В старім Погоцькім Князівстві засів князь Із'яслав. Цей Із'яслав започатковує лінію окремих полоцьких князів, які в літописній традиції називаються “Із'яславовими внуками”, в протилежності до “Ярославових унуків”. Сама ця традиція вказує вже на відокремлення Полоцького Князівства від комплексу руських земель. Хоч властиво не було це “відокремлення”, а радше — Київ не втягнув стисліше у сферу своїх впливів цього князівства аж до часу, коли воно дістає свою окрему династію. І коли йде про т. зв. separatizm окремих земель у відношенні до Києва, чи точніше: про брак тіснішого споєння їх із Києвом, то найдавнішим “сепаратистом” було саме Полоцьке Князівство. Тамошні князі зовсім не цікавляться Києвом, не мають аспірацій до переходу в інші землі й на інші княжі престоли, але вже в XI стол. міцно споюються з інтересами своєї

землі. Це і є початки білоруської нації, яка об'єднала в собі старих дреговичів, радимичів і частину кривичів, із городськими осередками: Погоцьком, Мінськом, Смоленськом (хоч цей останній задля свого географічного положення лишається переважно в сфері впливів Києва) і Вільному. Отже білоруська нація створилася — коли будемо брати за момент її постання об'єднання династії з інтересами землі — найпізніше в XI столітті, себто значно раніше від московської нації. Інакше сталося зі західно-українськими землями. Положенні радше в сточищі Балтійського моря, вони були природно звернені не в напрямі грецького півдня, а радше європейського заходу й півночі. Щойно пізніше, за часів відокремлення Галицького Князівства, Дністер і Карпати зі своїми просмиками звертають увагу місцевих політичних керманичів на південь, хоч разом із тим вони ні на хвилину не спускають з уваги балтійських справ і західної Європи. Це пізніша Галицько-волинська Держава була справді політичним організмом, якого сфера інтересів, а часом і політична влада, сягали від моря до моря (від Балтійського до Чорного). Натомість відмежовані Деревлянською Землею і правобережними степами від "Руської Землі" ці західні окраїни не виявляють більшого зацікавлення Наддніпрянщиною. Наслідком цього, зокрема ж коли тут у пізніших часах укріпилася династія Ростиславовичів і Мстиславовичів, були на цій території добре дані до створення іншого типу держави, ніж над Дніпром; тільки до створення окремого національного осередку в повному того слова значенні не дійшло. Вміщення окремих князів у Новгороді й Ростовській Землі теж причинялося до зміцнення місцевого "сепаратизму"; але покищо Новгород стояв іще надто сильно під впливами Києва, а Ростовська волость не мала ще своєї постійної династії і справа постання московської нації відсувалася надальше, аж у XII століття. Отже поділ окремих волостей між синів св. Володимира запо-

чаткував уже подекуди явище децентралізації східної Європи й окремого розвитку її національних областей.

Так на справах управи державою перейшли останні роки життя св. Володимира. Ціле його правління, вже після прийняття християнства, відзначається виразним національним характером, змаганням до повного усамостійнення і зміцнення держави; навіть такого узалежнення, яке давало би прийняття єпархії з Візантії уникав св. Володимир, лишаючи собі вільну руку в зносинах із Апостольським Престолом і римо-католицькими країнами. Непослух синів (Святослава, зятя польського князя, який не хотів повинуватися батькові, і Ярослава, який відмовився платити данину до батькового скарбу) не заколотив уже поважніше спокою держави. Св. Володимир помер (15 липня 1015), лишивши державу на вершку могутності. Як можемо догадуватися, на свого наслідника призначив він не найстаршого сина Ярослава, як це треба було б зробити згідно з родовим правом, але Бориса, улюбленого сина і правдивого християнина-святоГО. Видко вважав кн. Володимир, що він один є джерелом влади й державного права, а тому не мусить в'язатися ніякими бічними оглядами, можливо шкідливими для держави.

31. Усобиця; святі Борис і Гліб Але не так сталося, як думав св. Володимир. З ініціативою об'єднання всіх батьківських земель виступив Святополк, що досі був князем у Турові. Ще за життя батька цей зять польського князя, правдоподібно за намовою свого тестя, противився батькові так, що той мусів замкнути його до в'язниці. Також єпископ Рейберн, що був враз із Святополком на Поліссі і провадив там місійну діяльність серед місцевих поган, брав участь у цій опозиції. В момент смерті св. Володимира Святополк був у Вишгороді коло Києва, перемовив на

свій бік вишгородців, приїдав печенігів і опанував Київ. Покористувався Святополк також польською допомогою. Але Ярослав Мудрий не думав годитися з заборчими плянами Святополка, тим більше коли цей почав мордувати братів: жертвою імперіялізму Святополка впали оба святі князі Борис і Гліб, а також Святополк деревлянський. Ярослав зібрав новгородців і варягів ізза моря, вирушив на Київ, прогнав Святополка й поляків; тільки Червенські Городи (пізніша Холмщина) лишилися покищо під владою польського князя. Остаточно переміг Ярослав Мудрий, опанував у 1019 році Київ, а Святополк згинув у втечі. Ця остання усобиця має теж переломове значення в історії Української Держави. Християнська суспільність осудила поганські методи об'єднування держави, яких хопився “окаянний” Святополк — так він зі своїм прізвищем, що означає “проклятий”, перейшов до історії. Зокрема смерть святих братів Бориса і Гліба, була провіденціональним знаком, що не слід уже християнським володарям користуватися брутальними поганськими методами. Великі чуда, якими прославилися оба святі князі, скоро причинилися до їх канонізації: перевів її з власного почину, повідомивши про те князя Ярослава, архієпископ Іван, який був діяльним уже за св. Володимира. Не оставало отже володарям України нічого іншого, як на фундаменті цих Святих із княжого роду, як їх називано — мучеників, заснувати новий християнський порядок наслідства княжого стола. Треба було перевести основну християнізацію країни й особливо державного права, а це спадало тепер на плечі кн. Ярослава. І тому доба його правування — це справді переломові часи в історії Руської Імперії. Як же вив’яжеться з цього завдання кн. Ярослав?

32. Ярослав і Мстислав Після прогнання Святополка, Ярослав уже сам обняв владу в усій імперії. Цілий час його володіння (1019-1054) не був зовсім добою занепаду, але радше дальнього розцвіту Руської Держави. Перш за все слід було остаточно зліквідувати західну небезпеку від Польщі і привернути назад Червенські Городи; з тією метою Ярослав вирушив походом на Польщу й дійшов до Берестя, але без якогось успіху (1022). Справи ці розв'язалися щойно пізніше, а тимчасом Ярослав мав багато кло-потів із своїм братом Мстиславом. Цей хоробрий тмутороканський князь не задоволився своєюдалекою волостю, скористав із хвилевого побуту Ярослава в Новгороді, зібрав підчинених собі хозарів і касогів (черкесів) та вирушив на Київ. Як розуміти Мстиславів похід — чи як просте шукання батьківського стола, чи як переселення останків українського населення з тмутороканського, відрізаного вже кочовими ордами від материка острова, — на це в джерелах відповіді не знайдемо; знаємо тільки, що Мстислав остаточно покинув Тмуторокань і рішив осісти в “Руській Землі”. Та не зважаючи на те, що Ярослава не було дома, Мстиславові не вдалось опанувати Києва й він задоволився Черніговом (1023). Тимчасом Ярослав зібрав варягів і новгородців, вирушив до Києва і тут уложив із Мстиславом угоду: “розділили по Дніпру Руську Землю: Ярослав одержав цю (правобережну) сторону, а Мстислав ту (лівобережну); і почали жити мирно й у братній любові, усталла усобиця й розрухи й була велика тишина в країні”, — як це передає літопис. Поділ Руської Землі в первісному значенні того слова має велику вагу в історії України. Це вперше поділилася неподільна досі волость, і то під зовнішнім примусом. Чернігів став уперше княжою столицею й такою побув поверх десяти літ панування Мстислава (1023 - 1036); це стало прецеденсом для створення окремої Чернігівської Волости. Але “велика тинни-

на", що настала в Руській Землі", вийшла подекуди на користь Української Державі. Бррати взаємно помагали собі, зокрема ж Мстислав поміг Ярославові відібрати Червенські Городи¹⁹) (1030). Також успокоення на півдні вможливило кн. Ярославові зайнятися балтійськими справами, які його цікавали напевно вже з часів новгородського княженнЯ. Загалом кн. Ярослав дуже зриється з Новгородом і перейнявся інтересами може не стільки Новгородської Землі, скільки спрямуванням інтересів Руської Держави на захід, через Балтійське море. Того самого 1030 року наш князь вирушив на Чудь (теперішня Естонія), підчинив цю країну своїй власті й заснував там город Юріїв, названий так за хресним іменем кн. Ярослава (пізніший Дорпат). У самому Новгороді кн. Ярослав посадив свого сина Володимира й настановив туди єпископа, українця Жидяту. Загалом цей наш князь частенько перевував у Новгороді й дуже дбав про це важне для Києва місто.

33. "Руська Правда" З новгородським володінням кн. Ярослава в'яжеться у традиції надання для новгородців якихсь привілеїв. Вправді ця традиція пізніша і, як виказано, не має під собою історичної основи; зате напевно до новгородських часів панування нашого князя відноситься списання найдавнішої редакції "Руської Правди". Кн. Ярослав володів у Новгороді від

¹⁹) Що таке Червенські Городи, про це в науці панують різні здогади. Всежтаки найімовірніший цей, що Ч. Г. це теперішня Холмщина, якої стародавнім центром був город Червен (тепер с. Чермно к. Грубешова). Заходить питання, які ще інші городи були на тій території? Дані мовознавства, історії і врешті аналіза літописних вісток вказують, що крім Червена були це: Волинь на Бузі, Бужеськ і Белз; Перешибиль до цієї території вже не належав. Пор. Т. Коструба, Белз і Червенські Городи, в кн. "Княжий Белз", стор. 159 до 163. [Друк цієї книжки перервала большевицька інвазія 1939 р. — Ред.]

990-тих років аж до смерти батька в 1015 р., чи радше до остаточного опанування Києва в 1019 р.; було доволі часу, щоб зв'язати себе з інтересами Новгородської Землі і зробити для неї дещо в ділянці устрою. В цьому часі, на тлі дуже близьких зв'язків Ярослава зі Швецією, припадає його подружжя з Інгігердою, донькою шведського короля; українська традиція називає її Іриною. В часах цього нашого князя варяги доходять до значно більшого впливу, як за св. Володимира. При першій ліпшій небезпеці він зараз іде за море, щоб набрати норманських дружинників. Вони головна сила Ярослава й у боротьбі зі Святополком, і в 1020-тих рр. до полагодження справ із Мстиславом. На цьому тлі виясниться нам постання "Руської Правди". В найдавнішій її частині, що постала якраз за Ярослава Мудрого, бачимо ще виразну перевагу варягів над іншими верствами населення, спостерегаємо зокрема високе розвинення почуття вояцької чести як одної з найвищих вартостей у житті, строге зберігання права приватної власності на коня й оружжя, — все це виразно вказує, що найстарша редакція цього правного пам'ятника зроблена в тому ж самому дусі, що й давнє "руське право", знане нам із русько-візантійських договорів Х стол. Та найцікавіше з культурного погляду те, що на першому місці "Руської Правди" стоїть параграф про обов'язок родової пімsti: це виразно свідчить про глибоко закорінене поганство, так як загалом у цій первісній "Руській Правді" не помітні ніякі впливи християнства. Не йдеться про те, чи "Руська Правда" мала офіційний характер, чи приватний; ми обмежуємося тільки до ствердження, що первісна її редакція відноситься до новгородських часів панування Ярослава Мудрого й має на собі виразно дружинний, а навіть поганський характер.

34. Внутрішня діяльність кн. Ярослава Мудрого

Найважнішим питанням для України була остаточна ліквідація печенізької небезпеки. Вправді вже в другій половині правління Володимира Великого печенігів приборкано й вони навіть почали цивілізуватися та приймати християнську релігію. Знаємо джерельно, що місійну діяльність провадив між ними святий єпископ Брунон, який навернув трохи печенігів і навіть висвятив для них єпископа (в латинському ряді). Це діялося в 1007 році; але вже в тому часі печеніги були ослаблені не тільки війнами з нашими князями, але також і внутрішніми усобицями. Тому кн. Ярослав міг уже посунути граничну лінію кріпостей на Рось, під час коли за його батька вони були на Стугні. Напади печенігів перестають бути грізними й виглядають радше на судороги, ніж на плянову акцію. Таким останнім їх нападом був наїзд 1036 року, коли вони використали побут кн. Ярослава далеко від Києва — в Новгороді. Але князь скоро зібрав військо, між ним багато варягів, прибув до Києва й після цілоденного бою розбив цілком печенігів. Із того часу вони зникають із політичного овиду України. В тому самому році, коли Ярослав розбив печенігів, помер також кн. Мстислав; а що єдиний його син уже теж не жив, то Ярослав об'єднав на ново Руську Землю. В цей спосіб Ярослав Мудрий відновив державу свого батька Володимира, бо не тільки об'єднав усі землі, що належали тоді до Руської Держави (крім хіба українського Закарпаття і Погоцького Князівства, в якому засідали Із'яславовичі). Ще й у пізніших роках Ярослав ходив походами на ятв'ягів і Литву, хоч не відомо, з якими успіхами.

Очищення південної України від печенігів мало дуже велике значення для дальнього розвитку історії України. Це ж мало не 20 літ після розгрому цієї тюркської орди жив кн. Ярослав і міг уже спокійно поглянути на південь та “пошукати слави

своїх батьків і дідів", якби висловитися поетично. Знаємо, що західні походи св. Володимира були викликані конечністю наладнати торговельні зв'язки не тільки зі заходом, але й із півднем через Угорщину й Балкан. Тепер же перед очами його сина відкривалася давня, проста дорога на Чорне море, до візантійських посіlostей на Кримі й до самого Царгороду. Джерела вправді не дають нам точних і зовсім безсумнівних вісток про напрямні політики України за Ярослава Мудрого у відношенні до Візантії, але вже раніше події в порівнянні з теперішніми викаzують усे�таки поважну зміну. Можемо сміло сказати, що св. Володимир провадив як київський князь у точному цього слова значенні національну політику: з одного боку він старанно уникав узaleжнення від Візантії на церковному полі, тому не заводив у своїй державі підчиненої патріярхові митрополії, а з другого боку старанно визбуvався варягів, що хотіли цілком беззастережно панувати в Руській Державі. Також у сфері заграницьких зносин наш святий князь мав повну свободу й нічим не хотів себе в'язати. Він зноситься з Апостольським Престолом, одержує звідти мощі Святих, — зовсім не зважаючи на відновлену сучасним йому патріярхом Сергієм схизму з таким ярким і визиваючим фактом, як канонізація Фотія. Як головний осередок церковного життя, себто головний столичний храм, була призначена за Володимира т. зв. Десятинна церква, збудована в 990-тих роках, яку на західній зразок удержував св. Володимир із десятини свого майна. Храм цей, посвячений Успенню Пресв. Богородиці, мав також побічну назву -- церква св. Клиmenta, бо там зложено привезену з Риму голову цього святого папи. Тимчасом за Ярослава бачимо під цим оглядом поважні зміни. Це перш за все збудування зовсім нового церковного центру, який на зразок візантійської патріяршої церкви названо храмом св. Софії. Сталося це в 1037 році, коли кн. Ярослав прилучив до Києва незамешкалу досі те-

ріторію й розбудовував її на подобу столиці Грецької Імперії: крім св. Софії поставив Золоті Ворота, а на них церкву Благовіщення; крім того Володимир Ярославович вибудував у Новгороді теж св. Софію. До того долучається ще й така подія, як у становлення митрополії на місці попереднього автокефального архиєпископства. Це ще за Ярослава Мудрого, коло 1020 року, архієпископ Іван перевів канонізацію святих Бориса і Гліба, яких культ поширився дуже скоро по цілих величезних просторах Руської Імперії — їх уважали за національних Святих і небесних опікунів Руської Землі. Але, можна сказати, разом з архієпископом Іваном і його наслідником Олексієм, про якого на жаль маємо дуже неясні вістки, кінчиться самостійність української Церкви. Включення нашої Церкви в організацію царгородської патріархії в ранзі митрополії фактично узaleжнювало її від Царгорода. Чому Ярослав рішився на цей крок — не відомо. На всякий випадок за нього це почався рішучий зворот української Церкви до Візантії; він був першим, що причинився до заложення фундаментів візантійства в нашему церковному житті. Назовні це виглядало дуже близькуче: Україна черпала з багатого ще тоді культурного джерела повними пригорщами, коло катедральної церкви св. Софії Ярослав заложив першу в нас бібліотеку (очевидно переважно духовну), архітектура, малярство, ювелірство й інші галузі пластичного мистецтва ввійшли у фазу свого високого розвою. Св. Софія київська стала відтепер гробницею київських князів і палладієм Руської Землі. Та не зважаючи на цей зовнішній бліск, “софійський період” українського життя хоч і довів до високого розвитку культури нашої країни, то зате в ділянці церковного життя положив свою мертву руку на розвитку української духовності. Що ця переміна у відношенні до Візантії сталася якраз за Ярослава, про це маємо традицію, хоч

і не зовсім ясну.²⁰⁾ Також в організації української Церкви сталася зміна на користь візантійських порядків. Вправді вже св. Володимир покористувався своєю владою і накинув згори християнство своїм підданим, але поза тим він ішо видимо високо цінив авторитет своїх єпископів, які впливали навіть на хід державних справ і устрій держави. Натомість кн. Ярослав бере цілком у свої руки організацію й вивінування своєї Церкви, сам заошторює парохіяльне й вище духовенство, але зате користується в відношенні до нього своєрідним правом інвеститури. “Ярослав поставив митрополитом Іларіона русина, зібравши єпископів”, — ось ця лаконічна записка дуже вимовно і глибоко вірно характеризує відношення кн. Ярослава до церковних справ. Але хто ж не бачить тепер, а тимбільше чи не бачив тоді князь, подібності того рода поступування до поведення візантійських імператорів у церковних справах, що було санкціоноване довголітньою практикою? Не даремне один західній письменник (Адам Бременський)уважав Київ за суперника Константинополя. Пізніші, вже візантійські вищі церковні єпархи, зберегли добру пам'ять про Ярослава і з прихильних ім кол він увійшов у традицію з назвою “Мудрий”.

35. Зв'язки зі Заходом; Здавалося б, що зацікавлення Ярослава Мудрого західніми справами, яке мов би завершилося династичними зв'язками зі західно-европейськими панівними родами, зорієнтувало нашого князя на захід. Та коли приглянемося близче цим зв'язкам, то побачимо, що вони не в'яжуться якнебудь ідеологічно зі західною Європою. Що торкається Швеції, то про це вже була

²⁰⁾ Про цю традицію пор. Т. Коструба, Нариси з церковної історії України, стор. 31-38, — з тим, що це не був митрополит, а архиєпископ.

мова вище; таксамо зв'язки з Німеччиною, розпочаті вже в 1017 році під час боротьби зі Святополком, мали виключно політичну мету — шахувати Польщу зі заходу. Єдине, що застосовляє, це питання, як дійшло до нав'язання тісніших зв'язків із далекою Францією, що завершилося подружжям князівни Анни з королем Генрихом II (к. 1050 року). З того погляду менше значення мали споріднення нашого князя з угорськими володарями і з польським князем Казимиром Відновником. Після відіbrання Червенських Городів від Польщі Українська Держава не мала вже спірних справ із тим князівством, а легковажила його тим більше, що друга половина 1010-тих і 1030 роки це доба глибокого упадку й анархії в Польщі. Очевидно не в іншій цілі віддав Ярослав свою наймолодшу сестру, Добронігу-Марію (з останнього подружжя св. Володимира після смерті Анни) за польського князя Казимира, як тому, щоб зобов'язати його до союзу з собою. Наш князь навіть помагав Казимирові здати мазурський сепаратизм і завдяки цій інтервенції Казимир перейшов до історії з ім'ям “Відновника”. Натомість близче не відомо, чи були якісь зв'язки між Україною й Англією; коли й були, то через Скандинавію, за традицією давніх політичних зв'язків. Натомість про якісь зносини кн. Ярослава з Апостольським Престолом від часу його звороту до Візантії нечуємо нічого.

Правда, і в відношенні до Греції не все було в порядку. Мабуть на тлі торговельних спорів дійшло в 1043 році до останнього походу руського князя на Царгород — але він покінчився невдачею. Прорівдник цього походу, кн. Володимир Ярославович, вправді вирятувався й вернувся додому, але тих українців, що попали в неволю до “християніших” візантійців, масово осліплею (кілька тисяч!). Українська суспільність завжди була ворожа візантійським грекам і не даремне в літописі збереглася пословиця: “греки підступні (льстиві) і до сьогодні”; зате візантійці відплачували Україні сер-

дечною ненавистю. Зарозумілі цісарі, які нераз досягали престолу через мордування попередників або їх осліплювання, вважали себе за щось непомірно вище навіть від інших християнських володарів: країну, яка була підчинена під церковним оглядом патріархові, вони вважали за свого васала. В богослуженнях слід було згадувати на першому місці візантійського імператора, а щойно згодом свого князя. В XII ст. (а напевно й раніше) витворилась була ціла теорія про васальну залежність вище згаданих країв (з візантійськими митрополитами) імперії.²¹⁾

Протигрецьке наставлення українського населення відбилося на першому українському літописі, що постав якраз коло 1043 року. Хоч він і не зберігся окремо до наших часів, а тільки в пізнішій редакції другого десятиліття XII стол., то на основі виписок із нього (головно в польського історика XV стол. Длугоша і І. Новг.) знаємо, що написаний він був у дружинних кругах, з ідеалізацією воєнних походів і дружинного життя. Починався він від казкових засновин Києва трьома братами, Києм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либеддю, обговорював доволі точно події панування Ігора, Святослава й Володимира Великого та кінчився смертю Ярополка. Якраз у цьому літописі бачимо виразно вороже наставлення до Греції. Та пізніше відносини поправилися й коло 1050 року кн. Ярослав одружив свого сина Всеволода з грецькою цісарівною, дочкою Константина Мономаха. Вправді 1051 року, здавалося б, знову напружилися відносини з нагоди поставлення українця Іларіона київським митрополитом; але наші джерела дуже скупі й точніших даних про це не маємо.

Ярослав Мудрий помер у лютні 1054 року, в ві-

²¹⁾ Пор. G. Vergnads kij, Relations byzantino-russes au XII-e siècle. "Byzantion" IV (1927/28), c. 269-276. В цій статті подане джерельне мотивування.

ці 76 літ. Він перейшов в історію більше як церковний діяч, аніж політичний; дружина радше вилювала його брата Мстислава, що то був “хоробрий у бою, дуже любив дружину, не щадив майна, ні не боронив їсти й пити”. Натомість Ярославові закидували варяги скupість. Зате Церква похвалила його як христолюбивого й мудрого князя.

ЛІТЕРАТУРА:

- G. Bonnet-Maury, *Les premiers témoignages de l'introduction du christianisme en Russie*. “Revue d'hist. des religions”, XII (1901).
- A. Palmieri, *La conversione dei Russi al cristianesimo e la testimonianza di Fozio*. “Studi Religiosi”, II (1901).
- В. Пархоменко, Християнство Руси до Владимира Святого. “Вѣра и разумъ”, 1912, № 9, 10; його ж, Начало христианства Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX-X вв. Полтава, 1913; його ж, Три момента начальной исторіи русского христианства. ИОРЯСл. (1913).
- Н. Полонская, Къ вопросу о христианствѣ на Руси до Владимира. ЖМНПр. 1917, IX.
- В. Мoshин, Питање о првом крштењу Руси. "Богословље", 1930, I-II.
- С. Томашівський, Вступ до історії Церкви на Україні. "Зап. ЧСВВ." IV (1930).
- П. Л(ебединцевъ), Когда и где совершилось крещение кievлянъ при св. Владимирѣ? "Кiev. Стар.", 1887, IX.
- В. Завитневичъ, О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира и о годѣ крещенія кievлянъ. "Труды КДА." 1888, I.
- Ѳ. Фортинскій, Крещеніе кн. Владимира и Руси по западнымъ извѣстіямъ. "Чтенія Нест. лѣт." II (1888).
- Н. Левитскій, Къ вопросу о времени крещенія св. Владимира и Руси. "Христ. Чтеніе", 1888, I, II.
- А. Соболевскій, Годъ крещенія Владимира св. "Чтенія Нест. лѣт." III; його ж, Памятники древне-русской литературы, посвященные Владимиру св. "Чтенія Нестора лѣт." III.
- К. Никольскій, Къ вопросу объ источникахъ лѣтописного сказания о св. Владимирѣ. "Христ. Чтеніе", 1902, VII.
- А. А. Шахматовъ, Одинъ изъ источниковъ лѣтописного сказания о крещеніи Владимира. "Сборникъ М. С. Дринову", Харьковъ, 1904.

П. Мутарчиевъ, Къмъ въпроса за българската извори на рускитѣ лѣтописни извѣстия. "Списание на Болг. Ак. на Наукитѣ", III.

Н. Коробка, Къ вопросу объ источникахъ русскаго христианства. ИОРЯСл. (1906), 2.

В. Зайкин, М. Коробка і його розвідка про джерело руського християнства. "Богословія" IV (1926).

S. St. Skulj, Drei Fragen aus der Taufe des heiligen Vladimirs. ASPh. XXIX (1907).

А. А. Шахматовъ, Корсунская легенда о крещеніи Владимира. "Сборникъ статей... В. И. Ламанскому..." II (1908).

А. Бертье Делагардъ, Какъ Владимиръ осаждалъ Корсунь. ИОРЯСл. XIV (1909), 1.

П. М. Брицилли, Западное вліяніе на Руси и начальная лѣтопись. Одесса, 1914.

F. X. Seppelt, Die Einführung des Christentums in Russland. "Hist.-polit. Blätter" CLXIII (1919).

K. Lübeck, Die Christianisierung Russlands. Ein geschichtlicher Überblick. Aachen, 1922.

M. Spinka, The conversion of Russia. "The Journal of Religion" VI (1926). (Chicago).

Е. Шмуцло, Когда и где крестился Владимиръ святой? "Зап. Р. Истор. общ. въ Прагѣ" I (1927).

Т. Кезма, Оповідання арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI. в. про те, як охрестилася Русь. "Юбіл. зб. Багал." 1927.

С. Томашівський, Звідки Україна прийняла христіянство? "Н. Зоря", 1928, чч. 27-28.

Б. Греков, "Повесть временных лет" о походе Владимира на Корсунь. "Изв. Таврич. Общ. Ист., Археол. и Этногр." III (1929).

Н. Бавмагтен, Св. Володимир і хрещення Руси. "Богослов'я" VIII (1930), 3-4; його ж, Olaf Triggwison roi de Norvège et ses relations avec Saint Vladimir de Russie. "Orient. Christ." XXIV, 1 (1931), nr. 73; його ж, Saint Vladimir et la conversion de la Russie. "Orient. Christ." XXVII, nr. 79 (1932).

S. H. Cross, La tradition islandaise de Saint Vladimir. "Revue d. Et. Slav." XI (1931), 3-4.

Е. А. Рыдзевская, Легенда о князе Владимире в саге (о) Олафе Трюгвасоне. "Труды отд. др.-р.-лит." II (1935).

С. В. Бахрушин, К вопросу о крещению Киевской Руси. "Ист.-маркс." 1937, II.

M. Juge, Les origines romaines de l'église russe. "Echo d'Orient" XXXVI (1937).

G. Fedotov, Le baptême de Saint Vladimir et la conversion de la Russie (988-1938). "Irenikon" XV (1938).

С. В. Бахрушин, Крещение Руси. "Изв. Сов. деп. труд. СССР", 1938, 30. III.

Т. Коструба, Католицька правовірність Володимира Великого. "Нариси з церковної історії України X-XIII стол. Львів, 1933; Його же, Київський митрополит Іван (ок. 1007 — ок. 1020), там же.

А. А. Шахматовъ, Какъ назывался первый русскій святой мученикъ? "Изв. Имп. А.Н." 1907.

А. Марковъ, Какъ звали первыхъ святыхъ мучениковъ на Руси? "Сборн. Харьков. Ист.-филол. Общ." XVIII (1909).

І. Огієнко, Молитовник кн. Володимира Великого 999 р. "Стара Україна" II (1925).

В. Зайкин, Новознайдений Служебник Володимира Великого та його місце й значення в історії сх.-слов'янської писемності. "Дух. Бесіда", 1925, чч. 23, 24.

М. Макаренко, Молитовник Великого князя Володимира й Сулакадзе. "Сборник ОРЯСл." СІ (1928), 3.

А. С. Павлов, Къ вопросу о подлинности устава св. Владимира. "Труды VIII. арх. съѣзда", т. IV.

Ол. Лотоцький, Церковный устав князя Володимира Великого. ЗНТШ. 138-140 (1925).

С. В. Юшков, Устав кн. Владимира. Историко-юридическое исследование. Ч. I. Новоузенск, 1926.

H. F. Schmid, Die Entstehung des kirchlichen Zehnrechts auf slavischen Boden. "Księga pam. ku czci Osw. Balcerza", II (1925).

свящ. І. Филевскій, О духовномъ просвѣщеніи въ древне-кіевской Руси. "Сборн. Харьк. Ист.-фил. Общ." XVIII (1909).

A. Waniszura, Szkolnictwo w starej Rusi. Lwów, 1923.

В. Завитневичъ, Владіміръ Святой какъ политической дѣятель. "Владимірский Сборникъ", Кіевъ 1888.

М. Бережковъ, Святый Владіміръ — строитель городовъ. "Чтения Нест. лѣт." III.

В. Н. Строеvъ, По воспрошу о 'старцахъ градскихъ' русской лѣтописи. ИОРЯСл. XXIII (1918), 1.

N. de Baumgarten, Le dernier mariage de Saint Vladimir. "Orient. Christ." пг. 61.

А. И. Мусинъ-Пушкинъ, Изслѣдованіе о мѣстоположеніи древнего Тмутороканскаго княженія. СПБ, 1794.

Ламбінъ, О Тмутороканской Руси ЖМНПр., 1874, I.

А. А. Спицынъ, Тмуторокань. ЖМНПр., 1909, I; його же, Тмутороканскій камень. "Зап. отд. р. и слав. археол. Р. Арх. Общ." XI (1915).

Н. И. Весоловскій, Къ исторіи открытия Тмутороканского камня. "Вѣстникъ археологіи", XXII (1917).

А. Бертье-Делагардъ, Замѣтка о Тмутороканскомъ камнѣ. "Изв. Тавр. Уч. Арх. Комм." XXXV (1918).

- Л. Г. Лопатинский, Мстислав Тмутороканский и Реде-
дя по сказаниям черкесов. "Изв. Бакинского гос. ун-та", № 1.
Баку, 1922.
- В. Д. Смирновъ, Что такое Тмуторокань? "Виз. Врем."
ХХIII (1923).
- Н. Репников, О древностях Тмуторокани. "В. А. Город-
цову к сороклетнему юбилею научной деятельности", Москва
1928.
- И. П. Козловскій, Тмуторокань и Таматарха-Матарха-
Тамань. "Изв. Таврич. Общ. ист., арх. и этн." II (1928).
- А. И. Полканов, К вопросу о конце Тмутараканского
княжества. "Изв. Тавр. Общ. ист., арх. и этн." III (1929).
- В. А. Мошинъ, Николай, епископъ Тмутороканскій. SK
V (1932).
- Б. Лунин, В поисках древней Тмутаракани. "На подъе-
ме", 1935, № 3-4
- В. В. Мавродин, По поводу одной новой теории о местоположении Тмутаракани. "Вестн. др. ист." 1935, № 9-10.
- П. Голубовскій, Служба св. мученикамъ Борису и Глѣ-
бу въ Иваничской миѳѣ. "Чтения Нест. лѣт." XIV.
- Н. Лихачевъ, Лицевое житіе святыхъ блаженныхъ кня-
зей Бориса и Глѣба. СПб. 1907.
- Д. Абрамовичъ, Житія святыхъ Бориса и Глѣба. СПб.
1916.
- А. И. Соболевскій, Материалы и замѣтки по др.-рус-
ской литературѣ. ИОРЯСл. XXI (1916), 2.
- Проф. С. Бугославський, Україно-руські пам'ятки
XI-XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. Київ 1928.
- St. Zakrzewski, Wyprawa Chrobrego na Kijów. "Ga-
zeta Wieczorna", 1918, lipiec.
- В. Ляскоронський, Титмарові повідомлення про русь-
кі справи з початку XI сторіччя. "Збірн. Груш." I (1928).
- Т. Коструба, Князь Святополк "Окаянний" † 1019 р. "Лі-
топис ЧК", 1936, VII, VIII.
- А. Кунікъ, Извѣстны ли намъ годъ и день смерти вели-
каго князя Ярослава Владимировича? "Лѣт. зан. Археол.
Комм." XI, 1903.
- S. H. Cross, Yaroslav the Wise in Norse Tradition. "Spec-
ulum" IV (1929), 2.
- І. Свенціцький, Заповіт Ярослава Мудрого. "Наша
Культура", 1937, III.
- Th. Ediger, Russlands älteste Beziehungen zu Deutsch-
land, Frankreich und der römischen Kurie. Halle a. S., 1911.
- V. A. Braun, Russland und die Deutschen in alter Zeit.
(Germanica, Festschrift für Siewers). Berlin, 1925.
- М. Э. Шайтан, Германия и Киев в XI в. "Летоп. занятій
Историко-археол. комм." I (XXXIV), за г. 1926. Лен. 1927.
- Л. М. Савелевъ, Родство потомковъ Владимира святаго

- съ домомъ Пястовъ. "Сборн. стат. въ честь гр. П. С. Уваровой", Москва, 1916.
- В. В. Мавродин, К вопросу о восстаниях смердов. "Проблемы ист. докапит. обществ", 1934, № 6.
- Н. Н. Воронин, Восстание смердов в XI в. "Истор. Журн.", 1940, II.
- М. Д. Приселковъ, Митрополитъ Иларіонъ, какъ борецъ за независимую русскую Церковь. "Сборникъ статей, посв. С. Ф. Платонову", 1911.
- Т. Коstrуба, Олексій Болгарин, київський митрополит (1021-?). "Нариси з церк. історії України", Львів 1939; його ж, "Поставлення" Іларіона (1051 р.), там же.
- А. Кунинъ, О русско-византійскихъ монетахъ Ярослава Мудраго. СПб. 1860.
- А. Лотоцкий, "Світокъ Ярославль". "Юв. Збірн. Масарикові" (Зап. Укр. Унів. в Празі, т. II). Прага 1925.
- В. Чернов, До питання про болгарський вплив на устав Ярослава про церковні суди. "Наук. Збірн. за 1928 р."
- В. Левицкий, Церковне судівництво в церковних уставах XI і XII віку. "Богословія" (1930), 3-4.
- Гр. Кедесент-Емур, Анна Русинка королева Франції і графіня Валюа. Львів, 1909.
- I. Борщак, Анна Ярославна — королева Франції. "Стара Україна", 1925, VI.
- G. Gamillscheg, Zum Lautwert von altruss. ъ: Ana Rыina. ZslPh IV (1927).
- R. Ekblom, Ана ръина. Eine Namensunterschrift der Ekelin des schwedischen Königs Olov Skötkonung. Upsala, 1928.
- G. Gamillscheg, Nochmals Ana Rыina. ZslPh V (1928).
- A. Thomson, Nochmals über Ana Rыina. ZslPh V (1928).
- G. Gamillscheg - M. Vasmer, Wiederum die Unterschrift der Anna Regina. ZslPh VIII (1931).
- К. Чехович, Ана ръина. Підпис з 1063 р. "Слово, журнал слов'янської фільольогії", 3, 1937, грудень.

VIII. РУСЬКА ДЕРЖАВА НА ПЕРЕЛОМІ МОГУТНОСТИ

36. Заповіт Ярослава Мудрого

Заповіт Ярослава Мудрого мав на меті впорядкувати відносини у великій Руській Державі та запобігти на майбутнє кривавим міжусобицям. Годі вже було тепер об'єднувати державу поганськими методами братовбивства, зокрема відколи побиті Святополком брати, святі Борис і Гліб, були канонізовані й проголошенні опікунами Руської Землі. Моральний чинник увійшов у державні справи та зайняв настільки поважне місце, що не можна вже було його легковажити. Тільки на якій зasadі слід побудувати наслідство київського престолу? Можна було покористуватися або чужими зразками, з яких силою обставин найближчим візантійський цісарський двір, або обмежитися до традиційного родового права. Сталося це останнє. У свідомості членів київської династії був глибоко закорінений погляд, що ціла держава зібрана і з'єдинена стараннями княжого роду, точніше кажучи — підбита ним, становить дідичну власність цього роду. Населення не грає тут ніякої ролі; князі й іх дружинники, себто військо, тісно зв'язані з князем, рішають про долю землі, а громадянству доводиться пасивно приймати це рішення. Впрочім із боку цього останнього не підносилися ніякі домагання; громадянство не уявляло собі можливості жити без князя, вважало княжий устрій не за якусь узурпацію, а за річ зовсім природну. Тому то Ярослав Мудрий числився тільки з правом самих князів і на ньому построїв свій заповіт. “Ось я відходжу з цього світу, мої сини; любіться між

собою, бо ж ви браття одного батька й матері. Якщо будете мати між собою любов, Бог буде між вами й покорить вам противників, а ви будете жити мирно; коли ж будете жити в ненависті, в усобицях і спорах, то згинете самі і стратите землю ваших батьків і дідів, що її набули своїм великим трудом". Так передає літопис слова Ярослава Мудрого, чи радше його ідею. Фактичний стан мав бути такий: найстарший син Із'яслав дідичив по батькові Київ і мав бути "старшим у Руській Землі", на місці батька; він мав бути виконавцем батькового заповіту й судити князів, коли б кому сталася якась кривда. Інші князі, сини Ярослава, дістали свої окремі уділи, але всі вони мали бути послушні Із'яславові. Після смерті Із'яслава мав наслідити київський престіл другий Ярославович, опісля третій і т. д.; коли ж вимруть сини Ярослава, престіл мав наслідити син найстаршого брата (себто Із'яслава), а інші князі мали присуватися чимраз ближче до київського престолу, по черзі старшинства займаючи щораз країні городи. Це і є т. зв. лістичноє вохожденіє, бо князі справді мовби по драбині посувалися до київського золотого стола. Але таке урядження справи було зовсім невідповідне для Руської Держави. Не кажучи вже про амбіції окремих князів, які нераз перемагали моральну силу Ярославового заповіту, велика численність княжого роду творила цілу низку молодих князів, які ніколи не могли б дочекатися своєї черги в наслідженні земель Руської Держави. За родовим правом їм належалися уділи; задля їх численності просто неможливо було їх усіх задоволити. Був тільки один вихід із цього завороженого кола: це була б королівська корона, яка на Заході вирішила була питання про престолонаслідство. Королівська корона, яку надано найвищим церковним авторитетом, Апостольським Престолом, усувала поганські методи об'єднування держави, а крім того подавала королівській владі ярко поміт-

ний характер божеського походження влади. На жаль Ярослав Мудрий, не зважаючи на свої численні зв'язки з Заходом, не ввійшов у сім'ю західно-європейських народів, а тому його заповіт не причинився фактично для добра нашій державі, а радше вніс заколот, який доведеться пізніше князям ліквідувати. Таким чином заповіт Ярослава Мудрого не був кроком наперед у державних справах та щераз доказав, що “мудрим” був він радше з погляду етичного, ніж державного.

37. Організація української Церкви Християнізація України поступала й мала свій вплив навіть на сувору вояцьку ментальність князів і дружини. Вправді не йшло воно так швидко, як ми звичайно собі це уявляємо. Т. зв. всенародне хрещення України було направду хрещенням киян, княжої дружини й дітей св. Володимира; не маємо ніяких даних у джерелах, щоб думати про якесь загальне хрещення в усіх кутах величезної держави. Подібно було і з єпархією. Пізніші перекази про те, що разом із хрещенням св. Володимира й киян приїхали до України з Греції єпископи з митрополитом, не мають ніякої джерельної підстави. Правда, вже в часах св. Володимира був в Україні не лише один вищий єпарх у Києві, але також був єпископ у Новгороді (Йоаким, за традицією корсунянин), а, можливо, ще були й інші єпископи, — може бодай один у Білгороді к. Києва. З пізнішої традиції знаємо, що вже за Володимира Великого поставали й монастирі. Але більш основну організацію Церкви перевів щойно Ярослав Мудрий, запроваджуючи митрополітальну організацію Церкви. Вже в часах Ярослава Мудрого постали катедри в Юрієві (на Київщині), правдоподібно в Ростові і, можливо, в Переяславі; але точніші дані про єпископів і їх столиці маємо щойно з 1070-тих рр., а традиції про їх постання не мають певних хронологічних

основ. В одному немає сумніву: що постановня нових єпископських катедр було отримане з підношеннем окремих городів до гідності княжих столиць. Документально вперше посвідчені єпископські катедри, напр. у Переяславі й Чернігові, щойно за синів Ярослава Мудрого, коли ці городи були вже княжими столицями. Про перших київських митрополитів маємо дуже мало відомостей; нічого близче не знаємо про Теопемпта, згаданого в 1039 році, а слабеньке світло на цю справу кидає хіба справа висвячення Іларіона, українця, на київського митрополита в 1051 році. Але обставини, що товаришили цьому висвяченню, зовсім темні й із джерел можемо бачити тільки те, що на це “поставлення” мав рішальний вплив князь Ярослав Мудрий. Коли і як утвердився звичай, що митрополитами були греки, які просто приїздили з Царгороду, цього не знаємо; але що за синів Ярослава це вже стало практикою, то маємо право догадуватися про початки переваги греків у нашому церковному житті ще за життя Ярослава Мудрого.

Також за Ярослава Мудрого почало розвиватися в Україні чернецтво. Заводиться звичай, що кожний князь і княгиня засновують у Києві церкву або монастир у честь свого святого патрона. І так знаємо вже, що за Ярослава постали монастирі св. Юрія (християнське ім’я цього князя) і св. Ірини; пізніше, за Ярославовичів, постає вже ціла низка монастирів, напр. св. Димитрія, фундації Із’яслава-Дмитра, св. Михайла (Видобицький), заснований Всеволодом-Михайлom, і інші. Та це були монастирі основувані князями й боярами. Зате найбільший між київськими монастирями, що мав найбільший авторитет упродовж XI і XII ст. був славний Печерський монастир. Заснував його св. Антоній, родом із Чернігівщини, що пішов був на Атонську гору, там дістав постриження і благословення від ігумена одного з монастирів ураз із дорученням іти назад у Русь і там вести суворе

монаше життя. Так і сталося; св. Антоній осів у печері, що її викопав для своїх молитовних вправ пізніший митрополит Іларіон, поширив її і провадив у ній дуже строгое життя. Скоро стали біля нього збиратись інші кандидати до монашого життя і з часом постав на тому місці манастир, званий Печерським. Першим ігуменом цього манастиря був боярин Варлаам. Але кн. Із'яслав бажав мати Варлаама у своєму манастирі св. Димитрія і з цього приводу печерський монах записав у літописі слова, що цікаво свідчать про ідеологію Печерського манастиря: “Із'яслав поставив манастир св. Димитрія й перевів Варлаама на ігumenство до св. Димитрія, бажаючи створити вищий від цього (Печерського) манастиря, бо надіявся на багатство. Бо то багато манастирів вибудували князі й бояри зі свого багатства, але вони не такі, як ті, що поставлені сльозами, постом, молитвою й чуванням; бо Антоній не мав золота ні срібла, але будував сльозами й постом.” Зорганізував Печерський манастир другий із черги ігумен, Теодосій, що й завів студійський устав у цьому манастирі. Завдяки своєму незалежному від князів і бояр постянню міг Печерський манастир відіграти дуже визначну рою в житті старої України, як осередок незалежної думки; але життя в старій Україні покотилася вже так рішуче по княжо-дружинних рейках, що й Печерський манастир під тим оглядом не стався бастіоном самостійної думки. Це, впрочім, і зовсім зрозуміле. Багато монахів і то більше впливових походили якраз із боярської верстви і вносили в манастир із собою свою дружинну ідеологію в політичних справах. З другого боку протекція князів над цим манастирем настроювала монахів зичливо до князів і вони словом та ділом попирали княжі справи. Печерський манастир став тільки заборолом християнської моралі, подекуди одним із осередків книжності, але не осередком самостійної думки громадянства, незалежної від княжо-дружинної ідеології. Величезну роль в жит-

ті української суспільності відіграло й те, що найчастіше кандидати на єпископські престоли виходили з Печерського монастиря; вони були сильною опорою князів в окремих осередках, де їм доводилося духовно працювати. Крім того Печерський монастир був зразком для інших монастирів, які в той самий спосіб устроювали своє життя.

38. Князь і громадянство Відношення князя до громадянства в другій половині XI стол.

більш нагадувало часи перед св. Володимиром, як після нього. Князі дальше вважають свої удили перш за все за джерело припутків, себто за свою приватну власність і відповідно тому поводяться. Певно, що оборона землі перед зовнішніми ворогами належить до перших обов'язків князя і дружини, але за це під час миру князь і дружина мають право спокійно користуватися своїми маєтками, чи то з воєнної добичі, чи з данини. Життя князя і дружинників проходило на різних приємностях: коли це не було полювання, то князь забавлявся дома з дружинниками. Були це переважно пири, що затягалися нераз далеко в ніч; під час бенкету перед князем грали музики, а також штукарі-скоморохи показували різні штуки. Очевидно, що при бенкеті не обходилося й без лицарської поезії. У старій Україні був спеціальний рід дружинних співців (один із них, Боян, заховався в дружинній традиції і згаданий у "Слові о полку Ігореві"), що оспіували героїчні подвиги князів і дружини. Сліди цієї дружинної поезії маємо в найдавнішому літописі — в переказах про перших київських князів, про хитроощі Олега й Ольги, війни Ігоря, Святослава й Володимира, а дальше про Мстислава Чернігівського й інших. Поезія ця прикметна тим, що в ній зберігалися імена князів, а то й визначних дружинників (нпр. варяга Якуна-Гакона, "іже отбіже златия луди"), малювалося ідеал лицаря й лицарського князя, а все те

було пронизане щиро дружинними ідеалами: той князь був добрий для дружини, який не щадив її й питва для дружинників. Очевидно це не значить, що до цього вже й обмежувались ідеали дружинників; “постояти за Руську Землю” це було головним життєвим завданням дружини; але вище змальована картина — це було буденне життя і змагання дружини. Із тих дружинних поезій розвинулися з часом більші пісні, звані билинами, що вправді заціліли на півночі, але постали в Україні. Головний герой билини це Володимир Великий. Як бачимо, дружина, а попри неї і князі, жили в сфері своїх окремих життєвих і ідейних змагань, доволі далеких з одного боку від ідеології церковних кол, а з другого боку від змагань простолюдя (горожан і “смердів”-селян). Зокрема ці останні жили зовсім іншим життям. Під час коли Церква й її представники, вищі еархи й настоятелі монастирів, старалися піддержувати якнайкраці зв’язки з князями, головно щоб мати на них уморальнуючий вплив, то город і село були майже зовсім ізольовані від княжо-дружинної верстви. Найкраще видко це з порівняння поетичної творчості дружинної верстви і міщансько-селянської. Зі староукраїнських часів переховалися до наших днів деякі народні перекази, з яких зокрема відмінні оповідання про шолудивого (паршивого) Буняку, половецького хана з кінця XI і початків XII стол., а дальше про лицаря Михайлика й Кирила Кожум’яку. Ці оповідання не мають ніякого зв’язку з дружинною поезією, бо кореняться в зовсім іншій ідейній атмосфері. Нема тут ані одного конкретного імені князя, — щонайвище згаданий у них князь без імені. Натомість усі ці перекази звертають увагу на небезпеки, які грозили крайні від степових ворогів. Народня творчість відбиває в собі не ідеали і змагання тих, що побуджували до великого зусилля, кликали на далекі походи в ім’я лицарських ідеалів, проповідували, що краще смерть аніж неволя, — а перепоєна згадками про

тривоги й руїну, яку наносили хижі кочовики спокійному населенню. Щонайвище фантазія творила постаті якихсь великих народніх лицарів, як от Кирило Кожум'яка чи Михайлик, які не тільки не мали ніякого зв'язку з княжо-дружинною верствою, але ще й рятували князів у біді. Це загалом відмінна прикмета творчості народів Сходу, яких уроджене лінівство й пасивність сприяє зате буйному розвиткові фантазії: в уяві вони видають зі себе великих героїв, які своєю надприродною силою перемагають в одній боротьбі хочби цілі тисячі ворогів. Тому Схід такий багатий на твори уяви, а такий слабий до чину.

У відношенні між князем і дружинниками з одного боку, а громадянством із другого в другій половині XI стол. не було гармонії. Бачимо це хочби з нової редакції Руської Правди, яку перевели сини Ярослава Мудрого десь у 1070-тих рр. У цій редакції точніше спрецизовано постанови давньої редакції, але ні трохи не злагіднено їх на користь громадянства. Та право правом, а багато речей діялося й поза правом: це надужиття княжих урядовців Ярославових синів, які доводили нераз до відчаю підчинену людність. Звідти й зложилася в гірку пословицю народня мудрість, занотована в т. зв. “Слові Данила Заточника”: “Не май собі двора близько царевого двора й не держи села близько княжого села, бо його тивун (княжий урядовець) мовби вогонь наложений осикою, а рядовичі (слуги) його як іскри: хоч від вогню встережешся, то від іскри не вбережешся”. На тому тлі доходило нераз до різких виступів громади проти князя, як от киян проти Із'яслава Ярославовича в 1068 р., або до погрому княжих урядовців і жидів-спекулянтів після смерті Святополка Із'яславича 1113 р. Приводом до цього останнього жидівського погрому була м. і. спекуляція сіллю, в якій брав участь правдоподібно навіть сам кн. Святополк. Ці відносини вимагали рішучої поправи в дусі християнської моральності, якою на жаль не були ще

в належній мірі перейняті ні княжі дружинники, ні громадянство. В другій половині XI ст. в писаннях українських церковних письменників нераз прориваються прикрі скарги на поганське життя суспільності, хоч минуло вже ціле століття від офіційного хрещення країни. “Хіба ж не по-поганськи живемо?.. Бо бачимо ігрища добре втоптані й на них дуже багато людей, так що аж дусять один одного, роблячи бісовські діла. А тимчасом церкви стоять порожні; як приходить час молитви, то мало їх находитися в церкві.” Так нарікає монах-літописець із другої половини XI стол. в городі Києві; оскільки ж більше такі нарікання були б оправдані для провінції! Щойно Володимир Мономах (як київський князь 1113-1125) старався впровадити християнські засади в основи державного життя й законодавства.

39. Спільна діяльність Ярославовичів (1054-1073)

Перших двадцять літ після смерти Ярослава Мудрого його сини жили в згоді й разом провадили політичні та воєнні справи. Вправді було п'ять Ярославовичів, що мали призначенні батьком уділи, але два з них скоро померли (Ігор 1060 р., а В'ячеслав іще 1057 р.). Супроти того в 1060 році політична ситуація України була така: Із'яслав мав Київ, Новгород і Псков, а крім того свою давню Туровопінську волость; себто Полісся; після смерті В'ячеслава він прилучив до своїх володінь іще й Смоленськ і Волинь. Другий Ярославович, Святослав, мав Чернігів, Муром і далекий Тмуторокань. Врешті наймолодший із живучих синів Ярослава Мудрого, Всеvolod, мав Переяслав, а крім цього Ростов і Білоозero. На всякий випадок стався тепер поділ єдиної досі “Руської Землі”, а це було вже остаточним роздрібленням Української Держави, яка з цього часу аж до кінця гегемонії Києва не об'єдналася більше разом. У цей спосіб уложено гар-

монійні відносини між братами й покищо ніхто з них не посягав по волость другого. Це було важне перш за все тому, що коло 1050 року в степах з'явилося нове тюркське плем'я, половці (їх власна назва кипчаки, на заході звані куманами), що гнали перед собою торків. Князі вирушили 1060 року в степи й розгромили торків: це була від дуже давніх часів перша відома експедиція в степи, для знищення небезпечного ворога. Половці покищо ще не дали себе сильно відчути і наші князі звернули увагу на балтійські справи, йдучи слідами політики князів Володимира й Ярослава. Полоцьке князівство оставало поза державою Ярославовичів, а тепер княжив там дуже довговічний князь Всеслав Брячеславович (панував від 1044-1101). Цей полоцький князь, що про нього складали багато пісень як про чарівника, сильно шкодив кн. Із'яславові своїми нападами на Новгород і Псков; тому врешті 1067 р. Ярославовичі вирушили війною на Всеслава. Вони добули Мінськ, а в бою на р. Немізі розгромили Всеслава й, не зважаючи на своє приречення, що його лишуть вільним, ув'язнили його. Таким чином ціла Білорусь опинилася під владою кн. Із'яслава, а Всеслав сидів у Києві у в'язниці. І оце вперше від часів Володимира Великого Білорусь прилучено до Києва.

Так настав 1068 рік, дуже важній в історії Руської Держави. В цьому році стався перший великий напад половців на околиці Києва й наші князі не встоюли в боротьбі. Вони уступили зі своїми військами до столиці, щоби звідти оборонятися. Тоді в Києві стався великий розрух між населенням. Звичайно пасивні в державних справах київські горожани тепер гаряче зареагували на уступлення князів із поля бою. Вони домагалися від кн. Із'яслава видання зброї, бо вони хотіли ще воювати з половцями. Це домагання киян кидає ярке світло на внутрішню історію Руської Держави: навіть пасивне в політичних справах громадянство реагувало гостро тоді, коли було доведене до відчаю пер-

спективою втрати свого майна, а князь і дружина не в силі були його оборонити. Не обійшлося при тому й без якоїсь агітації: люди були роздразнені чимсь на київського тисяцького Коснячка; зі свого боку князь не хотів видати зброї, видко не довіряв своїм підданим. Не знаємо чому по стороні населення, а проти князя став св. Антоній Печерський — мабуть тому, що Із'яслав неправно в'язнив полоцького Всеслава. Всі ці моменти довели до вибуху бунту киян проти князя: люди увільнили якихсь раніше ув'язнених співгromадян, а також визволили з в'язниці кн. Всеслава. Тоді Із'яслав із найближчою дружиною покинув Київ і подався в Польщу за поміччю до кн. Болеслава, свого сояка.²²⁾ Князь Всеслав, визволений киянами з в'язниці і посаджений на київському престолі, забавив у Києві лише так довго, доки не вернувся кн. Із'яслав із польською поміччю; тоді Всеслав поночі втік до Полоцька, а Із'яслав зайняв Київ, при чому його син Мстислав жорстоко покарав бунтівників. Тільки завдяки посередництву інших Ярославовичів, між кн. Із'яславом і киянами наладилися сякі-такі відносини. Із'яслав вирушив походом на Полоцьк, вигнав Всеслава й посадив там свого сина; та так було лише до 1071 р., коли Всеслав знову відібрав свою батьківщину.

Крім половецької біди мали Ярославовичі ще й іншу журбу. Згідно зі заповітом Ярослава Мудрого дідичення окремих уділів ішло за системою “ліст-

²²⁾ Деякі наші ліберальні історики (між ними М. Грушевський) із “тremtіnnym serця” читали в літописі про цю, мовляв, “першу українську революцію”. На ділі це не була ніяка революція, а звичайний бунт громади доведеної до краю загрозою половецької руїни. Ніяких моментів революційності, себто свідомо організованого виступу проти княжого устрою, тут не було; найкращий доказ на те, що на місце Із'яслава “революційні” кияни посадили на київськім престолі... князя Всеслава. Отже захоплення цим народнім бунтом як революцією вказує лише на основне нерозуміння історичного процесу в деяких істориків.

вичного восходження”, так що сини померлих князів, які ще не дочекалися бути своєї черги, оставали без волостей. Це так звані князі-ізгої. Поки-що було дві родини ізгоїв із братанків живучих Ярославовичів: це два князі Ігоревичі, Давид і його незнаний з імені брат, сини волинського князя Ігоря Святославовича; друга родина — це три Ростиславовичі, сини ще давніше померлого Ростислава Ярославовича, Рюрик, Володар і Василько. 1064 року ці князі втікли з-під опіки котрогось зі стрійв до далекого степового Тмутороканя, справжньої середньовічної Січі. Вони вигнали сина Святослава чернігівського, опанували Тмуторокань і звідти чинили всяку пакість своїм стриям. Мовби в повітрі висіла ідея родового права, за яким князями-ізгоям належала якась частина батьківщини; цю справу слід було теж якось полагодити, але сталося це значно пізніше, аж у 1090-тих рр. Покищо ізгойська справа була постійним джерелом внутрішнього неспокою.

40. Останні Ярославовичі (1073-1093)

1069 року повернув Із'яслав Ярославович із свого першого вигнання, але не судилося йому вже спокійно володіти Києвом аж до смерті. Цим разом причина заколоту вийшла від Святослава чернігівського, який мав незнані нам близьче закиди проти Із'яслава. У Чернігові перебував також св. Антоній Печерський, бо на нього гнівався Із'яслав за увільнення Всеслава Брячеславовича. Можливо, що й цей момент використав Святослав для своєї цілі — а саме для опанування Києва. Йому вдалося намовити також Все-волода й вони оба до спілки прогнали кн. Із'яслава з Києва в 1073 році. Це було проти заповіту Ярослава Мудрого й тому печерський ігумен, св. Теодосій, докоряв Святославові й просто не признавав його за князя; він довший час навіть не дозволив був у своєму монастирі поминати Святослава

в єктеніях, а коли пізніше і злагіднив дещо свої виступи проти Святослава, то казав поминати його щойно після правового князя, Із'яслава. Тимчасом київський князь скитався по чужині. Він забрав зі собою величезні скарби і при їх допомозі сподівався приєднати собі союзників. Та це не повелося; спершу кн. Із'яслав пробував щастя у Польщі, але, за словами літопису, “ляхи взяли від нього гроші, а йому показали дорогу від себе”. Завели також надії на допомогу німецького цісаря, не зважаючи на те, що цісар робив дипломатичні заходи перед Святославом. Проворний Святослав пустив у рух і свою дипломатію і вспів заспокоїти цісаря. Тоді кн. Із'яслав звернувся до Апостольського Престолу, де засідав тоді великий Папа Григорій VII, до речі кажучи, противник політики Генриха IV, німецького цісаря. Зворот до Апостольської Столиці збоку Із'яслава можемо розуміти або в цей спосіб, що це була демонстрація проти цісаря, який завів покладані на нього надії, або так, що київський князь сподівався через Апостольську Столицю зробити натиск на Польщу, відібрати свої гроші й евентуально дістати від неї поміч. На всякий випадок ці зносини українського князя з Апостольським Престолом не можна вважати за якусь спробу релігійної унії української Церкви з римською. Керуларіївський роздор, що вибухнув 1054 року, себто на самому початку панування Із'яслава в Києві, не міг іще продовж двох десятків літ закорінитися в Україні до тієї міри, щоб на Заході вважали вже koneчною унію. Впрочім сам Із'яслав цілком не робив ріжниці між українською Церквою і західною, бо з одного боку був споріднений із католицькими пануючими родами, а з другого робив богомільні фундації також для католицьких церков (знаємо про його дар для гнезненської катедри). Також ніщо не вказує на якусь релігійну боротьбу грецької і противгрецької партій у церковному житті України, як цього дехто догадується; тому кн. Із'яслав не робив ніякого революційного кроку в своїй

релігійній політиці, коли звертався по справедливість до Голови християнства. Але чисто моральна піддержка Папи Григорія VII (листи до польського короля й коронація Із'яславового сина Ярополка в Римі) не дали Із'яславові нічого реального і йому довелося жити на вигнанні. Та скора смерть кн. Святослава (1076) відчинила знову київські брами перед Із'яславом, бо Всеволод уступив добровільно з Києва. Вже лише два роки жив кн. Із'яслав і старався заховувати мир із братом Всеволодом. Навіть його смерть була дуже будуюча для того-часних церковних кол. Після смерті Святослава постала третя ізгойська родина, Святославовичі з найхоробрішим між ними Олегом, бо Всеволод зайняв Чернігів для себе. Та не такі були чернігівські ізгої, щоб миритися з позбавленням волости. Доведені до відчаяння ввійшли вони в союз із половцями і старалися відібрati свою батьківщину. 1078 року відбувся кривавий бій між Святославовичами й союзними половцями з одного боку, а Всеволодом і Із'яславом із другого. Київський князь не відмовив помочі братові, хоч від нього не зазнав добра; а що дотого він іще й згинув у цьому бою, то його давніші недотягнення і промахи звільна затиралися в пам'яті і кн. Із'яслав перейшов у традицію з опінією братолюбивого князя, який віддав життя в обороні брата.

Тепер остав у живих із поміж усіх Ярославовичів уже тільки Всеволод і він княжив у Києві аж до смерті (1078-1093). Г'янадцять літ володіння Всеволода не зазначилося чимось замітнішим у загальній політиці чи воєнних справах, бо він мав доволі журби з князями-ізгоями; і загалом з усього його поведіння бачимо, що це була людина сумирна, що радше перебував він дома, ніж хотів ходити воєнними походами. В цих останніх виручав його син, Володимир Мономах. Назовні виглядала тоді Руська Держава дуже сильною, бо тепер уже обіймала всі ті землі, що й за Ярослава Мудрого; але половецька гроза ззовні та ізгойський

неспокій унутрі підточували в основі цю досить слабу вже будівлю. Вправді 1078 року вдалося було прогнати Святославовичів із половцями, а віддання Волині Ярополкові і Новгорода Святополкові Із'яславовичам сповідно замирювало внутрішні усобиці. Зате врешті ізгойська справа мусіла бути поладнана і Всеволод сам мусів безземельних князів наділити волостями. Так Ростиславовичі дістали Галичину, а саме князівство Перемиське, Звенигородське й Теребовельське (1084), яке відірвано від Волинської волости Ярополка. Це довело до спору між Ярополком і Всеволодом, але київський князь зумів приборкати братанка. Тоді Ярополк вирушив до Галичини, бо хотів відібрати назад свою волость, але в поході згинув замордованний (1087). У цей спосіб Ростиславовичі укріпилися в Галичині; а Волинь прилучено до Києва. Незаспокоєними лишилися вже й до смерти Всеволода Ігоревичі й Святославовичі. Неспокійного Олега вдалося Всеволодові вислати на вигнання до Греції, де він перебув два роки на острові Родос; всежтаки врешті вдалося Олегові звідти втекти, він сів у Тмуторкані (1083) і звідти шарпав володіння Всеволода.

Зате з внутрішньої діяльності кн. Всеволода дуже замітна церковна справа, бо вона основно заважила на дальшій долі української Церкви. Сам Всеволод був жонатий із візантійською царівною і не лише піддержував близькі зв'язки з Візантією, але також сам радше був подібний не до нespокійних і рухливих українських князів, а радше до маєстатичного імператора. Особисто Всеволод був людиною доволі образованою, бо знов п'ять мов, хоч не знаємо ближче про якісь особливі культурні чи літературні зацікавлення цього князя. Отже й на церковному полі він іще більше затиснив зв'язки з Царгородом, аніж його батько. У другій половині XI століття в Україні були митрополитами вже виключно греки а з-поміж них особливо вививався вчений і тактовний Іван II (ок. 1077-1089).

Цей митрополит заважив дуже багато в тому напрямі, щоби підчинити українську Церкву царгородському Патріярхові. Робив він це обережно, але послідовно. В тому часі виринає в Україні новий культ — св. апостола Андрія. Йому присвячено в Переяславі церкву (1086) і зразу ж легко спрямовано цей культ проти примату Риму: мовляв, як у Римі заснував єпископську столицю св. Петро, так у Візантії і в Україні заснував її первозваний апостол.²³⁾ Сам митропол. Іван був непримиримий у відношенні до Католицької Церкви і старався на в'язати цю непримиримість українцям. Він написав послання проти католиків, де м. і. гостро картає українських князів за їх подружжя з католичками. Не хто інший, як цей митрополит причинився до започаткування відомої з літопису повісти про хрещення св. Володимира й Руси, де особливо видвигається заслуги греків, а старається затерти самостійність політики св. Володимира. Вправді в сам рік смерті Івана II відбувся в Царгороді синод архиєпископів і митрополитів, на якому проголосено канонічну злуку з Католицькою Церквою (1089); Україна радо повітала це відпруження і в 1090-тих рр. маємо сліди церковних зв'язків із Римом: це заведення свята перенесення мощів св. Миколая, а навіть — як подає одно пізніше джерело, але напевно на основі сучасної записки, — прийшов до нас навіть митрополит - католик, хоч і грек. Але це було у зв'язку із проунійним наставленням у самому Царгороді, отже воно не вказує на якіс

²³⁾ Перший натяк на святоандріївську легенду в Україні маємо в листі цісаря Михайла VII до кн. Всеволода, а цей лист можна датувати якраз 1080-тими роками. В ньому говориться про спільність віри між Візантією й Україною, а даліше кажеться, що в обидвох державах ті самі свідки божеської містерії; як влучно доказав В. Васильєвський, мова тут про проповідь св. Андрія у Візантії і Скитії, про що говорила традиція (В. Васильєвський, Два письма византійського імператора Михайла VII Дуки до Всеволода Ярославича. ЖМНП, 1875, XII, стор. 270-315).

особливі симпатії кн. Всеволода до Заходу. Цю свою церковну політику довершив кн. Всеволод іще й тим, що добирав собі молодих дорадників, які нераз через пальці дивилися на кривдження суспільності: “Він почав любити ради молодих, а вони зводили його, хоч давніша дружина нерада була цьому; також люди не могли добитися княжої справедливости, бо ці молоді почали грабити людей і накладати на них грошеві налоги”. Так пише про те літопис, який старається виправдати кн. Всеволода, батька улюбленого літописця Володимира Мономаха. Помер Всеволод 1093 року і з ним скінчилися Ярославовичі. Київський престіл перейшов у руки Із'яславового сина, Святополка, згідно зі заповітом Ярослава Мудрого.

41. Святополк Із'яславович (1093-1113) і любецький з'їзд (1097) Початок панування Святополка приніс цілий ряд нещасть для

України. Вже в 1093 р.

половці напали на найближчі околиці Києва, розгромили княже військо й сильно спустошили Київщину. Майже кожний черговий рік останнього десятиліття XI ст. приносив нові напади цих кочовиків. 1094 року Олег Святославович при допомозі половців відобрав Чернігів, який держав Володимир Мономах, хоч довго там не забавив, — покищо тільки два роки. Найстрашніший половецький напад стався 1096 року, коли вони напали й пограбили навіть сам Київ, запалили Печерський монастир і вивезли дуже багато людей у полон. Таке положення ставало нестерпним і треба було врешті полагодити внутрішні усобиці князів, щоб зібрати сили для спільноти оборобти зі страшними кочовиками. Справи ізгоїв не можна вже було довше відкладати. Душою цього замирення й цілої противоловецької акції був Володимир Мономах, Переяславський князь, який найбільше відчував у своїй “Україні” (так називає літопис 1185 р. Переяслав-

щину) половецьку грозу. Тому князі зібралися в Любечі (1097), щоб остаточно вирішити справу ізгоїв. Ростиславовичі сиділи твердо в Галичині (ця країна не мала ще тоді тієї назви) ще з 1080-их рр., але зате досі не були заспокоєні волинські Ігоревичі і Святославовичі, бо князі прогнали Олега з Чернігова. Вирішено справу так, що кожний князь має держати свою батьківщину чи частину з неї: за Ростиславовичами закріпили Галичину, Давидові Ігоревичеві признали Волинь, а Святославовичам Чернігівщину. Постанови любецького з'їзду дуже важні з погляду українського державного права, бо вони фактично зносять постанову Ярославового заповіту й започатковують просто безконечне роздроблювання окремих волостей Руської Землі між численних членів Ярославового роду. Також важне є те, що тільки князі вважають себе в праві рішати про державно територіальні справи, як правні спадкові власники державної території, а не потребують порозуміватися з населенням. Так отже перемогла ідея родова, що провадила до роздроблення, і її санкціонували духовні кола та літописці: в старій Україні заломилася з цим моментом ідея єдності цілої держави, а навіть збирання волостей у руках одного князя вважалось каригідною захланністю, протицною, мовляв, божому й людському праву.²⁴⁾ Вправді через інтриги Давида Ігоревича дійшло на території Святополка до ганебного осліплення Василька Теребовельського — на зразок візантійських способів, — але це скінчилося тільки прогнанням Давида з Волині до малої Дорогобузької волости, а впрочім постанови з'їзду замирили внутрішно Руську Землю.

²⁴⁾ Про це найновіша праця М. В. Шахматова, Опыты по истории древне-русскихъ политическихъ идей. Т. I. Ученія русскихъ лѣтописей домонгольского периода о государственной власти. Кн. I. Начало государственности. Кн. II. Начало единоличной власти. Прага 1926, 1927. Пор. "Стара Україна", 1929, XI, стор. 171-172.

Після закінчення справ ізгоїв посілість київського князя зменшилася. Тепер уже не належав до Києва Новгород, бо там княжив Мстислав Мономахович; Святополк старався відискати Новгород, але цьому спротивилися самі новгородці, бо воліли бачити в себе Мстислава Мономаховича. Отже київський князь володів тепер уже лиш у Київщині й на Поліссі, а до цього долучено ще й Волинь, з якої прогнано Давида Ігоревича. Так Київська Держава зменшилася знову в порівнянні з часами Всеволода; навіть Смоленськ був у руках Мономаха. Такий стан тривав уже до смерті Святополка.

Зате починається тепер цілий ряд побідних походів наших князів у половецькі степи. 1103 року вирушили наші князі здовж Дніпра на південь, дійшли до Дніпрових порогів і спинилися коло острова Хортиці. Відколи історія затянула боротьбу наших князів зі степовиками, давно вже наші князі не сягнули так далеко в степи, як ось тепер. Українське лицарство розгромило коло порогів половців, побило двадцятьох половецьких князів, інших забрало до неволі й із багатою добиччю повернулося до Києва. 1106 року розгромлено знову половців на Правобережжі, а в чергових роках, зокрема ж 1111 року, розгромлено половецьку силу на Лівобережжі; наші князі дійшли аж до Дніця. Оці походи в степи, як також дальші, за панування в Києві Володимира Мономаха й його сина Мстислава, які сягнули ще дальше в степи, настільки погромили половців, що вони не могли вже безкарно нищити Руської Землі. Це особливо треба підкреслити, бо нераз висловлювано здогади, а навіть твердилося якби щось зовсім певне, що половецькі напади на Україну були одною з найважніших причин упадку Київської Держави. Це зовсім не вірно й ціле XII ст. половці вже не такі небезпечні для України, як були в перших роках панування Святополка Із'яславовича. Це вони радше боялися наших князів і старалися жити з ними в

спокою. Враження від половецької грози збільшали не історичні події, а найвизначніша літературна пам'ятка старої України — “Слово о полку Ігореві”, де описано якраз погром українського війська половцями. Та цей погром не був зовсім типовим для українсько - половецьких взаємин XII ст., бо частіші були наші побіди над половцями в тому часі; до того і стався цей погром в області Дону, а не десь близько Києва! Заслугу в приборканні половців має безперечно Володимир Мономах і це зробило його дуже популярним серед українського населення. Витворилася просто легенда про кн. Володимира Мономаха, як правдивого оборонця Руської Землі перед “поганими”, що тим самим з’єднало великі симпатії для цілого його роду серед населення України. Натомість Святополк не був популярний між населенням, дбав більше про свої доходи, ніж про підданих, а тому після його смерті (1113) кияни пограбили княже майно, погромили жидів і бояр і — запросили на престіл Володимира Мономаха.

42. Повість временних літ Головне наше джерело для історії України XI і початків XX ст. (хоч і не одиноке) — це наш найдавніший літопис, що має в наголовку назву “Повість временних літ”, а в історичній літературі нераз називаний літописом Нестора. Давня традиція Печерського монастиря, записана вже в XIII ст., приписує одному з печерських монахів, Несторові, написання літопису. Тому що в “Повісті временних літ” бачимо три великі вставки про Печерський монастир (під рр. 1051, 1074 і 1091, крім деяких поменших), давніша наука прийняла за безсумнівний факт, що цей літопис написав Нестор. Але поверх столітні досліди над питанням про авторство й композицію цього літопису виявили, що 1) дані про Печерський монастир у літописі не погоджуються зі захованними писаннями Нестора і 2) що

цей літопис не одноцільний твір, але переходив кілька редакцій. Первісно написав оповідання про початки Руської Держави і княжої династії якийсь невідомий нам з імені княжий дружинник часів Ярослава Мудрого в Києві й довів своє оповідання до смерти кн. Ярополка Святославовича.

Це були місцеві перекази, збережені дружинниками і пронизані наскрізь дружинною ідеологією; натомість не було тут іще оповідання розложене за роками, як це бачимо у власних літописах, але становило суцільне оповідання, — мало чим відмінне від творів дружинної героїчної поезії: цей найдавніший “літопис” так і містив у собі перевагу епічного поетичного елементу над історично-науковим. Щойно пізніше стали до цієї первісної “повісті, откуду єсть пошла руская земля”, додавати річні записи про пізніші події, збережені в окремих культурних осередках (нпр. у Десятинній церкві чи Печерському монастирі), а то і вкладали нові, просторі оповідання про близькі часи. В цей спосіб постало кілька редакцій “Повісті временних літ”: правдоподібно в 1070-тих роках, а певно в 1090-тих і бодай дві в перших десятиліттях XII століття. Чи між редакторами справді був Нестор, цього напевно не можна доказати; тому радше в науці не вживається окреслення “літопис Нестора”. Один з останніх редакторів “Повісті” був дуже прихильно настроєний до кн. Володимира Мономаха, а натомість не конче прихильно до Святополка; але своєрідна іdealізація кн. Володимира це не тенденційний твір літописця, а таки справді заслужена тим князем опінія. Десь на початку XII століття постало обширне оповідання про хрещення св. Володимира Великого й Руси, зроблене в дусі незвичайно прихильному для Царгороду, а неприхильне для католицького Заходу; так оформилася праця, яку започатковано вже за митрополита Івана II. Але останній редактор повісті зовсім злегковажив ідеологічне наставлення цього оповідання, перевів зовсім іншу ідейну лі-

нію через цілий літопис, лінію, яка нав'язувала до світлих традицій св. Кирила й Методія й уважала Папу римського за голову цілого християнства. В цьому дусі перероблено легенду про св. Андрія, який врешті після своїх подорожей по Сході Європи приїзджає до Риму — мовби здати звіт в осередку християнства; в цьому самому дусі написане оповідання про слов'янський переклад Св. Письма й богослужебних книг, який дістав апробату Папи і тим самим — на погляд літописця — противникам слов'янської мови в богослуженні було замкнуто уста. І загалом, коли беремо літопис як цілість, то в ньому не бачимо протикатолицького наставлення (крім того оповідання про св. Володимира), але радше протигрецьке (пор. вислови: “суть бо греци лъстиві і до днешного дне” і под.).

43. Володимир Мономах (1113-1125) і Мстислав Мономахович (1125-1132) Зайняття київського престола Володимиром Мономахом було проти ідеї Ярославового заповіту, навіть проти вітчинної засади, проголошеної в 1097 році, проголошенному на з'їзді в Любечі; князь послухав просто заклику київської громади, до якої долучився був також митрополит, а оправдував своє поступування заколотом, який постав у Києві після смерті Святополка. Це момент дуже важкий в історії України: вперше оце київська громада виступає з власним почином — запрошення князя на престіл. Аж досі, як ми бачили, князі не признавали права на участь громадянства в поділі держави чи обсаджуванні княжих столів; тому Володимир Мономах робить своєрідний вилім у цій княжій практиці й у цей спосіб започатковує тісніше з'єднання київської громади з і своїм князем. Єдиний нерв, який зрушував ціле населення Києва й загалом Подніпров'я без огляду на його воївничість чи пасивність, це була небезпека від степу. Коли ми говоримо про Київ,

мовби про цілу Українську Землю, то це тому, що ще з-перед княжих мабуть часів затвердився був звичай старшинства столичного города над іншими городами Землі, званими ‘пригородами’; ці останні слухали столичного города й рішення його віча. “Бо новгородці спочатку (із начала), сходяться на віча, мовби на нараду: а що вирішать старші (города), на цьому погодяться пригоди.” Так характеризує один із давніх літописів відношення старших городів до пригородів. Тому коли говоримо про Київ і його відношення до князя, то тим самим окреслюємо відношення цілої Київської волости до князя. І тому саме зайняття київського престолу Володимиром Мономахом, яке започатковує споєння Мономахової династії з Київською Землею, можна вважати за початок зближення між князівським устроям і Землею. Земля виходить уже зі стану своєї дотеперішньої пасивності, перериваної щонайвище бунтами, і починає виявляти свої симпатії й антипатії в відношенні до окремих князів чи їх родів. Діється це тоді, коли князь справді підійме інтереси Землі і прийме їх як свої, усуваючи дещо свою *splendid isolation* у відношенні до громадянства. А таким якраз у Руській Землі був кн. Володимир Мономах. Іще за панування Святополка він став душою агресивних походів у степ, не чекаючи пасивно аж на напади половців на Київщину. Це й спричинилося до великої його симпатії серед населення так далеко, що аж до 6-го десятиліття XII століття кияни остають вірними “Володимировому племени”, себто династії Мономаховичів — незалежно від того, на якому б вони престолі не засідали. Коли в 1115 році Із'яслав Мстиславович, внук Мономаха, закликав киян до походу на свого стряя Юрія Мономаховича, князя суздальського, то люди відповіли зовсім просто: “Не можемо піdnяти рук на Володимирове плем’я; зате на Ольговичів (чернігівських), то хоч і з дітьми підемо”. З сьогоднішнього становища виходить куріоз: “українці” не хотути іти на “москалів”, а зате на

таких же чернігівських “українців” готові кожної хвилини до походу. Та треба зрозуміти тодішній спосіб думання. Не було тоді ще національного почуття в нинішньому розумінні, яке є висновком тісного споєння завойовників із підбитим громадянством,— споєння не механічного, як це бачимо в Київщині у X і XI століттях, але органічного, коли громадянство вважає вже князя й дружину за своїх рідних, а вони в свою чергу вважаються за оборонців цього громадянства. В XII ст. ми щойно обсервуємо процес цього органічного об’єднання, якому дуже багато чинників ставало на перешкоді; але якраз доба Мономаха й Мономаховичів це період, у якому доконується таке об’єднання. Для населення Київщини було за тяжко нести цей величезний тягар, який хотіли накинути своїй землі київські князі з династії Ігоревичів: об’єднати й удержати цілий Схід Європи під своєю владою як Руську Землю в ширшому розумінні. Ця ідея, яка прибрала реальні форми в часах св. Володимира Великого, була зрозуміла для деяких князів і деяких дружинників; подекуди прийняли її за свою й церковні кола, але головно ті, що мріяли про велику *pax russica* на величезних просторах Сходу Європи. Ми інколи стрічаємося з цією ідеєю, як от у митр. Іларіона, частинно в найдавнішім літописі, а зокрема ярко виражена ця ідея в “Слові о погибелі Руської Землі”. Це були змагання, ідейні й реальні, до створення й удержання імперії; але автохтонне населення Київщини зовсім не мало й не хотіло мати високих аспірацій, а бажало створити з “Руської Землі” (у вузькому розумінні) такий самий уділ, як його творив Новгород з околицею, Полоцьк, Ростов і т. д. Оце “сепаратистичне” змагання Київської Землі було одною з причин упадку великої державності Києва, бо після наближення династії Мономаховичів до Землі й тіsnішого споєння з нею князі переймаються інтересами й ідеями місцевого населення, а тим самим змагання

до імперії остали лише в ідеї. І тому часи київського княжження Володимира Мономаха незвичайно важні для формування української нації. Створити якусь “східно-европейську” націю, чи то вона буде називатися “руською нацією” чи “совєтським народом”, чи врешті навіть якимсь “яфетичним народом”²⁵), — це просто квадратура кола: щонайвище можна вдергати терором східно-европейську імперію, але не створити націю²⁶).

Зі свого боку Володимир Мономах міг піти на-

²⁵⁾ Совітський учений Н. Я. Марр провадив свої мовознавчі досліди в тому напрямі, щоб усі мови Радянського Союзу злилися... в одну (вже відомо — в московську).

²⁶⁾ На наш погляд у цьому моменті якраз зав'язаний цей тяжкий гордійський вузол проблеми, чи має існувати й реально існує українська нація, чи це тільки збунтована й опанована чужими впливами частина єдиного “руського народу”. Проблема ця засаднича для синтези історії України; без її розв’язання не зможемо вийти з зачарованого кола, яке творить українська національна й московська імперська ідеологія. Річ у тому, що це не лише справи хвилевої політичної кон’юнктури, а глибоко вкорінені засадничі погляди, просто два діаметрально протилежні світогляди. Панувати над цілим Сходом Європи можна тільки при допомозі охлократичного методу правління, себто при помочі централізації й терору держати в клішах незорганізоване й історично нерозвинене громадянство. Цей метод лежить в основі імперіялістичного світогляду москалів і тому з погляду Москви чи Петербурга ніякої української нації ніколи не було, нема й не може бути, — і це з погляду такої ідеології зовсім оправдане. Бо ж нація це твір органічного, історичного розвитку громадянства, поділеного природно на окремі кляси і стани, а розвинутого так в атмосфері розумної і справедливої свободи одиниці й корпорацій. Це світогляд, побудований на християнських основах, який велику увагу відводить хліборобській клясі населення, як фактичні основі нації і творців земельного, себто правдивого, патріотизму. Такий світогляд, названий у противікість до попереднього клясократичним, діаметрально протилежний попередньому, просто ордінському принципові державного правління. В охлократії панує не хлібороб, а кочовик, хоч як би він із тим і скривався. Тільки з погляду цієї ідеології і може існувати нація, а не орда. Але цей клясократичний світогляд це непримірний ворог охлократичного, бо він не допускає неорганічного, механічного життя суспільності. От-

зустріч бажанням суспільності тільки завдяки тому, що він зірвав основно з політичним світоглядом своїх попередників, князів. Адже ж іще навіть Святополк Із'яславовичуважав підбите населення чимсь у роді живого інвентаря, якого роля обмежується до давання приходів для князя і дружини. Якже інакше дивиться на справу Володимир Мономах! Володимир Мономах у своєму поступуванні й у поученні дітям уважає на те, щоб не кривдити навіть бідного селянина (якже ж мало досі числилися з цим живим інвентарем), а також виразно зазначує в своєму Поученні, щоб його наступники не давали княжим урядовцям кривдити людей. Навіть у найбіднішому й найнижчому в соціальній драбині членові суспільності бачив кн. Мономах християнина, за якого життя слід буде здати справу²⁷⁾). Так само правні реформи, скодифіковані в новій редакції Руської Правди, носять на собі виразні сліди цього ж християнського духа, яким був пройнятий Мономах. На першому місці в цій реформі поставив князь справу, яка привела його на Київський престіл:

же нація взагалі, а зокрема українська нація може існувати тільки при клясократичнім методі суспільної організації, а ніколи при охлократичному. Коли б ми вжили для короткого з'ясування цієї проблеми звичайно вживаних термінів, то виходить, що з погляду азійсько-петербурзького ніякої України ніколи не може бути, а тільки одна Росія, натомість із західно-европейського погляду ніколи на Сході Європи не може бути одної якоїсь імперії, а тільки окремі нації. З Петербурга ніколи не добачимо української нації, хіба Українську Державу, натомість дивлячися зі Заходу завжди бачимо українську націю, хочби й позбавлену державного існування. Тому тільки в ідеології й світогляді Заходу можемо знайти синтезу історії України.

27) "Убогыхъ не забывайте, но елико могуще кормите, и придавайте сиротъ, и вдовицу оправдите сами, а не вдавайте сильнымъ погубити человѣка". "Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не давайте пакости дѣти отрокомъ, ни своимъ, ни чужимъ, ни селѣхъ, ни в житѣхъ, да не кляти васъ начнутъ." (З Мономахового "Поучення").

надужиття київських капіталістів, головно жидів, які безсердечно спекулювали на некористь населення. Князь звертає увагу на розрізнення нпр. навмисного й ненавмисного забрання позиченого майна чи грошей і відповідно тому каже судити довжника. Коли лихвар бере надто великі відсотки від капіталу, то після відібрання тих відсотків не має права впоминатися вже за самий капітал. Тепер право бере в оборону т. зв. закупів (на-пів вільних громадян, що відробляли затягнені довги) перед надужиттям іх "господинів". Бачимо тут переведення повної рівноправності жінки з чоловіком, як також забезпечення долі дітей-сиріт. Очевидно в зв'язку з цими правними реформами кн. Володимира стоїть факт, занотований вправді в не зовсім певнім джерелі, що Мономах прогнав з України жидів, бо населення на них дуже нарікало.²⁸⁾

Ми спинилися точніше над значенням Володимира Мономаха в процесі розвитку історії України, бо це подекуди центральна постать для історії XII століття. Але це не значить, що кн. Володимир Мономах посвятився виключно внутрішній діяльності, навпаки, так рухливого князя як він не легко знайти навіть між найбільшими завойовниками. Ще за життя батька Всеволода він переміряв особисто шляхи від Києва до Ростова кілька разів, до Волині й Галичини, а навіть у Польщу й далеку Чехію. За часів свого київського княження він доконував дальше діла розгрому половців: походи в саме серце степів довели майже до повного внешкідливлення половців, відкрили для київської торгівлі шлях на півден, де навіть київський князь пробував укріпивши в болгарських городах Подунав'я. Ще одна цікава картина, яка вказує, що Володимир Мономах мав свою побожність не лише для внутрішнього вжитку, але виявляв її також назовні: це гаряча побожність для Божої Матері, а також св. Архангела

²⁸⁾ Татищевъ, Исторія россійская, II, с. 212-213.

Михаїла, яких князь і дружина благали помочі під час своїх походів на погань.

Оскільки йдеться про територію Київської Держави в часах Володимира Мономаха, то йому малошо не вдалося відбудувати велику державу Ярослава Мудрого. Мономах володів князівствами: Київським, Турово-Пинським, Переяславським Новгородським, Смоленським, Мінським, Ростовським і Муромським. З українських земель поза володінням Київського князя оставали тільки волості признані ізгойським родинам Святославовичів (Чернігівщина) і Ростиславовичів (Галичина); крім того якийсь час за панування Володимира Мономаха теж Волинь не належала до київського князя. На Волині володів до 1123 р. син Святополка Із'яславовича, Ярослав, який міг мати також претенсії до опанування київського престолу по батькові. Відносини між Ярославом і Володимиром Мономахом були постійно напружені. Ярослав збирав навіть союзників до боротьби з київським князем, але остаточно був побитий і сам згинув замордований під час облоги. Таким чином від 1117 року було прилучено Волинь до Києва. Ярослав спершу був покорився Мономахові, але опісля надаремне добивався своїх прав, аж доки не згинув. У боротьбі між волинським і київським князями взяли участь галицькі Ростиславовичі, які стали по боці волинського князя проти київського. Це вперше Галичина виступає зі самостійною політикою,—щоб не допустити до тісного споєння Волині з Києвом. Тепер мусіло дійти до частіших зударів між Києвом і Галичем, які прибрали гостру форму щойно за внука Мономахового, Із'яслава Мстиславовича.

Так отже цілість політичної діяльності кн. Володимира Мономаха складається на його якнайбільшу користь і дозволяє нам уважати його за одного з найкращих київських князів. На жаль одна сторінка його діяльності притемнює це ясне світло, яким ясніє постать Володимира Мономаха. Річ у тому, що якраз у його часах іще більш аніж передтим

скріплюється в нашій Церкві візантійський вплив і то вже Керуларіївського напрямку. Моменти, що привели до злагоднення конфлікту внутрі Христової Церкви й довели навіть до хвилевої унії в кінці 1080-тих р., не дали тривких наслідків навіть для України. На чолі нашої Церкви на самому початку XII століття став грек Никифор (1103-1121), який інtronізував кн. Володимира й прийняв його в Києві дуже вроно. Але цей митрополит дуже неприхильно відносився до католиків і навіть писав про-тикатолицькі послання. Князеві не хотілося виступати проти цього закріплювання візантійщини в своїй Церкві,— раз тому, що був тісно зв'язаний із візантійським царським двором через споріднення, а дальше може й тому, що сподівався здобути для себе й своїх наслідників у церковних справах таку саму зверхність, як її мав імператор у Царгороді. Це останнє показалося вже за наступника Никифорового Никити (1122-1126), який нічим особливим не визначався й був послушний князеві. Замітна річ також і те, що тепер побіч Печерського монастиря здобуває собі визначне місце Святомихайлівський Видубицький монастир, фундований Всеволодом. Звідси починають виходити кандидати на єпископів, що досі майже виключно було привілеєм Печерської Лаври. Ігуменом Святомихайлівського монастиря був коло 1115 року Сильвестер, один із редакторів найдавнішого літопису, що зазначив навіть своє співавторство в окремій записці в тексті літопису. Але ця сторінка діяльності кн. Мономаха, зокрема ж оцінка її, уйшла уваги не тільки сучасників, але й багатьох дослідників майже аж до наших днів. Володимир Мономах, умираючи 1125 року, поглишив по собі світлу пам'ять як оборонець Руської Землі і християнський князь, якого молитви, на погляд сучасників, мали велику силу перед Божим престолом.

Тепер уже не було найменшого сумніву, що Київський престіл має остати при династії Володимира

Мономаха, яка, до речі, і так звільна випирала інші галузі династії Ярослава Мудрого. Мономаховичі займали найвизначніші уділи Руської Держави, а навіть розтягали свій протекторат над тими землями, які не входили в склад держави їх батька. Після впадку Ярослава ця княжа лінія Святополковичів сходить зовсім з історичної арени, Чернігівські князі становуть послушними київському князеві, а непослушних полоцьких князів, які не хотіли слухати кн. Мстислава Мономаховича, “но паче моляху Бонякови шелудивому на здоровє”, Мстислав умів приборкати і.. прилучити Полоцьке князівство до своїх володінь (1130). Загалом на балтійські справи звернув Мстислав велику увагу, хоч не занедбував і дальнього розгрому половців. “Бо то Мстислав Великий наслідив труди батька Великого Володимира Мономаха. Володимир сам своїми силами постояв на Дону й багато поту втер за Руську Землю, а Мстислав післав своїх мужів і загнав половців за Дін, за за Волгу й за Яік. І так Бог вибавив Руську Землю від поган”. Із цих слів літописця бачимо, що Мстислав не лише вспів зміцнитися над Доном, але й зовсім знівечив половецьку могутність. Це був князь енергійний у державних справах, але при тому справедливий, зокрема в відношенні до населення “княжив лагідно”, як каже літопис. Зате в церковних справах Мстислав позволив на дальнє візантійщення Церкви. За його панування прибув до Києва митрополит (грек) Михайло (1130-1145), що під час своєї управи висвятив на єпископів кількох греків, а також на Новгородського єпископа висвятив Ніфона, великого й беззастережного поклонника схизматицького Царгороду. Печерський монастир, забороло національно-релігійної ідеології, тратить своє значення так далеко, що в 1143 році Печерським ігуменом став грек Теодос, запеклий ворог Католицької Церкви. Очевидно це не значить, що українська суспільність перейнялася грецькими схизматицькими ідеями; здоровий національний і

церковний організм відбивав зазіхання схиэматиків і не допустив отруї роздору до глибин народної душі. Зі смертю Мстислава (1132) київський престіл перейшов на другого Мономаховича Ярополка, по якого “люди кияни післи” , як каже літопис, щиро прив’язані до своєї вже династії Мономаховичів. Але як Ярополк, так і пізніше В’ячеслав Мономаховичі не визначалися якимись більшими політичними здібностями і їм довелося ще побачити власними очима спершу дипломатичну, а опісля й оружню боротьбу за Київ між останнім живим Мономаховичем Юрієм (волинський князь Андрій Мономахович помер 1134 р.) і Із’яславом Мстиславовичем. У цій боротьбі виринули вже не лише тенденції до панування окремих князів, але також виявилося сильне противенство між Україною (в значенні “Руської Землі” в вужчому розумінні) і Московщиною, яку тоді називали Заліссям або Суздальщиною. Це провадить нас до моменту, коли вже ярко зазначилися початки формування окремих східно-европейських націй. Цей факт і був остаточною, але разом із тим конечною і природною причиною розпаду імперії Ігоревичів, величезної Руської Держави. Тому оцей процес народження східно-европейських націй заслугує на особливу увагу в історії України з огляду на свої далекийдучі наслідки.

ЛІТЕРАТУРА:

- А. Прѣсняковъ, Княжое право въ древней Руси. Очерки по истории X-XII столѣтій. СПб., 1909.
М. Д. Приселковъ, Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. СПб. 1913.
Ст. Томашівський, Вступ до історії Церкви на Україні. “Зап. ЧСВВ”, т. IV, 1-2 (1932).
Т. Б. (В. Закинть), Русь, Византія и Римъ въ XI-XIII вв.
І. Князь Ізяслав (Дмитрій) Ярославовичъ и отношеніе Русской

Церкви въ его время къ Риму и Византію (1054-1078). "Ки-
теж", 1929, VII-X.

A. Lewicki, *Napis na paliuszu z XI w. "Kwart. hist."* (1893).

А. И. Линниченко, Ново открытое свидѣтельство о
времени в. кн. Изяслава Ярославича. "Археол. Извѣстія и замѣтки" (Москва), 1894, № 11. Його же, О надписи на покро-
вѣ, сдѣланномъ Изяславомъ Ярославичемъ на гробницу Вои-
тѣха Пражскаго. "Археол. извѣстія и замѣтки", 1896.

H. V. Sauerland und A. Haseloff, *Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier, Codex Gertrudianus in Cividale.* Trier, 1901.

г р. А. А. Б обринскій, Кіевскія мініатуры XI вѣка. "Зап.
Імп. Русск. Археол. Общ." XII, 1-2.

М. Грушевський, Київські мініатури при Тріцькій
Псалтирі. ЗНТШ, т. 49 (1902).

Н. Кондаковъ, Изображеніе русской княжеской семьи
въ мініатурахъ XI вѣка. СПб. 1906.

Wł. Szczęśniak, Rzekoma bytność legatów papieża Le-
ona IX na Rusi 1054 r. "Przegl. hist." 1906, III.

Я. Воронецкий, Папа Григорій VII и Южная Русь. "Ex
Oriente", 1927.

А. Соболевский, Отношеніе древней Руси къ раздѣле-
нию церквей. "Изв. Имп. Акад. Наукъ" (СПб.), 1914, № 2.

F. Nitti de Vito, La translazione delle reliquie di S.
Nicola. "Japigia" VIII (1937).

B. Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle.
Rapports religieux des Latins et des Gréco-Russes sous le Pon-
tificate d'Urbain II (1088-1099). Paris, 1924.

L. K. Goetz, Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum
des morgenländischen Russland. Passau, 1904.

М. Д. Приселковъ, Аeonъ въ начальной исторіи Киево-
Печерского монастыря. ИОРЯСЛ. (1912) 3.

Н. Сычев, На заре бытия Киево - пещерской обители.
"Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского", Ле-
нинград, 1928.

С. Пападімітріу, Іоаннъ II, митрополитъ Кіевскій, и
Феодоръ Продромъ. "Лѣтоп. Ист.-филол. Общ. при новорос-
сийскомъ ун-тѣ", X (1902).

іеромон. Августинъ, Полемическая сочиненія противъ
Латинянъ, писаныя въ Русской церкви въ XI-XII вв. "Труды
КДА", 1867, VI.

А. Поповъ, Полемическая сочиненія противъ Латинянъ.
1875.

А. С. Павловъ, Критические опыты по исторіи древней
греко-русской полемики противъ Латинянъ. СПб. 1878.

А. С. Вязыгинъ, Замѣтки по исторіи полемической ли-

- тературы XI в. "Зап. Имп. Харк. Ун-та", 1894, III, 1895, II, 1896, IV.
- А. Павловъ, Отрывки греческаго текста каноническихъ отвѣтовъ русскаго митрополита Иоанна II. СПб. 1873.
- И. Малышевскій, Сказаніе о посѣщеніи русской страны св. апостоломъ Андреемъ. "Владимірскій Сборникъ въ память девяностолѣтія крещенія Россіи", Кіевъ, 1888.
- С. Петровскій, Сказаніе объ апостольской проповѣди на сѣверо - восточному черноморскому побережью. "Зап. Одеск. Общ. Ист. и Др." XX (1895), XXI (1896).
- А. Карташевъ, Былъ-ли апостоль Андрей на Руси? "Христ. Чтеніе", 1909, VII.
- А. Сѣдельниковъ, Древняя кіевская легенда объ апостоль Андреѣ. "Slavia" III (1924-25).
- А. В. Арциховскій и С. В. Киселев, К истории восстановления смердов 1071 г. "Проблемы истории матер. культ." 1933, № 7-8.
- И. Лашнюковъ, Владимиръ Мономахъ и его время. КУИ, 1873.
- С. Протопоповъ, Поученіе Владимира Мономаха, какъ памятникъ религіозно-нравственныхъ воззрѣній и жизни на Руси въ дотатарскую эпоху. ЖМНПр. 1874, II.
- Н. Шляковъ, О поученіи Владимира Мономаха. ЖМНПр. 1900, V, VI, VII.
- И. М. Ивакинъ, Князь Владимиръ Мономахъ и его Поученіе. I. Поученіе дѣтямъ, письмо къ Олегу, отрывки. Москва, 1901.
- М. П. Алексеев, Англо-саксонская параллель к Поучению Владимира Мономаха. "Труды отд. др.-русск. лит. АН СССР", II (1935).
- Т. Коструба, Коли написане Мономахове "Поучення"? "Наша Культура" I (1935), 4.
- С. П. Розанов, Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в. ИОН 1930.
- Соболевскій, Мономахова шапка и царскій вѣнецъ. "Археол. Изв.", 1897, III.
- Анучинъ, Археологическое значение "Мономаховой шапки. "Арх. Изв.", 1897, V, VI.
- Филимоновъ, О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха. ЧОМУ, 1898, II.
- Dr. V. Zaloziecky, Stilhistorische Untersuchungen der Monomachkappe. "Abhandlungen des Ukr. Wiss. Inst. in Berlin", I (1927).
- С. П. Шестаковъ, Византійскій посолъ на Русь Мануиль Комnenъ. Збірн. на пош. Д. А. Корсакова, Казань, 1913.
- G. Vernadskij, Relations byzantino-russes au XIIIe si鑒cle. "Byzantion" IV (1927-28).

- Н. А монъ, Къ вопросу о распределеніи столовъ между русскими князьями въ XI-XII вв. Москва, 1894.
- А. Я. Г о л я ш к и нъ, Очеркъ личныхъ отношеній между князьями Киевской Руси въ половинѣ XII вѣка (въ связи съ возврѣніями родовой теории). Москва, 1898.
- Г. Т е л ь бергъ, Нѣсколько замѣчаній о междуукянжескихъ снемахъ въ древней Руси. ЖМНПр., 1905, VI.
- Н. Аристовъ, О землѣ Половецкой. "Изв. Истор.-филол. Института въ Нѣжинѣ", 1877.
- J. M a g u a r t, Über das Volkstum der Kumanen. "Abhandl. d. könig. Ges. Wiss. zu Göttingen, philol.-histor. Klasse", Bd. XIII (1914).
- S. Salaville, Un peuple de race turque christianis  e au XIIIme siècle: Les Comans. "Echos d'Orient" XVIII (1914).
- M. Pelliott, A propos des Comans. "Journal Asiatique", 1920, I.
- B. Boswell, The Kipchak Turks. "Slavonic Review" VI (1927).
- В. А. Пархоменко, Про культуру тюрків нашого степу. "Сх. Світ", 1928, III-IV.
- J. Németh, Die inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos. Budapest-Leipzig, 1932.
- D. Rasovsky, Les Comans et Byzance. "Изв. на Болг. Арх. Инст." IX (1935); Його ж, Половцы. "Sem. Kond." VII (1935), VIII (1936), IX (1937).
- В. А. Пархоменко, Следы половецкого эпоса в летописях. "Проблемы источниковедия" III (1940).
- В. Л я скоронскій, Русские походы въ степи въ удѣльно-вѣчное время и походъ кн. Витовта на татаръ въ 1399 г. ЖМНПр. 1907, III, IV; Його ж, Северские князья и половцы передъ нашествиемъ на Русь монголовъ. "Сборн. въ честь Д. И. Корсакова", Казань, 1913.
- Лонгиновъ, Историческое изслѣдованіе сказанія о походѣ сѣверского кн. Игоря Святославича на Половцевъ въ 1185 г. Одесса, 1892.
- К. К у д р я ш е в, Историко-географическое сведения о Половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. "Изв. Гос. геогр. общ." LXIX (1937), вып. 1.
- G. D. Bala  c  ev, Ho autokratos Michael..., Sophia, 1930.

IX. СХІДНЯ ЕВРОПА В ХІІІ СТОЛІТТІ

44. Доосередні і від- осередні сили

Оскільки йдеться про розклад Руської Імперії, таксамо як про її споєння в одну цілість, шукаємо тих сил, які об'єднували й роз'єднували оцю державу. За об'єднуючі сили вважається звичайно три чинники: єдиний княжий рід, одну руську митрополію і, врешті, одну літературну мову, чи точніше — книжність. На цьому будується нераз дуже далекийдучі висновки, в роді тих, що, мовляв, ці об'єднуючі чинники витворили “коли не спільну, загально-руську націю, так, скажім, культурну сферу.”²⁹⁾ Та це не зовсім так. По-перше, єдина династія

²⁹⁾ Слова М. Кордуби, “Найважніший момент в історії України”, ЛНВ, 1930, VI. Ця стаття проф. Кордуби викликала дуже велику дискусію на тему, коли постала чи формувалася українська нація. Кордуба клав сформування української нації на литовсько-польську добу в історії України, натомість у Київській і Галицько-волинській Державах, на його погляд, українська нація ще не створилася. Погляд Кордуби оспорювало багато вчених, які висловлювали найрізніші погляди щодо часу постання української нації (бібліографія цього спору подана при кінці розділу). Цілій оцей нарис якраз і слідить за процесом розвитку української нації й тому тут окремо не треба говорити про вірність чи невірність погляду Кордуби й інших учених; про це говорять факти, наведені в тексті. Слід уже це тут зазначити що, на наш погляд, не можна говорити про якунебудь загально-руську націю в тому часі, коли провідна верства була ідеально ізольована від громадянства, жила цілком своїм життям, а населення вважала тільки за джерело доходу. Натомість суспільність, як правильно завважує один із кращих українських істориків-синтетиків, відносилася до держави байдуже, а то й неприхильно; “людність, не маючи стичності з державною машиною, ставилася до держави

не означала якогось тіsnішого споєння земель Руської Держави. Бо — яка це була династія? Оскільки йшлося би про династію св. Володимира, то вже в початках XI ст. витворилося дві галузі цього роду, а саме полоцькі Із'яславичі й пізніші київські Ярославовичі, чи, як їх називає літопис, “Із'яславові внуки й Ярославові внуки”. Так отже білоруські землі вже в XI ст. рішуче відокремлюються від Київської Держави, не виявляють зацікавлення київськими справами, словом — зовсім відчужуються від центру Сходу Європи. Якщо ішлося б дальше про саму династію Ярослава Мудрого, то й тут не бачимо якогось тіsnішого споєння: з одного боку чернігівські Святославовичі, а з другого хочби галицькі Ростиславовичі, а то й останні нащадки Із'яслава Ярославовича зовсім не почиваються до якоїсь тіsnішої моральної єдності з династією Мономаховичів. Тепер, у XII столітті, вже цією “єдиною” династією стає “Володимирове плем’я”, себто Мономаховичі, хоч і вони незабаром поділяться знову на дві лінії — старших, київських Мономаховичів (потомків Мстислава) і молодших суздальських (потомків Юрія). Так отже династія зовсім не творила якоїсь єдності земель східної Європи. По-друге, оскільки йдеться про руську митрополію з осідком у Києві, то її вартість як об’єднуючого чинника значно перецінюється. Адже ж XI-XIII стол., себто аж до самого остаточного переходу київського митрополита до Володимира на Клязмі, вплив християнства серед східно-европейської суспільноти не був іще такий великий. Християнізовані були верхи, себто крім духовенства (та й то не завжди сільського) князі й бояри, але далеко не вся суспільність! Коли навіть можна мати ще застереження до хри-

байдужно. Тільки збирання данини пригадувало їй обов’язки супроти княжої влади і цю данину вона давала без якоїсь більшої опозиції, знаючи, що за княжими урядовцями стоїть сила”. (О. м. Терлецький, Історія Української Держави, т. I, Львів 1923, ст. 95, 97.

стиянізації самих князів і дружин, то нижчі шари суспільності були дуже мало опановані християнською ідеологією. Християнство це всежтаки була “панська” релігія, релігія князів і бояр, а “народня віра” було ще не двоєвір’я, а просто комплетне поганство. Тому об’єднуоче значення митрополії чи загалом церковної організації не сягало глибше, як вплив княжого устрою взагалі, до того враз із separatistичними змаганнями окремих князів ішло також наставлення їх єпископів. Впрочім таки Білорусь не мала зовсім єпископської катедри аж до XII століття; полоцькі єпископи знані джерельно щойно від початків XII ст., а Смоленське єпископство постало щойно коло половини XII століття. Київські князі, які хотіли будувати велику імперію зі столицею в Києві, старалися зробити Київ не лише осередком політичної могутності, але також моральним центром для Сходу Європи. Для князів і бодай деяких бояр справді Київ був таким моральним осередком: тут у Десятинній церкві спочивали тіла основників династії, так-само як пізніша св. Софія стала крім катедральної митрополичної церкви також мавзолеєм Ярославовичів. Монастирі, фундовані в Києві князями й навіть визначнішими боярами, а врешті й Печерський монастир, були теж місцями, що притягали до себе думки й уяву вищих верств населення. Але всі ці моменти мали вартість лише остільки, оскільки українські люди були направду щиро християнізовані, — а таких було тоді ще дуже мало. Тимто й митрополія не могла мати такого визначного об’єднуочого значення, як їй часто признається. Врешті найслабшою об’єднуочою силою була книжність, чи літературна мова. Певно, що староболгарська мова, яка стала в нас у княжій добі літературною, могла би бути об’єднуочим чинником, але тільки тоді, коли б книжність і грамотність були направду дуже поширені. Тимчасом цього ніяк не можемо сказати про XI-XII ст. Переважала в нас тоді перекладна книжність і то

головно духовного змісту, а оригінальна творчість ледве доходила — як обчисляють — до двох відсотків усієї староукраїнської книжності. Дуже важну роль було б відіграто шкільництво, як би воно було в старій Україні. Тимчасом у старій Україні організованого шкільництва не було; спроби, зроблені за Володимира Великого й Ярослава Мудрого, не були ні систематичні, ні продовжувані їх нащадками і шкільництво перейшло зовсім у руки приватної ініціативи. Дотого ще шкільництво мало на меті в першу чергу виховати кандидатів на священиків і більшої ролі в суспільності не відгравало. Консументами літератури були переважно духовні, рідше князі й бояри, а про масового читача годі й думати. Коли це все взяти на увагу, то всі вичислені об'єднуючі чинники значно змаліють; єдність Сходу Європи яко Руси в ширшому розумінні вправді останеться, але не в реальній дійсності, а в ідеї. Такий тільки був наслідок діяльності цих об'єднуючих сил.

Натомість значно сильнішими й реальнішими виявилися відосередні сили, що діяли на всі верстви суспільності, а головно на нижчі її шари. Це в першу чергу сама територія з тими незалежними від людини прикметами, які зв'язують людську діяльність і спрямовують її нераз не туди, куди бажалося б. Оскільки мова про східну Європу Х-XII ст., то в ній було кілька таких територіяльних осередків, які під економічним оглядом спрямовували діяльність населення в різних напрямах. Це в першу чергу зв'язки з іншими землями, залежні від положення землі й рік як головних доріг. Дальше роз'єднуючим чинником був сам різнородний склад населення східної Європи. Відіграють тут роль три чинники: тзв. субстрат, себто основне передслов'янське населення східної Європи, — балтійське на білоруській території, західно-фінське (чудське) на новгородській, східно-фінське на московській території і т. д. На це прийшла друга верства, слов'ян-

ська, що завдяки своїй порівнюючій численності з часом язиково асимілювала субстрат, але на той час містить переймалася багатьома звичаями, культурою, і головне — інтересами субстратного населення. На це все прийшла третя, тонка верства “руська”, сильніша на півдні, а слабша на півночі, яка спершу була споєна сильно, а пізніше й сама піддавалася відсереднім змаганням окремих земель. Також дуже важну роль як відосередній чинник, що настроював байдуже, а то й неприхильно до княжого устрою, були княжі міжусобиці, зв'язані з боротьбою князів за опанувування щораз нових територій, або відплатні походи; бували просто і грабіжницькі наїзди, як от Всеслава Погоцького на Новгородську землю. Під час цих усобиць підбите населення дуже терпіло: його брали в полон, мордували, палили села, — просто тому, що населення вважалося за інвентар князя-ворога. Не диво отже, що серед цього населення поставала не лише байдужість до княжого устрою взагалі, а просто й ворожість; хотілося врешті якогось такого устрою, щоб могти відіткнути від тих вічних грабіжницьких наїздів. Оце й були ті відосередні сили, які природним ходом обставин доводили до розкладу Східної Європи на окремі національні території.

45. Держава і громадянство Тогочаснє східно-европейське громадянство було дуже неподібне до сьогочасного, зокрема ж що торкається відносин між державою і громадянством. Ми вже знаємо, що в зasadі складалося середньовічне східно-европейське громадянство з двох основних шарів: підбитої автохтонної людності і панівної верстви, себто княжо-боярського шару. Все ж таки суспільність тодішня була вже досить зрізничкова. Не можемо вправді говорити про якісь стани в східній Європі взагалі, а в Україні зокрема, як це говоримо про тодішню західну Європу; все ж таки в суспільній і економічній ділянці

на Сході Європи зайдли вже значні зміни, що віддалили цю суспільність дуже від примітивного стану повної натуральної господарки. Тепер уже кожний господар не виробляв усього потрібного йому в своєму власному господарстві, щонайвище було так по селях, але такі примітивні відносини в сільському господарстві характеристичні не тільки для українського середньовіччя, а також для пізніших часів, майже до наших днів. Натомість місто жило зовсім іншим життям. Зрізничкування ремесла, внутрішня і зовнішня торгівля довели до того, що бачимо вже окремі організації ремісників зі своїми старшими на чолі (зразок західно-европейських цехів, хоч постали й незалежно від них, а на численних торгах, що відбувалися на торгових площах, можна було дістати всякий товар, споживчий і вирібничий, без примусу обов'язково продукувати його в своїм господарстві. Зокрема князі й бояри, княжа дружина й бодай вище духовенство користали з цих торгів. Отже бачимо в тодішній суспільності кілька суспільних шарів, а саме: 1) духовенство, в своїх найвищих представниках у великій мірі грецьке, а в нижчих місцеве, 2) княжо-дружинний шар, який становить одне, 3) міщанство, поділене на купців (хоч торгівлю займалися і князі з дружиною) і ремісників, 4) селян-хліборобів, званих "смердами" і 5) невільників, званих "холопами". Ці останні не числилися зовсім за членів громадянства, а за річ, належну "господинові"; людина зачиналася щойно від напів вільних "закупів", себто вільних селян чи міщан, які через несприятливі економічні обставини мусіли відробляти затягнений довг. Коли абстрагувати від духовенства, яке було представником цілком іншого, бо надприродного порядку, то повноправною й найвищою верствою був княжо-дружинний шар. Уже зразу бачимо ріжницю між західно і східно європейськими відносинами: на Заході суворен (звичайно король) становив окремий стан, а натомість феодальне лицар-

ство, стисло зв'язане зі землею, а не зі сувереном, творило окремий стан. В Україні того не було. Дружина була зв'язана особисто з князем так тісно, що князь числився, власне, “першим між рівними”, а не окремим станом. Це були залишки тих часів, коли князі-конунги ще були лише ватажками своїх дружин; не зважаючи на візантійську навіть доктрину про владу й маєстат монарха, в Україні й загалом у східній Європі аж до половини XII століття збереглися давні “дружні” відносини між князем і його дружинниками-боярами. Це давало боярам велику свободу поведення у відношенні до князя, можливість говорити йому в очі всю правду, не наражуючися на образу маєстату (в старій Україні зовсім незнане поняття), що у своїй здегенерованій формі дало боярську зухвалисть і анархію в Галичині. Дружина була зв'язана не з землею, а з князем. Тому з переходом з одного стола на інший дружина була зобов'язана — і звичайно це зобов'язання виконувала — іти разом із князем: життя дружини й її добробут був тісно споєний із долею князя. В найдавніших часах Київської Держави, ще в Х столітті, як князь так і дружина не мали ніяких земельних наділів, де провадили б свою індивідуальну господарку, але жили виключно з воєнної добичі й місцевих данин. Княжий скарб був не публичною власністю, а власністю князя, і з нього він удержував свою дружину. В пізніших часах, зокрема в XII столітті (не кажучи про пізніші вже часи) дружинники дістають земельні наділи якби винагороду за свою воєнну службу князеві. Всежтаки навіть тоді вони були зв'язані з князем, а не зі землею. Таким чином підбита країна вважалася приватною власністю князя й дружини, а поняття держави як публичної власності всіх громадян тоді в нас іще не було. Відповідно до того відносилися до держави нижчі шари громадянства. Не кажучи вже про холопів і, можливо, закупів, які були настільки придавлені своїм економічним по-

ложенням, що загалом не могли думати про якісь ширші суспільні справи, навіть селянство й у великій мірі міщанство було байдуже до держави — очевидно держави в значенні приватного підприємства князя і дружини. Ідея громади і її економічного та морального авторитету признавалася серед цих шарів громадянства таксамо як і те, що спільно, громадою слід обороняти спільні інтереси своєї території. Йшлося тільки про те, що круг зору такої громади не обіймав більших просторів, був територіально обмежений мабуть тільки до верви (території кількох найближчих осель) і не обіймав навіть т.зв. племінної території. Очевидно, що при такому роздробленні, партикуляризмові, не була можлива ширша організація; ширший уже погляд мав город, який обіймав територію значно більшу від верви, особливо ж коли це був столичний город землі. Як ми вже знаємо, з часом витворився звичай, що рішальною постановою у справах цілої землі була постанова столичного города і з нею погоджувалися пригоди, а, звичайно, і села. Рішення такі відбувалися на вічу. Придавлене княжо-дружинною адміністрацією віче в X і XI століттях майже зовсім занепадає, а підноситься його значення щойно в XII столітті, коли князі зближаються до свого громадянства, шукають у нього нераз підпори а то й поради і загалом признають правну силу рішення громади навіть у найважніших справах — обсадження княжого стола і воєн. Усежтаки до витворення якогось окремого “третього стану”, подібно як на Заході Європи, ця участь громадянства в державних справах не довела. Як з одного боку боярство не відірвалося від князя і в творчій “опозиції його величності” не довело до створення конституційних хартій і парламентаризму в старій Україні на зразок західно-європейських країн (Англія, Мадярщина, Польща й ін.), таксамо пасивна участь нижчих шарів громадянства, майже завжди покликана до участі в державних справах ініціативою не влас-

ною, а княжою, не довела до свідомої боротьби за права “третього стану”, бо... не було першого і другого... Що так було, на це найкраще вказує східно-европейська історіографія княжої доби.

46. Історіографія Східної й загалом східно-европейської суспільності в

нашому середньовіччі (чи точніше: у княжій добі) виявляється найкраще в літописанні тих часів, чи вірніше — в історіографії. Як з огляду на своє постачня, генезу, так і на свій характер, східно-европейська історіографія дуже відмінна не тільки від тогочасної західно-европейської, але—що дивніше — навіть від візантійської. Це останнє тим цікавіше, що наші історики княжої доби вчилися на зразках візантійської історіографії й за її почином стали складати історії рідних країн. У старій Україні відомі були грецькі історичні твори Івана Малали, Георгія Манаха (званого Амартолом) і деякі інші, які вправді дали дещо під формальним оглядом нашим історіографам, але за те не могли прищепити їм візантійської державної ідеології. Річ у тому, що ступні суспільного розвитку Візантії і Східної Європи були дуже далекі від себе, а дальнє візантійська історіографія мала глибокі традиції в античній, чого не мала східно-европейська. Зокрема ярко зазначується відмінність східно-европейської історіографії від західної: видно це з одного боку із походженням авторів історичних творів тут і там, а з другого боку із їх ідеології. На Заході існували в середньовіччю з огляду на походження авторів три типи історіографії: 1) офіційна цісарська чи королівська (*Annales regni*), 2) історіографія, якої авторами були феодальні лицарі і 3) починаючи з XII стол. доходить до слова вже й міщанська історіографія. Різнилися вони між собою, очевидно, не тільки різним походженням авторів, але також ідеологією: кожний рід вносив свою ідеологію, чи то

королівську, чи феодально-міщанську, чи, врешті, ідеологію “третього стану”. Натомість у нас, в Україні, а за зразком українським і загалом у цілій Східній Європі, історіографія мала тільки одну ідеологію, незалежно від того, з яких шарів суспільності походили її автори. Ми звичайно уявляємо собі, що авторами староукраїнських літописів були монахи; це почасти вірне, але не зовсім, бо бодай у рівній мірі, коли не переважно, авторами староукраїнських літописів були світські люди. І так найдавніший історіографічний твір Східньої Європи, оповідання про постання Руської Держави й походження княжого роду, який постав коло 1043 року,³⁰⁾ написав напевно світський дружинник кн. Ярослава Мудрого. Щойно пізніше ця основа української історіографії переходить до монастирів, Печерського і Михайлівського (Видубицького), де й надано йому після всяких доповнень форму заховану й досі “Повісти временних літ”. Але й це, до речі кажучи, не дуже вплинуло на ідеологію літопису: українські монахи, зокрема літописці, теж походили з боярського роду й у своїй суспільній (державній) ідеології не надто далеко відбігали від світських бояр. Але й пізніше світські автори пишуть найбільші партії українських літописів: т. зв. “Повість про Із’яслава”, найобширнішу й найкращу частину Київського літопису, написав світський автор, Із’яславів дружинник, Петро Бориславович, а найбільшу частину Волинського літопису написав теж світський боярин кн. Данила Романовича, стольник Яків. Походження авторів літописів рішало також про їх ідеологію. І тут стверджуємо дуже цікавий і своєрідний факт: усі українські літописи, а в великій мірі й загалом східно-европейські, мають тільки одну ідеологію — княжо-дружинної панівної верстви і з того погляду освітлюють

³⁰⁾ Цей найдавніший історичний твір не зберігся окремо, але, як виказали студії Перфецького, він майже без змін заховався у виписах Длугоша в його історії.

події історії України й цілого Сходу Європи. Цим вони стають, власне, офіційною історіографією, історіографією княжо-дружинної верстви, а натомість нема в них ніяких проявів ідеології чи тенденцій інших суспільних шарів. Ми не знаємо ні одного історіографічного твору старої України чи загалом Сходу Європи в княжій добі, який вийшов би від громадянства незалежного від княжо-дружинної верстви й намагався напр. змалювати ідеологію чи змагання інших верств суспільності. Навіть пізніше, коли в XIII стол. в Галичині боярство виступило різко проти кн. Данила Романовича, не знайшовся ніхто, хто постарається б в окремому історіографічному творі оправдати такі змагання, надати їм якісь ідейні підстави. В цьому виявляється глибока байдужність тодішнього громадянства до державних справ і ідеології, питома східнім народам, а незрозуміла на Заході. Тимто українська історіографія княжої доби пригадує, чи радше має свої аналогії не в тогочасній західно-европейській, чи візантійській історіографії, а в історичній творчості стародавніх східніх народів — старинного Єгипту, Вавилонії й Персії. І там історіографічна творчість була рівночасно висловом єдиної волі правителя й його урядовців, хоч вона і не прибрала античної форми прагматичного історичного оповідання. В прагматизмі якраз і лежить відмінність української історіографії від давнє-східньої, але це вже була літературна традиція, передянута нами з античної спадщини, збереженої в Візантії. Очевидно, що це узагальнення не означає того, що в цілій східно-европейській історіографії, таксамо як і в суспільному розвою східно-европейських країн не було деяких індивідуальних ріжниць. Ця загальна картина тільки зіставляє Схід Європи зі Заходом і тут доводиться ствердити значні відміни між обома цими комплексами земель. Особливо на виїмок виглядає Новгород Великий, де вже в XII ст., а, можливо, і під кінець XI, витворюється своєрідна ідеологія, яку зви-

чайно називають аристократично-ресурсубліканською. Деякі відміни в порівнянні з Україною має також Ростово-Сузdalська Земля, але це в загальному ні надто не наближує суспільного розвою цих країн до Західної Європи, ні надто не віддалює їх від шляху, яким ішла Україна.

47. Патріотизм Недостача аристократії, споєної тісно з землею й її інтересами, причинилася до того, що в Україні й загалом на Сході Європи не розвинувся патріотизм у такій формі, як його бачимо нормально на Заході. Бо патріотизм це прив'язання до своєї землі-батьківщини, яке виростає на тлі зв'язання людини зі землею як джерелом у першу чергу свого прожитку, а дальше загалом осередком життя. Тому патріотизм у первісному і правдивому значенні слова походить від хліборобської верстви населення й буває ширший, або вужчий, національний або льокальний, залежно від того, який горизонт мають його носії. Коли це більші земельні власники, лицарська верства, яка побіч управи землі займається також у потребі її обороною, себто коли це вояовники-продуценти, то вони обіймають своїм зором і своюлю любов'ю не тільки свою загороду, село чи села, але й цілу землю, підвладну їх монархові, де живуть такі самі їх брати-хлібороби. Так і було в Західній Європі. Натомість у нас, в Україні, обставини склалися інакше. Недостача вояцько-продукуючої верстви в Україні, а тільки існування дрібно-селянської верстви, щиро зв'язаної з землею, але зате з кругозором дуже обмеженим, не могли створити земельного чу національного патріотизму в звичайному розумінні. Отже коли й маємо патріотичні нотки в староукраїнській суспільності, то вони зовсім відповідні станові тодішнього суспільно-політичного розвою: це патріотизм княжо-дружинний, імперський, а не земельний. Мабуть так треба розуміти благородну гордість митр. Іларіона, який згадуючи

про Володимира Великого, каже що він “княжив не в бідній і невідомій Землі, але в Руській, що відома й славна по всіх сторонах світу.” Подібно висловляється паломник Данило, ігумен із Чернігівщини, який на початку XII ст. бажав поставити на гробі Господньому лампу від усіх князів і всієї Руської Землі. Найяркіше висловлений цей патріотизм у “Слові о полку Ігоревім” і “Слові о погибелі Руської Землі”. В цих двох творах виразно маюється Руську Землю як величезну імперію, з’единену княжим родом. Натомість ніде в пам’ятках східно-європейського середньовіччя, бодай до кінця XIII ст., ми не стрінено земельного патріотизму — бодай скількинебудь виразних вказівок на нього. Оскільки мова про Україну, то такий стан наляг сильним тягарем на розвій Української нації і її самосвідомості. Майже впродовж цілої історії України післякняжої доби, бо починаючи вже з XV ст. і зокрема початків XVI (справа князя Глинського) аж до ХХ ст. включно, в свідомості українців нераз боролися дві стихії: український земельно-національний патріотизм і “общеруська” ідеологія. Опорою українського патріотизму, чи, як звичайно говориться, опорою нації є українське селянство, себто елемент зв’язаний зі землею. Але завдяки його обмеженому політичному кругозорові воно нераз підпадало сугестіям ідеології чужої Українській Землі. Побачимо це вже в княжій добі під час татарського наїзду, побачимо й пізніше, вже під московським пануванням у Російській Імперії, нпр. у такому характеристичному русі як коліївщина. Таким способом стара Українська Держава не зуміла виховати громадянства й дати йому потрібні основи для дальнього самостійного існування. В Західній Європі великую роль в вихованні громадянства відограла Церква; як же було в нас?

48. Роля Церкви в супільному житті

XI-XIII століття це часи, коли Вселенська Церква переживає велику кризу. З другої половини XI ст. починається з одного боку тяжка боротьба зі східньою схизмою, яка від часів Керуларія (1054) старається опанувати всі Церкви, підвладні візантійському, а то й іншім східним Патріярхам (між ними й Україну), а з другого боку в Західній Європі почалася боротьба між Апостольським Престолом і Цісарством за право інвеститури (надавання єпископської гідності кандидатам). На жаль схизма зміцнилася на Сході й поки-що до єдності Вселенської Церкви не дійшло; але в ділянці боротьби за інвеституру Католицька Церква перемогла й Цісарство мусіло признати самостійність і незалежність Церкви від світської влади в обсаджуванні єпископських престолів (Вормський конкордат 1215). Якраз на ці кризові часи припадає розвій церковних відносин у Східній Європі. Не знаємо точно, як дійшло в нас до великого впливу князя на церковні справи такдалекого, що це відбилося аж у термінології: князь поставив єпископа, князь повелів вписати св. Теодосія в синодик (для поминання в церквах як Святого), князь уставив митрополію й т. п. Та це виплило з того стану, який витворився в своєму часі також у Східно-Римському Цісарстві. Коли за Костянтина Великого Церква дістала свободу, а ціsar став християнином, то він став опікуватися Церквою, а вона в свою чергу радо шукала в цісареві своєї опори. Так витворюється звільна вплив світської влади на Церкву, який спеціально на Сході доводить до явища т. зв. цезаропапізму (ціsar уважається зверхником Церкви). Отже Церква стає одною з функцій державного життя, а в остаточній консеквенції схизми — стає знаряддям держави для панування вже не тільки над тілом громадян (це робить держава), але і над душою, над совістю громадян. В Україні відносини зложилися остільки сприятливо

для східного типу відносин між Церквою й державою, що в нас обов'язкове хрещення народу вийшло від князя; на Заході натомість володарі асимілювалися до вже християнізованої суспільності, яка тим самим була вже під церковним оглядом незалежною від протекції монарха. Католицька Церква на Заході була самостійним чинником і могла держати рівновагу між перебільшеними змаганнями обох чинників: з одного боку влади, а з другого — громадянства. Як неморальним було змагання до повного поневолення громадянства владою, так само неморальним було й анархічне змагання під владних до усунення або крайнього ослаблення влади. Католицька Церква вміла протиставитися обом крайностям, навчаючи громадянство про Боже походження влади, про її маєstat і конечну пошану для неї, а монархам указувала на їх обов'язки — за приміром Ісуса Христа — яко більшим служити меншій братії. Цей християнський ідеал монарха як слуги християнської суспільності, держави, якраз і становив основну зміну в порівнянні з поганським уявленням про володаря як необмеженого пана підбитого громадянства. З того й витворилася з часом наука про державу як організм, супроти якого всі громадяни разом із монархом мають обов'язки, а натомість зникло поняття держави як приватної власності володаря. В Україні таке поняття не витворилося. Тут Церква обстоювала родове право князів, бо сама була від них залежна, а до того в своїх найвищих представниках, переважно грецьких митрополитах, не могла знайти іншого ідеалу, як — візантійський цезаропапізм. Так отже Церква в старій Україні, впроваджена і зорганізована згори князями, стала фактично моральною опорою княжо-дружинного устрою і теж не причинилася до політичного виховання громадянства.

49. Землі-князівства у Східній Європі

Коло половини XII ст. Східна Європа уявляє собою вже не більш-менш однородну державну цілість, тісніше або вільніше споєну з київським князем чи його послушними кревними, але цілу низку окремих земель, у яких появляються зав'язки східно-європейських націй. Таких земель бачимо в тому часі бодай п'ять: Новгородську, Погоцьку, Ростово-Сузальську, Галицько-волинську й Київську,—коли називати їх за столичними городами. Їх розвиток не йшов ідеально тими самими шляхами, але виявляв деякі ріжниці; все ж таки в загальному вони виявляють досить велике споріднення в своєму політичному розвою.

Новгородська Земля йшла найбільш індивідуальними шляхами з-поміж усіх Земель Руської Держави. Головна причина великої відмінності Новгородської Землі від інших східно-європейських земель під оглядом суспільно-політичного розвою походить звідти, що Новгород не мав, власне кажучи, своєї династії. Споєний спершу тісно з Києвом, пізніше втягнений у сферу впливів Ростово-суздальської Землі, він не вспів витворити якогось прив'язання князів до себе, чи себе до якогось княжого роду і лишився своєрідною аристократичною республикою, з амбіціями навіть покликувати чи усувати князів. Новгородське купецтво витворило з себе правлячий стан землі, витворює вже в кінці XI ст., а зокрема в дальших ідеологію своєрідної самостійності, ба що більше — творить легенду про колишню зверхність Новгорода навіть над Києвом: це норманська теорія в такій формі, як її бачимо в "Повісті временних літ". Відбилося це також на літописанні новгородському, проваджено-му при єпископській катедрі, до речі — виборного єпископа (новгородці самі вибирали кандидата на єпископа). Оскільки йдеться про генезу такого розвитку Новгородської Землі, то це географічне положення Новгорода зі спрямуванням його зацікав-

лень на Балтійське море, що пізніше довело до тісних торговельних зв'язків Новгорода з німецькою Ганзою. Як запілля й матеріял для добування предметів вивозу служила для Новгороду країна над Білим морем і північною Двіною, отже в княжій добі т. зв. Заволоччя а дальше зв'язки з північними самостійними фінсько-угрійськими народами—югрою, самояддю й ін. Аж до смерти Мстислава Мономаховича над Новгородом іще має гегемонію Київ, але вже в 2-ій половині XII ст. і зокрема в пізніших часах змагаються посягання на це багате місто суздальських князів, що врешті доведе до підбою Новгорода Іваном Калитою, яке було получене з ліквідацією новгородської республіки. Таким чином унеможливлено витворення ще одної східно-європейської нації для якої були дуже добре зав'язки в Новгородській Землі.

Іншими дорогами пішов розвій П о л о ц ь к о ї З е м л і . Тут, починаючи ще з часів перед св. Володимиром, княжив варязький найправдоподібніше князь Рогволод і щойно за Володимира Великого приєднано цю землю до Києва. Але вже Володимир В. дав до Полоцька свого сина Із'яслава і династія Із'яславовичів панувала там уже постійно, зв'язалася тісно з землею вже в XI ст. і дала основи до витворення білоруської нації. Такий Всеслав Брячеславович не хоче вже княжити в Києві, який для нього не має особливої вартості, а поспішно вертається до свого Полоцька. І ця країна, так само як Новгород, була звернена своїми засіکавленнями в напрямі балтійських країн, а західня Двіна давала змогу полочанам випливати на Балтійське море. Пограничні війни з литовцями і ятвягами запрятували полоцьких князів і вони не звертали уваги на східні справи. Ті князі обмежуються до грабункових нападів на Новгород і Псков, за що нераз їх пасифікують київські князі, але не дбають навіть про приєднання Смоленська, який майже постійно належить до Києва. В своїй відокремленості Полоцька Земля

найшвидше могла творити більш-менш суцільний організм і тому білоруська нація це одна з найстарших слов'янських націй у Східній Європі.

Осередком, де викристалізувалася пізніше московська нація, була стара Ростовська Земля, якої столиця кілька разів змінялася; в другій половині XII ст. столиця переходить до Володимира на Клязмі, а врешті перенеслася до Москви. Це країна фінської мері, яка вже в часах св. Володимира дістає окремого князя в особі св. Бориса. Натомість друга близька волость, а саме Муромська, не належала тоді ще до Ростово-суздальських князів і мала теж окремого князя від часів св. Володимира; в пізніших століттях це буде Муромо-рязанське Князівство, що доволі пізно ввійде у склад Володимиро-суздальського Князівства. До половини менш-більш XII ст. ці надволжькі області остають у сфері впливів українських князів: Ростовська Земля належить до Київського князя, або до новгородського, оскільки він тісно споєний із Києвом (так напр. за життя Володимира Мономаха, коли новгородським князем був Мстислав Мономахович, Ростовська область належала до цього останнього), а Муромська волость належала до чернігівських князів. Юрій Мономахович, що вже за життя батька і після його смерті княжить у Ростовській волості, ще не хотів там оставати до смерті й добивався для себе часті в Руській Землі; але його син Андрій, як пише літопис, проти волі батька покинув Україну (батько умістив його у Вишгороді к. Києва) і втік до Суздаля, а при тому ще вкрав із Вишгорода чудотворну ікону Матері Божої. Цей князь, званий звичайно Андрієм Боголюбським, нерадо перебував в Україні; його тягнуло в Сузdal'шину, як Всеслава до Полоцька. Загалом Андрій Боголюбський споюється вже тісно зі Сузdal'скою Землею, переносить столицю до Володимира, щоб нав'язати до старої традиції (цей город заснував св. Володимир Великий), носить при поясі меч св. Бориса Ростовського

і старається принизити Київ на рахунок вивищення свого Володимира. Завершенням тієї сепаратистичної політики Андрія мала бути окрема володимирсько-суздальська митрополія, яку він старався в себе заснувати; але в Царгороді до того не допустили й він лишився тільки при єпископстві. З Андрієм і його політикою стрінемося іще в дальшій історії Київської Землі.

50. Західно-українські Землі Четвертим осередком, який був теж зовсім відповідний для сформування окремої східно-европейської нації, це західно-українські землі, себто за сьогоднішньою термінологією Галичина, Волинь, Холмщина й Підляшшя. Довгий час жили вони в відокремленні від Києва, який аж до самого кінця Х століття ними близче не цікавився. Зокрема Волинь це частина території слов'янської прабатьківщини і про неї маємо вже дуже давні порівнююче згадки в чужоземних джерелах. Можливо до Волині відносяться вістки Мас'удія, арабського географа з 940 років, про державу валіана, себто найправдоподібніше волинян. Також у деяких натяках в т. зв. Географа баварського (IX ст.) дуже правдоподібно можемо бачити згадку про червенські городи (він згадує про плем'я “zeriuani”, себто найправдоподібніше черв'яни). Впрочім, незалежно від цих не зовсім певних вісток, доходимо майже до тих самих висновків на основі розгляду устрою західно-українських земель перед їх прилученням до Києва. Ми не знаємо точно, яке плем'я чи племена заселявали сьогодні Галичину, бо його ім'я не збереглося; навіть щодо волинських дулібів не маємо даних про межі їх поширення на північ і південь. Натомість у дуже давні часи, бо вже в Х і на початку XI століття, бачимо на західно-українських землях кілька визначних городів, а то й розвинених городських територіальних організацій. Адже ж найдавніші окреслення цих земель це вже не племінні на-

зви, подібно як такі в'ятичі, кривичі чи дреговичі, які згадуються під своїм племінним ім'ям іще в XII столітті, але назви городського типу, як от Червенські Городи, називані так уже в початках XI ст., або й сама назва Волинь — окреслення краю від столичного города Волиня над Бугом³¹). Видко, що племінна організація в цих країнах пережила вже в дуже давніх часах і на світанку історії бачимо в цих землях вироблений городський устрій. По всьому міркуючи, в IX і X століттях оці землі становили незалежний політичний організм і не підлягали ні Київській Русі, ні Польщі, — яка тоді щойно починала формуватися. Погляд, що мовляв, західно-українські землі належали до Києва значно перед часами св. Володимира, бо нібито ще за Олега, зовсім не правдивий³²). Щойно під кінець X ст. звернулися апетити сусідів, себто зміцненої вже Польщі й заінтересованого західно-українськими торговельними шляхами Київського Князівства, і ці держави суперничають між собою за панування над західно-українськими землями. Мабуть хвилево опанували їх були поляки, а 981 року прилучив їх до Києва св. Володимир. Із того часу ці західні окраїни Руської Держави стають окремим уділом, де Володимир Великий вибудував нову столицю, Володимир Волинський, і в ній посадив свого сина Всеволода. Тоді Волинь становила одну волость із Галичиною, Холмщиною й Підляшшям. Пам'яткою цього споєння Галичини з Волинню остала назва Волинь, волинські князі, під якими ще в XIII столітті розуміється князів західно-українських узагалі. Такий стан тривав аж до другої половини XI ст., точніше до 1080-тих рр., і за той час Волинь доволі тісно споїлася з Києвом. Але поділ руських волостей

³¹⁾ Червен, столиця Червенських Городів, це сьогоднішнє село Чермно в Грубешівщині; Волинь лежав на лівім березі Буга там, де впадає річка Гучва до Буга.

³²⁾ Пор. Т. Коструба, Чи Галичина за кн. Олега належала до Києва? "Хліб. Шлях", 1933, ч. 1.

після смерти Ярослава Мудрого довів до того, що князі-ізгої стали домагатись і для себе уділів; звільна Галичина відділюється від Волині і стає окремим уділом, який опановують Ростиславовичі (1084). Такий стан затвердив Любецький З'їзд 1097 року і з того часу галицькі Ростиславовичі вже мають затверджене право до Галичини.

Ростиславовичі — це внуки кн. Володимира Ярославовича, колись новгородського князя, а сини Ростислава Володимировича. Було їх троє: Рюрик, Володар і Василько. Рюрик дістрав був Перемиську волость, Василько Теребовельську, а Володар мабуть Звенигородську; після смерті Рюрика (†1092) Володар сів у Перемишлі. Оба Ростиславовичі, Володар і Василько, жили в примірній згоді, і дружньо захищали свою землю від довколишніх ворогів. Київські князі нераз виявляли незацікавлення західними землями, якими платили західному сусідові за допомогу в відзисканні чи здобутті київського престолу (Святополк Володимирович і Із'яслав Ярославович). Отже на Ростиславовичів ляг тягар збереження цієї української землі перед сусідами і вони вив'язувалися дуже добре з цього завдання. При систематичному, доволі виразно зазначеному вже в політичних подіях 1130-их і 1140-их років занепаді Києва, слід було подбати про створення на українській території князівства, яке при повному занепаді “Руської Землі” (Київщини) не дало б остаточно занепасті політичній самостійності Української Землі. І це саме історія вложила на плечі князів галицьких Ростиславовичів і вони як не можна краще вив'язалися з цього завдання. Отже Галичина, а не яканебудь інша країна, стає тим ядром, що довкола нього будуть концентруватися позитивні, українотворчі сили старої України. Не могла відіграти цієї ролі навіть західно-українська Волинь, а це просто тому, що вона ввійшла в надто тісний зв'язок із Київським Князівством, із його династією, а тим самим stratiла свою самостійність; зате Га-

личина від 1080-тих років рішуче усамостійнюється, її князі не посягають по інші, нібіто країні волості, але задоволяються своїм уділом. Очевидно, як це вже цілком слушно завважено, таке відокремлення Галичини не було причиною, чи одною з причин, занепаду київської великороджавності, а радше вислідом розкладу Київської Імперії³³). Які були місцеві обставини, себто як відносилося населення Галичини до володіння цією країною київськими князями, а також як воно прийняло Ростиславовичів, цього в джерелах не знаходимо. Найправдоподібніше місцеве населення раде було з нових своїх князів, бо це відповідало загальній тенденції окремих Земель Руської Держави — мати свого князя. Не знаємо також звідки взяли перші Ростиславовичі свою дружину. Багато даних указує на ось яке походження галицької дружины: галицькі Ростиславовичі не могли її дістати ні від своїх незичливих опікунів, які не хотіли їх навіть наділити волостю, ні тим менше рекрутувати дружину з територій тих опікунів. Натомість застановляє факт, що майже кожний князь-ізгой утікає або до Тмутороканя, або взагалі в степові території України і звідти зачинає свої воєнні діяння. Маємо навіть конкретні дані, що один із князів XII століття, Іван званий Берладником, таки не де йнакше, як на правобережних степах назбирав собі дуже поважне число дружини. Українські степи в княжій добі зовсім не були позбавлені українського населення, але це населення не провадило стисло осілого життя, як центрально українські країни, а жило напів бродячим життям, використовуючи для прохарчування величезні багатства українських степів. Із того то й пристала до цього степового населення назва “бродників”, з якою стрічаємося вже в літописах княжої доби. Навіть характеристичне для цих попередників “уходників”, відомих із пізніших часів, господарювання

³³⁾ Ст. Томашівський, Памяті творців галицької державності. "Стара Україна", 1924, XI.

зване пізніше якраз “уходництвом”, починається вже із княжої доби. Маємо джерельну вістку з 1190 року, що замірившися з половцями українські князі Святослав і Рюрик (із Києва і Київщини) “пішли на лови по Дніпрові в човнах, на устя Тясмину, вчили тут лови й обловилися величезним багатством звірні”; після того князі вернулися додому. Впрочім степове населення вміло ввійти в добре відносини навіть із кочовими степовиками, як на це теж маємо джерельні дані. Але ця степова людність була тим неподібна до твердо осілої, що відзначалася більшою рухливістю, ініціативою й воювничістю. Крім того всупереч способові життя осілої людності ці “поляни” не мали чого тратити, бо не мали ні постійних осель, ані сталого господарства. Тому були вони склонні завжди до доволі навіть ризиковних підприємств, що б не сказати — були готові на всяку аванттуру. З-поміж цих готових на ризико українських степовиків очевидно набирали собі князі-ізгої основний полк дружини, не цураючися при тому і неукраїнців. Інакше тяжко було б вияснити собі походження дружини князів-ізгоїв, а зокрема дружини галицьких князів, що так тісно споєна з першими Ростиславовичами. В цей спосіб уявляємо собі походження галицького боярства, хоч не виключене, що Ростиславовичі прибирали собі дружинників уже місцевих, опанувавши Галичину. Та не досить було добитися уділів, — треба було їх оборонити. Що торкається Галичини, то Київські князі тільки нерадо згодилися не передачу її Ростиславовичам і тому з того боку завжди була загроза для галицьких князів. Вона ще збільшувалася, коли завдяки родинним чи політичним союзам київських князів на Галичину нападали поляки чи мадяри. На тлі боротьби за Галичину дійшло до смерти Ярополка Із’яславовича, а також до жахливого осліплення князя Василька; цей останній злочин затриувжив сумління інших українських князів, вив’язала-ся внутрішня війна, а вислідом її було увільнення

Василька з неволі, поворот його на свій княжий стіл до Теребовлі й дуже сильний розгром угрів у бою під Перемишлем 1099 р., після якого вони на довший час щезають з історії Галичини. Князь Василько перед своїм осліпленням нераз воював із поляками, очевидно зі своїм братом Володарем. На тлі польсько-української боротьби за перших Ростиславовичів дійшло до ганебного порушення всяких лицарських прав із боку поляків: ця нація загалом не визначалася великою пошаною до лицарського кодексу, але одним із найгідкіших фактів було зрадливе схоплення кн. Володаря. Поляки підіслиали свого боярина Петра Власта, що вступив на службу до Володаря, піддобрився йому, добув довір'я цього лицарського князя, який не догадувався цієї польської перфідії, та підступно схопив князя й вивіз у Польщу. Щойно пізніше його син кн. Володимирко, викупив батька з польської неволі. З внутрішньої діяльності Ростиславовичів маємо натяки на колонізацію Галичини, яку переводив, чи бодай плянував перевести на ширшу скалю кн. Василько. Тоді Галичина в своїй прикарпатській частині була ще дуже рідко заселена й не даром найважніші городи цієї землі лежать у її північній полосі (Перемишль, Звенигород, Теребовля). Щойно пізніше за кн. Володимирка, переноситься столиця до Галича над Дністром, і це, очевидно, стоїть у зв'язку з посуненням галицької колонізації більше в глибину Підкарпаття. Оба Ростиславовичі померли в тому самому 1124 році й полишили по собі кожний по двох синів; але найбільш енергійним виявився Володимир Володаревич, званий у літописі здрібніло Володимирком. Він умів упродовж 1120 і 1130-тих років, переважно мирним шляхом довести до з'єдинення в своїх руках усіх чотирьох князівств у Галичині, на які після смерті перших Ростиславовичів вона була поділена: перемиське, звенигородське, теребовельське й галицьке. Володимирко тридав під свою опіку братанка Івана Ростиславо-

вича, званого Берладником, але самостійного князівства йому не дав³⁴). Іван Ростиславович не підчинився волі кн. Володимирка і старався добути для себе волость — то при допомозі інших українських князів ворожих Володимиркові, то враз із дружиною зіраною з-поміж “берладників” на Подунав’ю. Але ці його змагання не довели до бажаного кінця і врешті Іван Ростиславович умер на засланні на території візантійських володінь (1162).

Оскільки мова про політику кн. Володимирка, то вона після 1141 року, себто після перенесення столиці до Галича й об’єднання цілої Галичини, зводилася до оборони з’єдиненого князівства й забезпечення його перед зазіханнями як руських князів, так і сусідів (угрів і поляків). Із тією метою зав’язує галицький князь численні союзи, з яких найважніші — з Візантійським Ціарством і кн. Юріем суздальським. Не йшлося тут, звичайно, про якісь ідеологічні зв’язки чи про сталість тих союзів. Говорити про спеціально “візантійські симпатії” галицького князя, чи про якесь ніби “органічне москвофільство” галицької політики не можна, бо ці союзи були політично-кон’юнктурні; найкращий доказ на це — зміна політики Галичини за кн. Ярослава Осмомисла, про яку буде мова даліше. Володимиркові йшлося за те, щоб мати якусь противагу до сили київського князя і не дати йому зміцнитися на некористь Галича. Галицький князь зовсім не думав опановувати київського стола й переходити туди жити. Не виключено, а, власне кажучи, можна з найбільшою ймовірністю це припустити, що кн. Володимирко бачив поступаючий занепад Києва й не думав надавати більшої ваги цій програній по-

³⁴⁾ Всуперіч тому, що звичайно висловлюється в історичній літературі, мовби то Іван Ростиславович княжив у Звенигороді, джерела дозволяють ствердити, що він там тільки перевідав, а фактичну владу мав таки Володимирко. Таке виходить з уважної аналізу оповідання Київського літопису з 1140-вих років.

зиції. Тому він спокійно змагає до ослаблення “матері городів руських”, зав'язуючи для того навіть своєрідну коаліцію, хоч і не він був її ініціатором. Зв'язок із суздальським князем дійшов до особливого зміщення в 1149 році, коли то в боротьбі за Київ по боці суздальського князя бачимо галицьку поміч. Завершено цей союз подружжям сина Володимиркового, Ярослава, з донькою князя Юрія Ольгою (1150). Визначний адміністративний, господарський і стратегічний талант кн. Володимирка ставить його значно вище від більшості тодішніх князів. Його скарб, завжди повний, давав змогу не лише радити собі в звичайних обставинах, але також у надзвичайних, коли довелося нераз оплатитися в прикрому положенні. Врешті Володимирко старався піднести світлість нової столиці, йому навіть приписувано заснування галицького єпископства, але це останнє, як тепер знаємо, вже твір його сина Ярослава. Старий князь, можливо, тільки підготував цю справу.

51. Доля Київського Князівства в pp. 1132-1157

Це не сталося випадково, що в Києві утвердилася старша лінія Мономаховичів, потомків кн. Мстислава. Вправді з пізніших подій можна б заключати, що “Руська Земля в її тіснішому розумінні (навіть іще вужчому — тільки Київщина й Переяславщина) вважалася отчиною цілого Мономахового роду; молодші Мономаховичі й загалом усі сини кн. Володимира Мономаха або панували в Києві, або завзято домагалися належного їм київського стола. Ale волею Володимира Мономаха було, щоб у Києві панували тільки нащадки Мстислава: на це маємо виразну вказівку в джерелі³⁵⁾). Супроти того не можемо вважати кн. Володимира Мономаха за якогось родонаочальника

³⁵⁾ Цей текст і коментар до нього у Грушевського, Історія II, с. 131.

й патріярха національно-московської державної політики, чи загалом інспіратора її, як це нераз представляє московська історіографія. Це був князь український, а навіть його сини ще не зжилися були з північною Суз达尔щиною і рвалися до панування в “Руській Землі”. На цьому тлі переходить останній етап у боротьбі за київський престол, етап, хронологічно обмежений поданими в наголовку датами. Київ ішле продовжує бути атракцією для руських князів; вони дуже радо залишають свої волості, щоб зблизитися до київського золотого стола. Безумовно, що це змагання, з погляду культурної людини, було зовсім зрозуміле. Адже ж Київ був містом міст Сходу Європи, це був український Рим, де крім релігійних і династичних святощів і пам'яток процвітало високе культурне життя, — як ні в якому більше осередкові бувшої імперії. Доводиться зрозуміти наших князів крізь призму — щоб ужити новочасного окреслення — урбанізму; кожний із князів радо покидав глуху провінцію, щоб могти жити в столиці. Менш-більш коло середини XII століття Київ був уже осередком письменства й загалом освіти, а крім того в ньому можна було жити розкішно. Про те буде точніше мова в окремому розділі про культурне життя княжої України; покищо оцих кілька слів нехай вистарчить для зрозуміння притягаючої сили київського золотого стола, хоч він далеко вже не був столицею східно-европейської імперії.

І князі, що панують у Києві після смерті Мстислава Мономаховича, не дорівнюють уже своєю політичною могутністю попередникам. Ярополк Мономахович (1132-1139) не відзначається нічим замітним, навпаки, за його панування втрачено деякі волості на Чернігівщині, Новгород Великий на річ Ольговичів, а Полоцьк відібрали Всеславовичі, пізніше потомки цього “полоцького характерника” відібрали також Мінську волость. Рівночасно в Галичині спокійно зміцнювався Володимирко, що згодом мав одержати перевагу навіть над київськими князями.

Правда, черговий князь, Всеволод Ольгович (1139-1146), що поспішно після смерті Ярополка опанував Київ (це перший Ольгович на київському престолі!) виявив визначний політичний і стратегічний талант, зумів заспокоїти Мономаховичів (крім Юрія суздальського), але провадив він чисто династичну політику, не зважаючи на бажання київської громади. Проти волі киян зайняв він престіл, до речі — понищивши й попаливші при тому солідно передмістя Києва. Кияни здавна не любили Ольговичів, а ось тепер побачили в себе князя з нелюбої їм династії, а до того княжих урядовців, що дуже обдирали киян. Врешті найдразливіша точка для громади — це союз, традиційний союз цього Ольговича з половцями. Все те разом робило князя дуже немилим для киян і за це гірко заплатив пізніше невинний брат Всеволода Ігор. Йому обіцяв Всеволод після себе панування в Києві, обуривші в той спосіб Мономаховичів, але Ігореві довелося тільки дуже коротко посидіти на київськім золотім столі; після того скоро пішов він у монастир, але його замордували розлючена товпа. В часах Всеволода Ольговича, точніше в 1145 році, дійшло до якогось, джерельно більше неокресленого, непорозуміння між князем і митрополитом Михайлom; митрополит кинув Київ і поїхав до Царгороду, але при тому залишив у Києві оборону служити без нього в Св. Софії. Брами старої Ярославової катедри замкнулися, що робило враження своєрідного інтердикту, киненого на столичний город. Та не знаємо, який був підклад конфлікту між князем і митрополитом, чи можемо його в'язати з пізнішим змаганням до усамостійнення української Церкви з-під влади патріярха. Смерть Всеволода промостила хвилево дорогу до престолу Ігореві Ольговичеві, якому вірність мусіли пообіцяти й заприсягнути кияни ще за життя Всеволода; всежтаки зробили вони це нерадо, під пресією, і не думали свого зобов'язання додержувати. Кияни вважали своїм князем Із'яслава Мстиславо-

вича, який тимчасово сидів у своїй Волинській волості й чекав, аж опорожниться київський престіл. Кияни посилали до Із'яслава, обіцюючи йому поміч і піддержку і врешті він опанував київський престіл (1146-1154 з перервами). “Ти наш князь” — говорила громада до Із'яслава й давала на те докази. Якраз часи цього Мстиславовича незвичайно цікаві як переломовий момент у поглядах киян на їх княжу династію. Чи знали вони про заповіт Володимира Мономаха? Цього не знаємо; на всякий випадок у відношенні Києва до династії Мономаховичів бачимо повну лояльність, але разом із тим виявляють кияни якісь застереження до суздалського князя Юрія Мономаховича. Цей останній не погодився з пануванням Із'яслава в Києві, бо твердив, що йому належить сидіти на батьківському престолі; тому між Юрієм і Із'яславом доходило до боротьби за володіння Києвом. Громада, до якої звертався вже зовсім відверто Із'яслав, скликуючи віча й обговорюючи на ньому справу воєнних походів, росте в силу. Тепер уже князь прислухається до голосу віча й на випадок незгоди віча з його плянами не гнівається на киян ані тим менше не пробує їх карати; кияни заявили зовсім рішуче, що на Юрія вони не підуть, бо це нащадок Мономаха, натомість обіцяли свою повну допомогу в боротьбі з Ольговичами. Тому кн. Із'яслав вирушив був проти Юрія тільки зі своєю дружиною. Покищо вдалося Із'яславові відперти посягнення Юрія на київський престіл і до 1149 р. він панує в Києві спокійно. За той час, себто в перших двох роках панування Із'яслава, сталася в Києві дуже важна подія, а саме поставлення на митрополита Клима Смолятича, “книжника і філософа, якого не було в Руській Землі”, як його величують сучасники, але це поставлення було — без згоди і благословення царгородського Патріярха. Кн. Із'яслав бажав мати незалежного від Царгороду митрополита, щоби провадив національну лінію в своїй церковній полі-

тиці. Безперечно, що з погляду канонічного права православної Церкви, це була схизма, роздор; але треба також узяти на увагу те, що грецькі митрополити поступали собі дуже свободіно, переводячи в життя на терені своєї митрополії ідеологію не тільки ворожу до католицького Заходу і національного первіння в українській Церкві, але навіть змагаючи до підпорядкування політичної влади українського князя царгородському імператорові мовби суверенові! Це був природний вислід попирання візантійства попередніми князями до Мстислава Мономаховича включно і тепер доводилося цю справу вже радикально ломити — так далеко зайшла вона в своєму розвої. Висвячений шістьома українськими єпископами, при опозиції новгородського і смоленського, а пасивності інших не-українських владик, митрополит Клим міг держатися в Києві тільки так довго, доки там панував його протектор, кн. Із'яслав. Митрополит Клим не дістав благословення від Патріярха, але не маємо також певних даних, щоб він зблизився до Риму. Вороги української Церкви й нації старалися змалювати нашу Церкву як схизматицьку, що не перебуває в канонічній єдності ні з Римом, ані з Царгородом і таку опінію про нас ширили серед західних християн³⁶⁾). 1149 року Юрій Суздальський, який зумів собі з'єднати поміч галицького Володимирка, здобув Київ, хоч не довго там забавив, місто скоро було знов у руках Із'яслава й остається аж до смерті при Мстиславовичеві. Щоб уповні легалізувати своє княження в Києві, кн. Із'яслав покликав на співправителя В'ячеслава Мономаховича, доволі незамітного й мало талановитого князя. В цей спосіб він діставав моральне право до Києва навіть на погляд Юрія Суздальського. Всежтаки не обійшлося без політичних конфліктів. Союзник Юрія, галицький князь Володимирко, ско-

³⁶⁾ Робили це, звичайно, поляки, пор. Т. Коструба, Польський лист про українську Церкву з середини XII стол., "Нова Зоря", 1936.

ристав із політичної боротьби за київський престіл і зайняв т. зв. Погоринські городи, що лежали на пограничні галицьких і київських володіннях. За ці городи дійшло до війни між київським і галицьким князем. До неї змобілізовано великий політичний союз не лише з руських князів, бо притягнено до спілки також чужоземців: по боці Із'яслава стали угри і поляки, а натомість Володимирко шахував угорського короля своїм союзом із Візантією, а київського князя — Юрієм Сузdal'sким. Війна була перенесена на галицький ґрунт і Володимиркові довелося капітулювати; він перекупив угорських бояр і вони зробили натиск на свого короля, щоби помирив руських князів. Так сталося. Володимирко обіцяв звернути Погоринські городи, що навіть за-присягнув і на цьому війна закінчилася (1152). Вирвавшися з небезпеки, Володимирко не думав додержувати зобов'язання й городів не звернув; він відправив київського посла, що приїхав пригадати йому зобов'язання, але того самого дня нагло помер (1153). Цілий тягар зобов'язання спав тепер на молодого Ярослава Володимировича, єдиного сина Володимирка. Спершу під враженням смерти батька він погодився був звернути городи, але таки їх не звернув. Бій під Теребовлею (1154), де погинуло дуже багато киян і галичан, справи Погоринських городів не розв'язав, бо Із'яслав відступив, а скоро після того й помер. Хвиливо київський престіл зайняв брат Із'яслава, Ростислав Мстиславович, але його усунув таки Юрій Сузdal'sкий і панував аж до своєї смерті (травень 1157). Між Юрієм і його зятем, галицьким князем Ярославом, відносини були добре й у тому часі висвячено галицького єпископа (1157). Панування Юрія в Києві замітне хіба тим, що він зумів собі основно зразити киян. Тоді достаточно вибухає антагонізм київських людей до суздальців, які прийшли з Юрієм; після смерті Юрія кияни кинулися грабити княжий двір і побивати суздальців, а на князя собі попросили Із'яслава

Давидовича з чернігівських князів... Так нарешті скінчилася симпатія киян навіть для “Володимирого племені”, коли вони неповних два роки побули під пануванням суздальців. Ворожнеча до цих із півночі перемогла навіть традиційну неохоту до чернігівських князів і оце вперше нащадка Святослава Ярославовича кияни запросили до себе на княження. Ale йому недовго довелося загріти київського стола, бо сталося те, що співець, автор “Слова о полку Ігореві”, написав про Ярослава Осмомисла: галицький князь “відчинив ворота Києва” і на престолі сів не сам, але посадив Ростислава Мстиславовича, Із'яславового брата (1158). Цей момент переваги галицького князівства над київським символічний: як зі смертю Юрія Суздальського кінчиться “династична політика” київської громади в відношенні до Мономаховичів, так і з моментом переваги Галича над Києвом кінчиться орієнтація галицького князя на Суздаль і — київський золотий стіл перестає манити парткулярних руських князів. Дальша історія Київського Князівства це вже лише літопис остаточного політичного занепаду “матері городів руських”. Спадщину по ньому перебирають західно-українські землі: Галич і Володимир Волинський.

ЛІТЕРАТУРА:

(Рукопис залишився у Львові. — Видавець)

X. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

52. Князь Ярослав Осмомисл (1153-1187)

Майже ціла друга половина XII ст. в історії Галичини зайнята діяльністю Ярослава Володимировича, якого автор “Слова о полку Ігореві” назвав Осмомислом. Назва “Осмомисл”, дана цьому галицькому князеві, означає його велику мудрість, зокрема ж політичну здібність. Характеристика Ярослава Осмомисла, яку подає наша поема, вказує на суттєві моменти в пануванні галицького князя, є мовби коротенькою проекцією на картину цілої його діяльності. “Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш на своєму золотом кованому столі. Ти підпер угурські гори своїми залізними полками; ти заступив королеві путь, зачинив Дунаєва ворота; ти суди судиш до Дунаю! Гроза твоя пливе по всіх землях; ти відчиняєш ворота до Києва; стріляєш із батьківського золотом кованого стола султанів за далекими землями!” Справді, не можна було краще схарактеризувати діяльності цього нашого князя і скупі впрочім дані, які маємо в літописі про нього, вповні оправдують таку характеристику. Досить молодий обняв він після несподіваної смерти батька галицький престіл, був єдиним спадкоємцем цілої Галичини, з’єдиненої батьком, і мав коло себе добрих, досвідчених дорадників серед бояр. Підо впливом наглої батькової смерти молодий князь у першому пориві чуття хотів було покоритися київському князеві, звернути приєднані до Галицько-Князівства Погоринські городи, — але після роз-

ваги, без сумніву піддержаній боярською радою, цих городів таки не звернув і за це довелося йому воювати з Із'яславом Мстиславовичем. Бій під Теребовлею (1154) не вирішив іще точно справи приналежності Погоринських городів до Галичини чи Києва, аж зробила це смерть Із'яслава (осінь 1154 р.) і запанування в Києві Юрія Мономаховича суздальського, тестя Ярослава Осмомисла. Аж до смерті тестя Ярослав придержується батьківської лінії в політиці Галичини: держати союз із суздальським князем проти київського й його посягань на Волинь. Правда, тепер положення остатньо змінилося, що суздальський князь став рівночасно київським князем і тепер уже Юрій поглядав ласим оком на Волинь і навіть ходив туди походом, мовляв — щоби здобути волость для свого братанка Андрієвича. Покищо ні Ярослав галицький не думав переходити до якоїсь іншої політичної консталії, ні галицькі бояри не мали наміру чогось подібного радити чи піддерживати. Загалом, як бачимо з дальшої історії Галичини в XII столітті, тут серед боярства існує дуже сильна “суздальська партія”, чи точніше — галицьке боярство йде за лінією земельної політики, яку провадив кн. Володимирко разом із цими боярами. Це, як уже знаємо, було змагання забезпечити самостійність Галичині перед чужинцями і своїми таки руськими князями. Отже не йшлося тут про якусь “партію” в стисломому розумінні, а про земельну (державну) політику. Тому не диво, що молодий князь іде вірно втоптаними слідами.

Врешті, в початках панування кн. Ярослава, помічається змагання цього князя — з одного боку зміцнити свою волость, піднести її повагу і велич, не оглядаючися на Київ. Ростиславовичі загалом не думали покидати свої волости для Києва, подібно як полоцькі князі; тією лінією витривало йшов і кн. Ярослав. Можемо догадуватися, що вже Володимирко поробив багато старань для підне-

сення величі своєї столиці, але, власне, тільки Ярослав остаточно видвигнув Галич до ролі першого міста в цілій Галичині. Ярослав увійшов у тісніше порозуміння з візантійським імператором і почав робити старання для заснування єпископства в Галичині, бо досі Галичина юрисдикційно залежала від Володимирського єпископа. Приблизно в рр. 1153-1157 постає в Галичі величезна катедра, посвячена Успенню Матері Божої, яка мала бути престольною церквою галицького єпископа. І справді Ярослав скоро довершив цього діла та в 1157 році, ще за життя Юрія Мономаховича, висвячено для Галича єпископа Кузьму, за національністю грека. Другий момент у змаганнях кн. Ярослава — це змагання надати собі монаршої поваги на зразок візантійського імператора. Галицький князь зриває зі загальною практикою руських князів ходити самому на чолі дружини в бої; на загальне здивування своїх сучасників він сам не ходив у бої, а посилив військо з воєводою. В тому можемо бачити свідоме змагання відіграти першу роль серед українських князів, бо безсумніву кн. Ярослав бачив уже безповоротний занепад Києва.

Але в останніх часах панування Юрія в Києві відносини між тестем і зятем дещо остигли. Юрій піймав і держав у себе Івана Ростиславовича, кандидата до галицького престолу, і Ярослав домагався його видачі. Юрій був би і не від того, але спротивилося цьому київське духовенство — “митрополит і всі ігумені”, як пише літопис, і тому Юрій не видав Івана Берладника Ярославові. Всестаки покищо назверх збереглася ще ніби приязнь між тестем і зятем, але зараз же після смерті Юрія ми бачимо, що галицький князь уже не піддержує приязних взаємин із Андрієм Юрієвичем суздальським. Тут треба було піти в розріз із дотеперішніми зasadами галицької політики, себто слід було чи в згоді з боярами, чи проти їх волі змінити зовсім напрямні галицької політики. Маємо цілу

низку фактів, які доказують, що вже в 1150-тих і 1160-тих рр. Ярослав починає провадити, так би сказати, “українську політику”, себто примирюється з волинськими Мстиславовичами, і в справах обсади київського престолу сприяє противникам Андрія Сузdal's'kого. На київському престолі після смерті Юрія (в часі між 1157 а 1167 роками) княжили на переміну то Із'яслав Святославович (із чернігівських князів), то Ростислав Мстиславович, передтим смоленський князь, який у 1161-1167 рр. уже без перерви княжив у Києві. Галицький князь не противився пануванню Ростислава в Києві, навпаки, помагає своїм військом нераз Ростиславові. Та найзамітніший факт стався після смерті Ростислава Мстиславовича († 14. III. 1167); тоді Ярослав Осмомисл “відчинив ворота Києва”, себто піддерживав кандидатуру на київський престол Волинського князя Мстислава Із'яславовича! Ярослав цілий час панування Мстислава піддержує його і починає “стріляти султанів за далекими землями” — себто враз із Мстиславом, новим героєм противоловецької боротьби, починає громити половців. У зв'язку з цим треба зазначити, що починаючи вже від Юрія суздальські князі чимраз більше входять у союз із половцями, і тому акція галицького князя проти цих степовиків є рівночасно боротьбою зі суздальськими впливами в Україні. Коли 1169 року суздальці, смоленці й чернігівці зі суздальським Андрієм на чолі тяжко поруйнували Київ, то галичани в цьому ганебному ділі не тільки, що не брали участі, а навпаки галицькі полки піддержували дальнє кн. Мстислава. У такому положенні застає кн. Ярослава Осмомисла критичний для нього 1170 рік. Того року дійшло до широко відомого, головно завдяки белетристичній популяризації, конфлікту між галицьким князем і боярами, який закінчився трагічною смертю Настаськи Чагрівної.³⁷⁾)

³⁷⁾ Щодо походження Настаськи, то в літературі висловлювалося звичайно здогад, що вона походила або з боярського

Не знаємо, коли Чагровичі дійшли до значення на княжому дворі; сталося це найскорше ок. 1158 року, коли Ярослав Осмомисл уперше стрінувся з берендіями. На всякий випадок к. 1170 року конфлікт між старими боярами й Чагровичами був доведений до такої напруги, що висланий 1170 року на допомогу кн. Мстиславові Ярославів воєвода, Константин Сірославович, підступно, сфальшувавши документ, опустив Мстислава й вернувся з військом до Галича. Це був уже бунтарський вплив протесту галицького боярина проти цілої політичної лінії князя. Та не зважаючи на смерть Мстислава († 18. VIII. 1170), Ярослав Осмомисл витривало провадив свою політику дальше. Він прогнав із Галича жінку й сина, але за те заплатила життям Настаська: бояри ув'язнили князя, його любовницю спалили на кострі, а сина Олега прогнали. Князя примусили погодитися з жінкою й вона зі сином вернулася до Галича. Та це ні не змінило на прямій політики кн. Ярослава, ні не привернуло

роду Чагровичів (про них має нагадувати село Чагрів к. Галича), або що вона була селянського роду і князь зробив її кревняків боярами. Джерельно справа Настаськи і конфлікту кн. Ярослава з боярами не зовсім ясні: певно знаємо лише те, що Настаська була любовницею князя, який мав від неї сина Олега, і що вона була ворогом шлюбної жінки князя й її сина Володимира Ярославича. Рішуче треба відкинути немудрій здогад, дійсно beletrystичний, хоч і висловив його фаховий історик, наче б то з вивищеннем Настаськи і її роду прийшли до голосу нижчі верстви галицького населення. Нічого подібного не було; бояри тільки зверталися проти своїх конкурентів, які були "гомінес нові" серед галицького боярства, а стали найближчими дорадниками галицького князя. Направду було так, що Чагровичі, звані йнакше "Чагрова чадь", були за походженням берендії (турки), як на це вказують імена Чагровичів — Чекман, брат його Тошман і Моначок (Іпат. п. р. 1169). Видвиження цих тюрків до ролі княжих дорадників зовсім природно збудило опозицію й ненависть родовитого галицького боярства до цих "зайдів", але не до князя. Після зліквідування Чагровичів бояри дальще співпрацюють із князем, хоч він і дальше переводить свою політичну лінію.

його ласки жінці й синові: Володимир іще нераз утікатиме від батька з Галича, а суздальській політиці в Києві завдає Ярослав рішучий удар, попираючи Рюрика Ростиславовича, що в 1172 році хвилево засів у Києві; пізніше бачимо там Ярослава Із'яславовича, луцького князя, який теж сидів у Києві за піддержкою Ярослава Осмомисла. Щоб зрозуміти якслід політику Ярослава у відношенні до українських і неукраїнських князів, треба близче приглянутися політичному положенню України в другій половині XII століття.

53. Українські землі в другій половині XII століття Це не звичайний випадок, що Галичина відіграла дуже визначну роль в історії України XII-XIV століть. Це єдина з українських земель, яка була покликана піддержати занепадаючу східню Україну й до цього Галичина була якнайкраще підготована політичною діяльністю князів Володимирка і Ярослава Осмомисла. Не Волинь, як це думається часто підо впливом діяльності Романа Мстиславовича, але Галичина була тим кристалізаційним осередком, довкола którego згрупувалися інші західно-українські землі, що дали великий державний твір — Галицько-волинську Державу. Коли б не діяльність галицьких князів, то ніколи не могла була постати Галицько-волинська Держава. Роман Мстиславович зовсім не був у повному цього слова значенні творцем Галицько-Волинської Держави, а тільки переємником ідей Ярослава Осмомисла. Зірвання з традиційною галицькою політикою орієнтації на Сузdal', проти київських і волинських князів, яке бачимо в Ярослава Осмомисла після смерті Юрія суздальського, приготувило ґрунт для постання об'єднаної західно-української Держави; ніколи не вийшов би був такий твір із змагання волинських князів. Що так було справді, що ніяка

українська земля в другій половині XII століття, а тим менше в перших десятиліттях XIII ст., не була здібна стати кристалізаційним ядром Української Держави, це побачимо тепер з огляду стану України в тому часі.

Якраз коло половини XII ст., себто на початку панування Ярослава Осмомисла, проявилися познаки розкладу вже не тільки Руської Держави, як спадщини св. Володимира, але навіть українські землі поділилися під окремими династіями. Навіть неподільна колись "Руська Земля" в значенні Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, поділилися і зокрема Чернігівщина дробилася чимраз більше враз із розмноженням династії Святославовичів. Початок тому роздробленню дав був уже своїм заповітом Ярослав Мудрий, що вперше поділив був аж до його смерті неподільну "Руську Землю" в цьому вужчому розумінні; якраз на Чернігівщині ідеально перестерігали порядку, приписаного Ярославом Мудрим у наслідстві княжих столів званого "літвичним восходженням".³⁸⁾ Та не лише Чернігівщина дробилася й тратила помалу значення в політичному житті України. Загалом у цих часах бачимо — рівночасно з усобицями за київський престіл — відокремлювання українських земель, принаджних спершу до Києва як його волости, під окремими династіями. І так відокремлюється Волинь, що довгий час, бо ще починаючи з другої половини XI стол., була тісно споєна з Києвом. Засідає там династія молодших Мономаховичів, які — після відокремлення цієї землі від Києва — дроблять її чимраз більше. Коли спер-

³⁸⁾ Ця назва вперше стрічається в Ніконівському літописі під р. 1196, де подано такі слова кн. Ярослава чернігівського: "Якоже и отъ прадѣдъ нашихъ лѣтвицею каждо восхожаше на великое княженіе Киевское, сице же и намъ и вамъ лѣтвичнымъ восхожденіемъ, кому аще Господъ Богъ дасть взяти на княженіе великаго Киева, сего, братіе, не разоряйте" (ПСРЛ X, с. 26).

шу було на Волині дві, або найбільше три волості (Володимирська, Луцька і Дорогобузька, себто Погоринська), то в останній чвертці XII стол. бачимо там уже бодай сім князівств: первісне Володимирське князівство поділилося на Володимирське, Белзьке, Червенське й Берестейське (Підляшшя), яке було виділене з Волині, але знову повернуло до неї в 1160 рр.; Луцьке князівство поділилося на троє: Луцьке, Дорогобузьке й Пересопницьке. Волинські князі в другій половині цього століття, а зокрема в його останній чвертці, провадять свою волинську політику, поглядаючи вправді на золотий київський стіл, але чимраз більше зв'язуючись із своєю волинською "отчиною й дідиною". Так само Турово-пинське князівство (Полісся) одержало остаточно в 1157 році окремого князя, хоч уже й раніше сиділи там в окремих городах князі. І ця волость ділиться на менші князівства: Турівське, Пинське, Клечське, Городенське і хвилево (1161) Слуцьке; пізніше, у XIII ст., бачимо тут іще князівства Дубровицьке і Степанське. Десять у 1170-тих рр. остаточно відлучено від Києва і прилучено до Волині і Погорину волость, яка стала вже на постійне частину східної Волині, первісного Луцького князівства. Лише сама Київщина остала в зasadі неподільною, разом із прилученою до неї Деревською волостью, яка простягалася на заході по річку Уборть і Случ. Коли такий стан бачимо в Київській волості й її анексах, то тим-більше не могла відіграти якоїсь визначнішої ролі в історії України після занепаду Києва така Переяславщина, наражена постійно на половецькі напади і занята виключно цією небезпекою. Дотого в Переяславщині теж у середині XII ст. укріплюються за піддержкою громади князі зі Суздальської династії, а тим самим промошено сюди дорогу впливам північних князів. Ця "Україна", як вона називається в літописі під 1187 роком, стала пограничною землею й покищо не відігравала нія-

кої поважнішої ролі. Найдальше на схід висунена українська земля — Чернігівщина в XII столітті переживає постепенне своє чимраз більше розбиття. Вже сини Святослава Ярославовича († 1076) поділилися батьківчиною. Найстарший Давид († 1123) мав Чернігівську волость, Олег († 1115) Новгород-сіверську, а Ярослав († 1129) Муром-рязанську. Ця остання волость, заселена в'ятичами, була таким самим анексом Чернігівщини, як нпр. Волинь чи Турово-пинщина для Київщини; вже за св. Володимира було тут окреме князівство — Муромське. Ця волость цілком відокремлюється від Чернігівщини під потомками Ярослава Святославовича в другій половині XII ст. і чимраз більше підпадає підо вплив суздальських князів; таким чином вона була страчена не тільки для Чернігова, але й загалом для України. Дві інші волости Чернігівського князівства після вимерття Давидовичів (1166) переходять до Ольговичів, що поділилися на дві галузі і чимраз більше дробили Чернігівщину. У висліді поділилося це князівство на такі волости: Чернігівську, Новгород-сіверську, Курську, Рильську, Путивельську, Трубчевську і Вицізьку. Ще пізніше, в XIII і дальших століттях, Чернігівщина під нащадками Ольговичів так роздробилася, що тамошні князі були просто тільки більшими поміщиками. Сам Київ занепадає чимраз більше. Ще за Ростислава Мстиславовича (1158-1167) він ніби то виступає ще в ролі центру України, але далеко йому вже до давньої поваги. Тяжкі замішання, що настали після смерті Ростислава Мстиславовича в рр. 1167-1181, де кількома наворотами засідають у Києві різні князі, а крім того цей столичний город жахливо поруйновано в 1169 р. — остаточно закінчили його політичну ролю. Князі Святослав Всеvolодович (1181-1194) і Юрік Ростиславович (від 1194) це вже лише парткулярні князі, позбавлені майже всякого значення в політичній системі Руської Землі. Як бачимо, ніяка з

вичислених тут земель не могла стати кристалізаційним ядром Української Держави, лише одна Галичина: тутешні Ростиславовичі, зокрема ж Володимирко і Ярослав Осмомисл, зовсім не дбали про панування в Києві, а старалися збільшити значення своєї землі і її столичного города Галича. До цього зокрема свідомо змагав Ярослав Осмомисл, який розбудував Галич на величезних просторах, прикрасив його церковними й світськими будівлями, зокрема ж величезною катедрою Пр. Богородиці, мало чим меншою від св. Софії київської. Як колись Київ, так тепер Галич стає найбільш притягливим княжим столом в Україні, зокрема ж у її західніх землях; велич Галича притягнує навіть стародавній Володимир Волинський, колишню столицею цілої західно-української волости, не кажучи вже про менші городи цієї країни. Галицькі князі робили на півдні те, що суждалиські на півночі: скріплювали свій новий політичний осередок. Тільки коли суждалиські князі при тому безпощадно руйнували Київ і всякими способами, не виключаючи крайнє ганебних, руйнували і грабили нашу столицю, то галицькі князі робили це чисто моральними засобами, благородною ривалізацією, ощаджуючи святий город Володимира Великого, церковний і династичний осередок Руської Землі.

54. Територія Галицького Князівства в XII столітті

Вмираючи кн. Володимирко полішив єдиному синові Ярославові об'єднану Галичину, це значить князівства: Перемиське, Звенигородське, Теребовельське й Галицьке. Оскільки йдеться про межі цих князівств, то на заході сягали вони подекуди дальше від сьогоднішньої етнографічної українсько-польської границі. За Сяном Галицькою волостю був Переворськ (сьогодні Пшеворск!), а Сяніцька волость сягала теж значно поза Вислок — аж заходила до вели-

чезної лісової пущі, що становила природну границю Галичини і Krakівського князівства між Карпатами й долішнім Сяном.³⁹⁾ Від півночі йшла межа Галицького князівства з Волинню по межах пізнішої Белзької землі,⁴⁰⁾ при чому Бужеськ завжди належав до Волині, таксамо як Броди, а на той час Пліснеськ був пограничною кріпостю Галичини. Південну границю становили Карпати, звані в наших літописах "Угорськими горами". У XII ст. українське Закарпаття в цілості й без перерви належало до Угорщини. Границя Галичини скручувала на південь разом із закрутом Карпатського хребта; Буковина числилася ще твердо волостю галицького князя.⁴⁰⁾ Дальше на південь, аж до Дунаю, себто в пізнішій Румунії й Басарабії, теж панував галицький князь; тільки слабе заселення цих теренів через близьке сусідство правобережних половців, не давало змоги опанувати його так, як корінну Галичину. Не була постійною східня границя Галицького Князівства. Середнє Подністров'я, себто пізніше Поділля, зване в княжих часах Пониззям (із городами Бакотою й Кам'юсом), належали твердо й постійно до Галичини; змагання опанувати Погоринські городи остаточне не вдалося, але верхнє Побожжя й околиці горішньої Случі (Болохівщина) це вже галицькі терени. Тут Галичина стрічалася вже безпосередньо з Київською волостю. Та навіть із своїх південних окраїн Галичина мала велику господарську користь: тудою не тільки йшла сполучка з балканськими країнами й Царгородом, але також господарили тут дуже численні галичани, звані в літописі "вигонцями галицькими" — це було теж уходницьке господарство. Правда, ця територія не була позбавлена постійних осель: така Берладь (теперішній Бирлад) існувала на нині румунській території й лежала

³⁹⁾ Тут бракує рукопису нотки. — Видавець.

⁴⁰⁾ Тут бракує рукопису нотки. — Видавець.

цілком у сфері впливів галицького князя. Степове українське населення від цього й називається берладниками. Отже володіння галицького князя були просторі, давали велику користь господарську (найважнішим було добування підкарпатської солі й її експорт) і тому Галичина могла бути самовистачальна. Територіальне положення безумовно мало вплив і на політичну роль Галичини — не тільки в системі українських земель, чи загалом східно-європейських, але також за границями. Під час коли бачимо, що Київ уже зовсім поринає у внутрішній політиці і майже не здібний відіграти якусь поважнішу роль в закордонній політиці, то галицькі князі своїм становищем і повагою виробили собі значення поважного чинника міжнародного. Зв'язки Галичини з Візантійським Ціарством дали можливість спершу шахувати угрів і здергувати їх напади на Галичину, а тим самим Галичина стала вже важним чинником у середній Європі й на Балкані. Дальше помічаємо ріжницю між політично чимраз менше виробленими східно-українськими князями, а галицькими, так що нпр. Володимирко мав право гірко докоряті своєму братові Юрієві сузdalському і його дітям за короткозорість їх політики. Отже маєстатичність, якою оточив себе Ярослав Осмомисл, не була лише химерним змаганням до величності цього князя, але відповідала дійсному положенню. Також боротьба Ярослава Осмомисла з половцями була не лише випливом внутрішньо-українських відносин, а була це диверсія на користь Візантії, якій половці також шкодили своїми нападами. Напрямні політики Ярослава Осмомисла, зв'язані тісно з інтересом Галичини й України загалом, поклали основу до пізнішого об'єднання Галичини з Волинню за Романа Мстиславовича. Тільки завдяки праці галицького князя Ярослава міг Роман стати творцем Галицько-волинської Держави; його чисто парткулярні змагання в кінцевих роках XII ст.,

коли перспектива одержати галицький стіл каже йому назавжди зрікатися Володимира на користь брата Всеволода, зовсім не вказує на якісь далекосяглі пляни Романа перед тим, заки він сів у Галичі. Щойно в атмосфері Галичини, де “в повітря висіли” пляни Ярослава Осмомисла, могла назріти думка — панувати в Галичі не випускаючи з рук Володимира. При тому, очевидно, Галичуважався без порівняннявищим і ціннішим від Володимира і він, Галич, став столицею об’єднаного князівства, — навіть проти традицій гегемонії Волині над цілою західньою Україною.

**55. Роман Мстиславович
і об’єднання Волині
з Галичиною** Про Київ майже не доводиться говорити від смерти Юрія Мономаховича, бо це місто тратить зовсім гегемонію над сходом Європи і навіть

перестає бути надто великою атракцією для українських князів. Від середини XII стол. аж до татарського наїзду 1240 року Київ видирають собі різні князі, він переходить із рук до рук. У цьому часі діється навіть таке, що одноцільна й неподільна досі Київщина бачить у своїх пригородах (Вишгород, Білгород) нераз кількох князів. За згаданого вже Святослава Всеволодовича Київська волость поділилася в той спосіб, що в самому Києві і тільки в ньому володів Святослав, а в самій волості Рюрик Ростиславович, що за свою столицю тимчасово вибрав старий деревлянський Овруч. І пізніше, після смерті Святослава, коли Рюрик Ростиславович опанував Київ, такий стан майже не зміняється. Отже не диво, що Роман Мстиславович зовсім не змагав опанувати Київ і зробити з нього свою столицю, а всю свою увагу і старання звернув на здобуття галицького стола. Хвилево вдалося йому це зробити після смерті Ярослава Осмомисла; цей князь передав був по собі наслідство в Галичині нешлюбному Олегові (від Настаськи), а Пе-

ремишль Володимирові. Бояри зробили бунт, прогнали Олега й він щезає безслідно; але й із Володимиром якось їм не пішло і в 1188 р. вони ввійшли в порозуміння з Романом Мстиславовичем. Володимир утік на Угорщину, а Роман сів у Галичі. Покищо це галицьке панування Романа тривало дуже коротко, бо вже того самого року Володимир при допомозі угрів відбив назад Галич. Правда, угри хотіли самі панувати в Галичі й ув'язнили Володимира, але він щасливо втік з угорської тюрми, одержав із доручення німецького цісаря польську поміч і вигнав угрів із Галича. З того часу аж до смерти (1199 року, як звичайно приймається), Володимир панував уже спокійно в Галичі. На ньому вимерла династія Ростиславовичів, бо Володимир мав тільки двох нешлюбних синів (від якоїсь “попаді”), які мабуть залишилися в Угорщині, — на всякий випадок не відиграли ніякої ролі в історії Галичини. Цим разом Роман Мстиславович, при допомозі спорідненого з ним польського князя Казимира Справедливого, добув Галич і володів ним аж до смерти. Тепер Роман уже не відрікся Володимира Вол., як у 1188 році, а злучив обі волості докупи. В цей спосіб об'єднано Галичину з західньою Волинню, Червенськими городами (Забужжям, пізнішею Холмчиною) і Берестейчиною. Цілий цей простір оставав тепер під гегемонією Галича, який і став столицею об'єднаної держави. Луцьке князівство (враз із Погориною) не належало до Романа, таксамо як і Турово-Пинські князівства. Натомість зір галицько-волинського князя звернувся на Київ — не тому, щоб туди перенестися, а з інших причин. Київський князь Рюрик Ростиславович це був тесть Романа Мстиславовича, але через інтригу суздальського князя Всеволода Юрієвича († 1212) тесть і зять стали ворогами. Скінчилася ця ворожнеча тим, що Роман вирушив на Київ, де його ентузіастично прийняла Руська Земля і чорні клубуки

(туркські племена, поселені на межі Київщини і степу, під владні Києву); Роман опанував Київ, а тестя змусив постригтися. В цей спосіб об'єдналася Західня Україна з Київчиною — в Галицько-волинській Державі об'єдналися майже всі українські землі по правому боці Дніпра, себто основа української етнографічної території. На жаль це об'єднання тривало тільки до смерті Романа, тобто навіть нецілих п'ять літ і тому не могло мати в практиці того значення, яке нераз приписується⁴¹) добі Романа Мстиславовича. Із переходом до Галича політика Романа зовсім змінюється. Заприязнений спершу з польськими князями, він тепер стає їх ворогом, ідучи традиційною лінією галицьких князів. Дуже хоробрый полководець, кн. Роман майже все своє життя проводить на війнах — спершу з ятв'ягами, згодом із половцями і врешті з поляками. Війна Романа з ятв'ягами мала на меті забезпечити Берестейщину від постійних нападів цих войовничих сусідів. Боротьба зі степовиками йшла знову лінією Ярослава Осмомисла, який робив це не тільки в інтересі своєї волости, але також помагав у цей спосіб союзній Візантії. Боротьба зі степом виробила тепер Романові величезну популярність у Києві та завдяки тому він без труду переміг Рюрика. Ідучи слідами Осмомисла, Роман увійшов у приязні відносини з Візантією і навіть приймив у себе вигнаного хрестоносцями цісаря Олексія Ангела (1204). У відношенні до Польщі йшлося Романові мабуть про зміцнення західніх кордонів через прилучення Люблинщини, що йому хвилево навіть удалося. Внаслідок тодішньої політичної консталляції цей галицький князь став по боці німецького цісаря в

⁴¹⁾ Пор. М. Чубатий, До питання про початки української нації. "Діло", 1931, чч. 5-9; Його ж, Ще дещо про початки української нації. "Діло", 1931, чч. 47-48. На жаль, з висновками автора не в усім можна погодитися, зокрема щодо питання про початки української нації.

боротьбі зі сторонниками Папи; сторонником Апостольського Престолу був польський князь Лесько (т. зв. Білий) і з ним розпочав Роман війну в 1205 році. На жаль ця війна закінчилася нещасливо, бо кн. Роман поляг у бою під Завихвостом, полишивши двох малолітніх синів (від другої жінки, не Рюриківної) — Данила й Василька. Данило мав усього чотири роки, а Василько другий рік. Зі смертю Романа починається довша усобиця в Галицько-волинській Державі, закінчена щойно перемогою Данила тоді, коли він прийшов до повнолітності. Значення Романа Мстиславовича в історії України передовсім у тому, що він зрозумів і підняв ідеї Ярослава Осмомисла, а тим самим поклав основи до рішучої вже переваги західно-українських земель в українській політиці. Натомість боротьба Романа з галицьким боярством відбилася дуже прикро на долі Романовичів, бо приборкані Романом бояри з усіх сил старалися не допустити до укріплення його династії в Галичі. У короткому пануванні Романа не вспіла ще скристалізуватися його релігійна політика; завдяки своїм політичним союзам він став радше по боці противників Апостольського Престолу, хоч це зовсім не означає якоїсь його ворожнечі до католицького Заходу: коли не числити зв'язків кн. Романа з католицьким монастирем в Ерфурті в Німеччині, якого він був добродієм, уже саме його друге подружжя з католицькою княжною (хоч і невідомого походження) не може вказувати на якусь його особливу ворожнечу до Заходу. Тому передавана пізніше традиція про спеціальну ворожнечу Романа до Апостольського Престолу (вістка в т. зв. Кенігсберзькому літописі), це пізніша *Dichtung*, а не сучасна *Wahrheit*. Об'єднання Заходньої України і Правобережних земель остало лише в ідеї, але в найближчому часі, а то й загалом в історії Галицько-волинської Держави не було більше (крім коротенького моменту ок. 1240 року) здійснене. Га-

лицько-волинська Держава Романовичів осталася в повному слова значенні західно - українською державою, яка спрямовувала свої зацікавлення на захід, північ і південь, входила в систему європейської політики, у балтійські справи, — але українським Сходом інтересувалася небагато. Літературним виразником такого характеру Галицько-волинської Держави є Волинський літопис, зв. Галицько-волинським; у ньому бачимо дуже мале зацікавлення східно - українськими землями, подібно як київське літописання XI-XII ст. мало цікавилося західно-українськими землями. Існували виразно два політичні центри на українських землях, із яких ні один не хотів зректися своєї політичної самостійності, а то й примату. Інша річ, що перемога якраз західно - українських земель над східними, оформлення типу українця якраз у західній частині України вплинуло дуже корисно на національний розвій цілої України. Можна було сміло сказати, що Галицько-волинська Держава вірно переховала мовби заповіт іще з глибини передісторичних часів, який правильно сформовано в афоризмі: "Дух України в її західніх землях".

56. Галицьке боярство і скитальство Романовичів (1205-1214) Вчасна смерть Романа Мстиславовича заскочила його державу зовсім неприготованою до дальнього самостійного існування. Грозили небезпеки зі зовні й розрухи внутрі: здавна вже посягали по Галичину угорські королі, не від того були й польські князі, щоб опанувати бодай українське Забужжя (пізнішу Холмщину), — хоча б і в союзі з угорським королем. Вчасна смерть Романа й малолітність його дітей Данила й Василька давали сусідам найкращу нагоду розпоряджатися Романовою спадщиною. Вправді могло поставити край цим чужинецьким посяганням місцеве боярство Галицько-волинської Держави, що вже вспіло дійти до ве-

линого значення в землі, завдяки закріпленню місцевих династій. На жаль, це боярство не було однородне, не мало спільних ідеалів. Під час коли бояри волинські були прихильні Романовичам і вірно їх піддержували, то галицьке боярство провадило свою окрему партікулярну політику. Воно не тільки що не зжилося з ідеєю кн. Романа, але було просто в в більшості йому вороже, бо князь поводився з галицьким боярством досить гостро. Зарисовувалися виразно дві політичні лінії: династична політика кн. Романа Мстиславовича, який стрався в випадку своєї смерті забезпечити спадщину своїм синам через договір з угорським королем, і політика галицького боярства, яку хіба треба б назвати земельною політикою. Це останнє окреслення остаточки не вірне, що, власне, галицькі бояри провадили радше свою станову політику, а не числилися з інтересами цілого населення. Тому в дальших подіях, коли вже Романовичі стали провадити самостійно свою політику, помічаємо у князів змагання забезпечити суверенність своєї землі й повну незалежність від когонебудь із сусідів, нарешті змагали до протекторату над сусідами — нарешті у змаганнях галицького боярства бачимо охоту до чогось у роді елекційної монархії, навіть зі шкодою для суверенності. Так отже в першій половині XIII ст. Романовичі є представниками й борцями за повну самостійність і суверенність, а бояри до того видимо не дросли. Тому в змаганнях галицького боярства бачимо більшу подібність до посягань збунтованих дружинників, аніж до боротьби фев达尔них представників землі з княжим абсолютизмом. Нераз вказувано на схожість у змаганнях до влади галицького боярства зі західними февдалами, бо це боярство бачило побіч себе дві країни — Польщу й Угорщину, де земська аристократія добивалася від монархів чимраз більших прав і привілеїв (у Польщі привілей ленчицький, головно для духовенства, 1180 року, а в Угорщині

т. зв. “золота булля” для боярства 1222 р.). Галицькому боярству не можемо приписати цілком аналогічних змагань, бо виросло воно й виховалося в зовсім іншій державній і релігійній атмосфері, як це було на Заході. Патріархальність східно-європейських відносин була відмінна від устрою західних країн, де панувало радше поняття обов’язку і права підчинених у відношенні до монарха в формі більше зближений до староримських відносин аніж до патріархальних. Так треба розуміти появу в західній Європі документу як правного факту при регуляції взаємовідносин між монархом і підданими. Документ задержувався через цілі століття, не пропадав так скоро з пам’яти як усна умова, що жила лише до вимертя її свідків, а пізніше лишалася лише в виді неясної традиції. Отже якраз документу при регуляції взаємовідносин між князем і боярством у нас не бачимо, не помічаємо і якогонебудь змагання закріпити на письмі свої претенсії й права збоку боярства і звідти в нас брак якихнебудь історіографічних пам’яток, написаних із становища галицького боярства. Як одна сторона, або князь, робив добровільну поступку, яка не зобов’язувала його наслідників, так і бояри не надто турбувалися правною сторінкою, закріпленням здобутого права; ім вистачав фактичний стан. Оцей брак правничого способу думання серед української суспільності різко відмежовує тодішню Україну від західної Європи, вихованої в традиціях Римської Імперії, — не зважаючи навіть на деякі рецепції в українських правних звичаях зі Заходу. Документом регулювалося в старій Україні (та й то не завжди) тільки надання, закріплення чи розмежування земельних маєтностей, себто — в Україні вживалося документу тільки для приватно-правних відносин: для права посідання землі.

На цьому тлі краще зрозуміємо події в Галицько-волинській Державі після смерти кн. Романа Мстиславовича. На основі умови між Романом і

Андрієм угорським цей останній повинен був забезпечити престіл Романовичам; але в Угорщині, таксама як і в Польщі, династичні інтереси переміг національний егоїзм. Король Андрій увійшов у порозуміння з польським князем Леськом і вони — після довших внутрішніх міжусобиць, перерваних кілька літнім володінням у Галичині й навіть Володимири Волинському чернігівських Ігоревичів, поділилися Галичиною. Ігоревичі згинули з руки бояр, яких велике число (літопис подає 500) вирізали, за що бояри ганебно повісили князів. Після цього галицьке боярство постановило вже зовсім не оглядатися на князів, якими досі перекидалися мов м'ячем, але головний представник боярства, Володислав Кормильчич, сам проголосив себе князем у Галичі (1213). Це було нечуване, бо такої узурпації середньовічне право не допускало; на Кромвеля було ще завчасно не тільки в Україні, але й на Заході. З цього скористали сусідні володарі, урядили з'їзд у Сяноці, де заключено подружжя між малолітнім угорським королевичем Коломаном і донькою Леська Саломеєю та короновано їх на галицьке королівство (1214). Романовичам віддано Володимирське князівство, яке був захопив інший український князь, Олександр белзький, — це мав бути вислід опіки над Романовичами. Але скоро оба свати посварилися. Лесько дістав був при поділі Перемиське князівство й Любачівську волость, та згодом Андрій відібрав цю територію від польського князя і так союз розірвався. Тоді Лесько звернувся до Новгородського князя, Мстислава Мстиславовича, званого Удатним, і запропонував йому обняти галицький стіл. Таким чином Галич переходить під володіння Мстислава (1219-1228), а Романовичі княжать у Володимири. В цей спосіб покищо розв'язано справу Галицько - волинської Держави: впливи чужинців були усунені через їх незгоду і землі цієї держави остали в руках руських князів.

57. Політика Данила Романовича до 1230 р.

Із хвилиною, коли Романовичі сіли в Володимирі, скінчилось їх скитальство, але вони були ще в надто діточому віці, щоб могти самостійно провадити політику.⁴²⁾ Але, очевидно, вірні Володимирські бояри не занедбували своїх обов'язків і були за вірних дорадників молодим княжичам, тимбільше, що мати княжичів, княгиня Романова, ще якийсь час керувала політикою (вступила в монастир у 1219 році). Першим змаганням князів було зібрати свою тіснішу батьківщину, себто Володимирське князівство; його шарпали з усіх боків, найбільше Лесько, що зайняв був для себе Забужжя. Та це можна було направити щойно тоді, коли в Галичі запанував кн. Мстислав і Данило побрався з його донькою Анною. Це дуже важний крок у політиці кн. Данила, зроблений напевно по нараді з батьковими боярами й матір'ю: в цей спосіб Данило діставав не лише моральну й родинну опору в галицього князя, доброго вояка, але як зять Мстислава мав іще й повну надію одержати від нього в спадщині Галич. Покищо Данило мав уже хоч би ту користь, що Мстислав не думав піддержувати проти нього свого приятеля Леська і Романовичі відібрали від поляків Забужжя (1219). Одним із перших завдань політики Данила Романовича було при згідливому пожитті з тестем Мстиславом — привернути загар-

⁴²⁾ Щодо віку кн. Данила, то джерела дають дещо суперечні дані. За одною вісткою в момент смерти кн. Романа Данило мав четвертий рік, а Василько другий; виходило б, що Данило родився коло 1202 року. Але інша вістка подає, що в моменті бою на Калці він мав тільки 18 літ: отже, коли датувати калкський бій 1222 роком (не 1223 чи 1224!), Данило родився б 1204 року. Трудність головна в тому, що не знаємо точно часу заключення другого подружжя кн. Романа; Рюриківна, перша жінка Романа, постриглася в черниці в 1204 р. і, можливо, на цій основі припускає дехто, що друге подружжя князя Романа з матір'ю Данила й Василька заключено в 1204 р. (С. Томашівський, у Зап. ЧСВВ. II, с.).

бані поляками землі й запевнити собі наслідство галицького престолу. 1219-тий рік це, можна сказати, початок самостійної політичної діяльності кн. Данила; тоді його мати вступила в монастир, а він посвячився з Мстиславом Удатним. У 1220-х рр. звертає Данило Романович свою увагу на українське Забужжя, зване давніше Червенськими Городами, а пізніше Холмщиною. Ця країна, яка була взаємно видирана собі збоку Польщі й Русі, була правдивою "україною", як її зве літопис, — і такою вона оставала аж до Данила, бо спеціально нею ніхто не зацікавився. Щойно кн. Данило звернув окрему увагу на наше Забужжя, укріпив тут спершу існуючий уже город Угровськ, а згодом (1237) побудував тут новий город Холм. Крім цього робить князь Забужжя своєю окремо улюбленою волостю, а її столичний город (Угровськ, пізніше Холм) стає його столицею. У цей спосіб положено початки політичної Холмщини як окремої індивідуальності-волости, а крім того спершу в Угровську, пізніше ж у Холмі Данило заснував єпископство. Цей останній крок мав на меті також під церковним і культурним оглядом зміцнити Холмщину, зробити її крайною "маркією" української землі на межі України й Польщі. Тому справедливо можемо називати кн. Данила творцем Холмської волости; тимсамим споєність цієї волости з українськими землями була вирішена на нашу користь. Не зважаючи на те, що угорські посягання ніби припинилися з хвилиною зайняття Галича Мстиславом, не був це тривкий стан. Лestъко погодився з уграми і ці два союзники знову пробували відібрati Галич, маючи навіть хвилеві успіхи. Мстислав мусів покидати Галич, щоб по якомусь часі знову до нього вертатися. Увесь час тієї боротьби Данило вірно стояв при своєму тестеві, не зважаючи на те, що Мстислав видав свою молодшу доньку за угорського королевича Андрія й обіцяв уграм Галич після своєї смерті... На Поль-

щу насилав Данило литовців, із якими заключив мир ок. 1220 року. В цей спосіб Лесько був майже зовсім унешкідливений так, що врешті навіть вступив у союз із Данилом. Після смерти Леська (1227) Данило брав активну участь у польській політиці, попираючи Конрада Мазовецького як кандидата на краківський престіл: так наш князь, замість бути об'єктом у руках польських князів, стає рішальним чинником у внутрішньо польських справах. У цей спосіб довершено політику Данила у відношенні до Польщі — з користю для України. Лише як епізод покищо блиснула татарська справа в 1220-тих рр. До того часу не відомі в Європі татари напали на половецькі кочовища (1222 р.), розгромили половців і ці останні вдалися за допомогою до руських князів. Тоді дійшло до боротьби між об'єднаними українсько-половецькими силами з татарами; в бою над рікою Калкою, де боролося кілька князів, між ними Мстислав і Данило, українсько - половецькі сили розгромлено (весна 1223 р.). Але після калецького розгрому татари усунулися знову до Азії й відновили свої напади на Європу щойно в кінці 1230-тих рр. Цей розгром причинився подекуди до зміни у Східній Україні, але небагато: тільки одні князі замінилися іншими. Тепер київським князем став Володимир Рюрикович, а чернігівським Михайло Всеволодович; один і другий не надто приязно настроєні для кн. Данила. У східній Україні скінчилися сильні впливи Сузdal'щини зі смертю Всеволода Юрієвича († 1212); центрально українські землі могли тепер провадити свою самостійну політику і вона пішла шляхами близчого зацікавлення східно - українських князів галицько-волинськими справами, а з другого боку небайдужість Данила для Києва й Київщини. Такий стан тривав до смерті Мстислава Удатного († 1228). Після його смерті вибухнув знову спір за Галичину між двома зятями Мстислава — Данилом Романовичем і Андрієм угорським.

Мстислав передав був Галичину Андрієві за порадою галицьких бояр; та перед смертю він пізнав свою помилку й хотів її направити. Але це зробила шайно зброя кн. Данила, який 1230 року здобув Галич.

58. Об'єднання спадщини Романа Мстиславовича (1230-1245)

“Після цього розкажемо про великі заворушення, великі піdstупи й безчисленні битви”.

Так починає волинський літописець оповідання про часи після опанування Данилом Галича. Галицьке боярство уступило тільки перед силою й дальнє остало ворожим для “отчика і дідича” Галицької Землі. Укріплення Данила в Галичині означало для них кінець анархічного політикування, а це “невірним галицьким боярам” — як їх називає літописець — дуже не подобалося. Вони ввійшли у порозуміння з Олександром белзьким і задумали вбити кн. Данила. Та їх заговор викрито, кн. Данило врятувався, а бояри мусіли притихнути. Кн. Данило покищо не хотів розправлятися з боярами, бо мав іще досить багато зовнішніх ворогів, а воювати на всі фронти було б нерозумно. Угорський королевич Андрій не зрікся свого права на галицький престіл, входить у порозуміння з галицькими боярами, які крім того ввійшли ще в порозуміння з болоховськими князями (дрібні князі на Побожжі й верхній Случі, неясного династичного походження). Вправді перший етап боротьби скінчився перемогою Данила, Олександер белзький стратив волость, яку тепер остаточно прилучено до володінь Романовичів, а сам Олександер сходить з історичної арени (1233). Та це ще не був кінець боротьби. Вправді Данилові вдалося погодитися з новим угорським королем Белею і претенсії Андрія на Галичину устають; зате постає новий претендент на галицький престіл, Ростислав Михайлович, син чернігівського князя, який через десять літ непо-

коїть Данила і хвилево навіть сідає в Галичі. Остаточної перемоги досягнув Данило в 1245 році, коли в рішучій битві під Ярославом розгромив сили угрів і Ростислава.

У міжчасі кн. Данило перебував у новій столиці Забужжя, новозбудованому (1237 р.) Холмі; натомість Галичину віддав князь в управу боярам і зовсім усувався з того краю. Галицьку волость призначив Данило для свого молоденського сина Льва, якого старається одружити з донькою Белі Констанцією. В цей спосіб Данило хотів здобути ще один титул до володіння Галичиною, — не тільки як її дідичний володар, але і як сват угорського короля, що титулував себе *rex Galiciae et Lodomeriae*. Вже з дотеперішніх політичних змагань Данила бачимо, що він не завжди покладається на збройну силу, але рівнорядно з нею вживає дипломатичних заходів для осягнення своїх цілей. Але дипломатію стосує він тільки в відношенні до тих, із ким можна входити в переговори; натомість із зовнішніми ворогами, що мають тільки грабунок на меті, як от ятв'яги, він знає тільки оружну розвправу. Подібно оружно розправляється кн. Данило і з болоховськими князями, тим більше, що вони з часом увійшли в порозуміння з татарами й не признавали суверенності галицького князя. На цій точці — повної суверенності — Данило був незвичайно вразливий і не хотів уступити свого права. На це вказує також політика кн. Данила у відношенні до татарів.

З того часу, як монгольські орди татарів зникли в азійських степах після бою на Калці, наші князі мовби зовсім забули про них і ними не журилися. Справа змінилася, коли 1237 року татари появилися наново у Східній Європі під проводом хана Батия і почали руйнувати спершу Суздал'щину й Муромо-рязанщину, згодом Чернігівщину (1239 р.) і врешті стали під Києвом. Тимчасом у Києві справи змінилися остільки, що 1236 року Ярослав суз-

дальський вигнав Володимира Рюриковича, але що не зміг удержати Києва, то уступив і в Києві запанував Михайло Всеvolодович чернігівський, батько Ростислава. Але в 1239 році, під грозою наближення татарів і руйни Чернігівщини, Михайло втік із Києва до Угорщини, а матір руських городів зайняв Данило й посадив там свого воєводу Дмитра. Це зайняття Києва Данилом не було зовсім припадковим, а мало куди глибше значення в історії України. На території давньої “Руської Землі” в першій половині XIII ст. зокрема сильний був вплив Суздалщини до 1212 року, себто до смерті Всеvoloda суздальського; опорою суздальської династії в Україні було Переяславське князівство, де переважно сиділи князі зі суздальської династії. Після погрому на Калці появляються знову суздальські князі в Переяславі (1227), а згодом, як ми вже бачили, суздальський князь витягнув руку навіть по Київ. Князеві Данилові не хотілося, щоб у Києві укріпився суздальський князь; можемо це вирозуміти з вістки Волинського літопису, що “потому прийшов Ярослав суздальський і взяв Київ від Володимира, але не міг його вдергати й пішов назад до Суздаля”. Пізніше, вже після втечі кн. Михайла з Києва, Данило дальше “обіцяє Київ Михайлові”, як каже літопис, а знову не бере до уваги суздальських князів. Врешті цікаве й те, що Данило мовби розпоряджався Києвом; скінчилося тим, що він просто прилучив Київ до Галичини. Опанування Києва мало для Данила не стільки політичне, скільки релігійне значення. Адже ж Київ це столиця руського митрополита й опанування її означало моральну перевагу в цілій Україні, а то й поза нею, — зокрема коли цей князь визначався ще й політичною силою. Що так дійсно було, на це вказує зацікавлення кн. Данила обсадою київської митрополії. Він мав свого кандидата, Кирила, родом українця, і в цей спосіб хотів розтягнути свій вплив на цілу територію київської митрополії, чи фактично

— на всі українські землі. Про політичну гегемонію на півночі, годі було мріяти; Сузdalське князівство було надто міцне, щоб можна було думати про перевагу над ним. Так само годі було при самостійницьких змаганнях Новгороду мати якийнебудь вплив на нього з Києва. Так от же галицький князь міг числiti тільки на свою гегемонію на українських землях. До цього, очевидно, і змагала церковна політика Данила, та перешкодили цьому татари. Загалом 1240-й рік в історії України переломовий: кінчиться повна суверенність українських земель і починається даннича залежність від Золотої Орди.

ЛІТЕРАТУРА:

- В. Антоновичъ, Исторія Галицкой Руси. Кіевъ, 1883 (літографовано).
- А. Андріяшевъ, Очеркъ исторії Волинской земли конца XIV столѣтія. (Кіевъ, 1888).
- П. А. Ивановъ, Историческая судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XIV вѣка. Одесса, 1895.
- В. г. Włodarski, Wołyń pod rządami Rurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. "Rocznik Wołyński" III (1934).
- Н. Молчановскій, Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г. Кіевъ, 1886.
- М. Грушевскій, Очеркъ исторії Кіевской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в. Кіевъ, 1891.
- В. Г. Ляскоронскій, Исторія Переяславской земли до полов. XIII в. Кіевъ, 1897.
- П. В. Голубовскій, Исторіи Сѣверской земли до половины XIV столѣтія. Кіевъ, 1882.
- Д. м. И. в. Багалѣй, Исторія Сѣверской земли до половины XIV ст. Кіевъ, 1882.
- В. В. Мавродин, Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). Ленинград, 1940.
- І. Крипакевич, Князь Ярослав Осмомисл (1153-1187). З приводу 750-ліття смерти великого галицького князя. Львів, 1937.

К.н. Що ми знаємо про Ярослава Осмомисла. З приводу 750-ліття смерті. "Неділя", 1937, ч. 6.

І. П - о, Князь Ярослав Осмомисл (У 750 роковини його смерті). "Просвіта", 1937, ч. 7-12.

С.т. Білецький, Ярослав Осмомисл, князь галицький (1152-1187). "Літопис ЧК", 1937.

Т. Коструба, Хто основник катедри в Галичі? "ЛНД до Н. Часу", 1939, ч. 17.

П. В. Буличев, Чо значить епитет "Осмомисл" в Слове о п. Иг. "Русск. Истор. Журнал" 1922, VII.

В. Ржіга, Ярослав Осмомисл у "Слові о полку Ігореві". "Наук. Збірник" за 1926 р.

Ф. Покровський, Ярослав "Осмомисл". "Сборник ОРЯ-Сл." т. 101 (1928), III.

Bogdan, Diploma Barladena din 1134 si principatulu Barbaduliu. Bucuresti, 1889.

А. И. Соболевский, Грамота князя Иванка Берладника 1134 г. "Труды VIII. арх. съезда", т. II (1895).

Н. Дашкевичъ, Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. "Сборникъ статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимировскому-Буданову его учениками и почитателями", Кевъ, 1904.

P. R. Rănilăescu, Diploma Barladena din 1134 si krisovul lui Jury Koriatovici din 1374. Falsurile patriotice ale lui B. P. Hasdeu. "Revista Istorica Romana" II (1932), fasc. 1.

N. Jorga, Brodnicii si Romanii. "Analete Academiei Romane", s. III, t. 8 (1927/28), sect. ist.).

Д. А. Расовский, О роли Черныхъ Клобуковъ въ исторіи древней Руси. "Sem. Kondakovianum", I (1927); — Його ж, Печенѣги, торки и берендеи на Руси и въ Угріи. "Sem. Kondakovianum", VI (1933).

L. Rasonyi-Nagy, Der Volksname Берендеи. "Sem. Kondakovianum", VI (1933).

П. П. Иванов, Очерк истории караколпаков. "Материалы по истории караколпаков", М.-Л., 1935.

Гр. Павляків, Роман Мстиславич "цар і самодержець усієї Русі". "Перемога", 1936, I.

Т. Коструба, Де похоронено кн. Романа Мстиславовича. "Літопис Ч. К.", 1938, I.

А. С. Петрушевичъ, Народная пѣснь о Романѣ Мстиславовичѣ Вольнскомъ, бывшемъ потомъ Галицкимъ князѣ. "Наук. Сборн. Гал.-р. Матицѣ", вып. 1-2 (1868).

Ждановъ, Пѣсни о князѣ Романѣ. ЖМНПр. 1890.

Н. Коробка, Весенняя игра-пѣсня "Воротарь" и пѣсни о кн. Романѣ. "Изв. П. отд. А. Н.", 1899, II.

D. r. I. Szarapiewicz, Die Hypatios-Chronik als Quellenbeitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872.

- И. Линниченко, Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столѣтія. Ч. I. Русь и Польша до конца XII вѣка. Киевъ, 1884.
- K. Górska, Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. "Przew. nauk. lit.", 1875.
- H. Paszkiewicz, Polska a Ruś halicka w okresie piastowskim. "Wschód Polski", 1920, nr. 5.
- A. Wilkiewicz - Wawrzyniakowa, Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII w. "Athenaeum Wileńskie", XII (1937).
- M. Грушевський, Галицьке боярство XII-XIII в. ЗНТШ, т. 20 (1897).
- М. Кордуба, Суспільні верстви та політичні партії в галицькім князівстві до половини XIII ст. ЗНТШ, т. 31-32 (1899).
- А. С. Петрушевич, Кто были Болоховские князья? "Слово", 1877, чч. 94-95.
- Н. Дашкевичъ, Болоховская земля и ея значение въ русской исторіи. "Труды" III. арх. съѣзда", т. I; його ж, Новѣйшіе домыслы о Болоховѣ и болоховцахъ. КУИ, 1884, I.
- М. Грушевский, Къ вопросу о Болоховѣ. "Чтения Нест. лѣт." VII (1893); його ж, До Болоховщины: Губинське городище. Гончариха. ЗНТШ. т. 10 (1896), misc. с. 2-6.
- Н. Дашкевичъ, Еще разысканіе и вопросы о Болоховѣ и болоховцахъ. КУИ, 1899, I; його ж, Мѣстоположеніе древнего Болохова. "Чтения Нест. лѣт.", XIII (1899).
- М. Сергиенко, Громадський рух на Українії-Русі в XIII віці. ЗНТШ. т. 1 (1892).
- А. А. Савич, Борьба феодалов в Галицко-Волынской Руси. "Ученые Записки Гос. пед. ин-та им. К. Либкнехта", вып. I, М. 1937.
- В. В. Мавродин, О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве в XII-XIII вв. "Ученые Записки Лен. Гос. Ун-та", вып. 5, № 48 (1939).
- А. Ю. Якубовский, Рассказ Ибн-ал-Биби о походе мавлазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. "Виз. Временник", XXV (1928).
- А. Б. Салтыков, Хронология битвы при реке Калке. "Ученые Записки. Российская Ассоциация Научно-Изследовательских Институтов Общенных Наук. Институт Истории" т. IV (М. 1929).
- L. Drobä, Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. "Rozprawy AU, wydz. hist.-filoz." XIII, Polityka ruska Leszka Białego. Lwów, 1925; його ж, Rola Konrada Maz. w stosunkach polsko-ruskich. Lwów, 1937.
- Н. Дашкевичъ, Княженіе Даніила Галицкаго по русскимъ и иностраннымъ извѣстіямъ. "КУИ" 1873, VI, IX, X і окр.

- Т. К о с т р у б а, Політика короля Данила Романовича (1245-1264). "Календар Ч. К." на 1937 р.
- Ф. П а л а ц к і й, О русскомъ князѣ Ростиславѣ, отцѣ чешской королевы Кунгуты, и родѣ его. ЧОМУ, 1846, III.
- С. П а л а у з о в ъ, Ростиславъ Михайловичъ, князь Мачвы. ЧОМУ, 1851, VIII.
- Wenzel, Rosztizlaw, galicziai herczog. Budapest, 1887.
- M. W e r t n e r, Boris und Rostislau. Beitrag zur Geschichte der russisch-polnisch-ungarischen Beziehungen. Berlin, 1889.
- В. А. Проковіевъ, Ростислав Мих... "Юбилейный Сборник Русск. Арх. Общ. в Крал. Югославії", 1936.
- А. Любаускій, Литва і Славяне у іх узаема аднасінах у XI-XIII ст. "Зап. Аддз. Гуман. Наук Белар. Академіі", 1929.
- Кочубінскій А., Территорія доисторической Литвы. ЖМНПр. 1897, I.
- А. Л. Погодинъ, Изъ древнѣйшей исторіи литовскаго племени. "Сборникъ статей по археологии и этнографии", СПб. 1902.
- H. Paszkiewicz, Z zagadnień ustrojowych Litwy przed-chrześcijańskie. Kuningasi a problem ekspansji litewskiej na Rusi w w. XIII. "Kwart. hist." (1930); його ж, Litwa przed Mendogiem. "Pam. V. zj. hist. pol." I (1930).
- J. Latkowski, Mendog. "RAU, wydz. hist.-filoz." m. 28 (1892).
- F. E. v. D e l l i n g h a u s e n, Die Baltischen Ritterschaften. Ihre Entstehung, Entwicklung und aufbauende Tätigkeit. Langensalza, 1928.

ОЛЕКСАНДЕР МОХ

ТЕОФІЛ КОСТРУБА

o

J

ТЕОФІЛ КОСТРУБА — УЧЕНИЙ - ПРАВЕДНИК

6 березня 1943 року ми хоронили його в українську землю на Личаківському цвинтарі у Львові. Було пожмуре полуднє й зимове сонце хилилося до заходу. Хвилями падав білими слізками сніжок і клонилися в подуві вітру берізки. Берізки біля стрілецьких могил. При доріжці, що веде до тих могил, поховали його. Бо хіба ж не був він борцем, що віддав своє ціле життя за велику справу?.. Коли півтора року перед його смертю друзі просили о. Кострубу, щоби перейшов із монастирської келії на лікування до лікарні, то він сказав: “Відбрати собі життя — не вільно. Але можна його жертвувати за велику справу. Коли піду в лікарню, не зможу працювати над історією України”. А він саме тоді її диктував, бо не міг уже власною рукою писати.

Звичайно на похоронах плаче за покійником родина його. Нічого дивного. Але на похоронах “отця Філя” плакала за ним не тільки рідня, але й зовсім чужі люди. Не було великої паради, не було численних вінків, та були дійсні приятели, був великий жаль за людиною великого серця, невгнутого характеру, за людиною святою.

Теофіл Коструба прийшов на світ, як син народнього вчителя в Старій Ягольниці, чортківського повіту, 26 травня 1907 року. Вже змалку став він дитиною свого неспокійного часу. Семилітнім хлопцем застав його в Станиславові вибух першої світової війни, а в 1916 році, вліті, таки безпосередні бойові дії, коли Станиславів, зайнятий російською

армією, обстрілювала з довколишніх горбів австро-італьянська та німецька артилерія. З-під цього обстрілу, а ще більше через дошкульний брак харчів у місті, батьки Теофіла разом із дітьми, на звичайних підводах виїжджають до поверх 200 кілометрів віддаленої Білобожниці в Чортківщині, де його батько працював колись як учитель, а потім як довіренник громади. Тут десятилітній тоді Теофіл переживає ще під російською окупацією вибух революції. А далі у швидкій черзі йдуть: Брусіловська офензива, розгром і відступ російської армії, вступ німецьких військ, листопадові дні, українсько-польська війна і відступ УГА. А за рік знову відступ польського війська, бої Армії УНР з большевиками, большевицька "Галицька СРР". І знову відступ червоних, прихід українських частин (Київської дивізії отам. Тютюнника) і, за ними — польської поліції.

Серед таких бурхливих подій кінчалися дитячі і починалися юнацькі роки Теофіла. Ясно, що при таких умовах не можна було й думати про нормальну науку в школі, хоч від батьків він одержав був початкову освіту й підготову до гімназії. І тільки пізніше, при допомозі брата Петра, він проробляє матеріал трьох перших гімназійних класів та в 1922 році здає вступний іспит до IV класи гімназії "Рідної Школи" в Чорткові. Як учень гімназії, він не тільки вчиться сам, здобуваючи відразу одне з перших місць у класі, але й заробляє лекціями, щоб не бути надто великим тягарем для незаможної родини.

Та не судилося Теофілові довго втішатися наукою в школі. Ліжко, на якому він спав на станції, стояло під самим вікном, а з не забезпеченого якслід вікна дуло морозом. Теофіл простудив собі сильно кістку у лиці, захворів і мусів по першому ж півріччі покинути школу; на потіху привіз свідоцтво з дуже добрими оцінками.

Підлікувавши трохи, він починає разом із бра-

Теофіл Коструба — * 1907, † 1943

Світлина з 12 грудня 1942.

том дома проробляти матеріял дальших гімназій-них кляс. Одночасно входить помалу Теофіл у громадянську працю в культурно - освітніх установах села: читальня Просвіти, театральний гурток, кругожок Рідної Школи, Луг — у всі ці товариства він вложив немало праці, нераз жертвуочи своїм недуже сильним здоров'ям. Та цього всього ще було. Йому мало. Ще за час короткого перебування в чортківській гімназії, завдяки двом країшим учителям: Іванові Калинякові (історія) та Омельковичеві (грецька мова), у Теофіла збудилося велике зацікавлення для класичної, зокрема гречкої філології і для історії України. А трапилося так щастливо, що обома братами, Теофілом і старшим віднього Петром, тоді також недокінченим гімназистом, заопікувався учитель чортківської вчит. семінарії Василь Коваль, добре відомий також і львівським антикваріям книголюб, а при тому великий приятель молоді. Сам, на жаль, без вищих наукових аспірацій, залюбки називав себе “дякоучителем”, але при тому високоінтелігентний і наділений гостро критичним умом, він на провінції виконував ролю, так сказати б, дріжджів, що сприяли ростові молодих талантів. Удержанути тісний зв'язок зі Львовом, він завжди мав у своїй бібліотеці літературні й наукові новини, а одночасно був майстер на те, щоб вишукувати кожну книгу, що “пліснявіла” десь на горищі або на полиці, і пускати її між людей. Віднього то, головним чином, до братів Кострубів шляхом купівлі, позики, а часто-густо таки подаровані, мандрували всякі книги: від наукових берлінських чи ляйпцигських видань Гомера, Софокла, Платона й Геродота, до найновіших львівських, київських і харківських видань із галузі українонавства.

Від лектури обидва брати помалу переходять до перших спроб писати власні наукові праці. Там, у Білобожниці, постали такі праці Теофіла, як переклад Геродотової “Скитії”, Матеріали до історії

м. Чорткова, Неіснуючий монастир ОО. Василіян у Чорткові, Сліди мітологічного дуалізму в Галичині та деякі інші, хоч і друковані здебільшого пізніше. Зокрема зацікавлений заходами проф. Мирона Кордуби в напрямі дослідження льокальної історії поодиноких селищ (так мали збиратися матеріали для українського географічного словника), Теофіл нав'язує зв'язок із цим ученим і, на його пропозицію, 4 липня 1927 р., молодого дослідника приймають у звичайні члени Наукового Товариства ім. Шевченка.

Але тимчасом, 9 липня 1926 р., помер батько Теофіла; восени того ж року брат, склавши екстерном матуральний іспит, виїжджає на студії у Львівському університеті — і Теофіл залишається в Білобожниці тільки з матір'ю. До того незабаром знов погіршується стан його здоров'я. Колядуючи в Різдвяні свята на Рідну Школу, він сильно простудився, і від того часу йому відновлюється невилікувана якслід давня хвороба; як згодом виявилося — це була туберкульоза костей. А водночас Теофіл мріє про високі студії та про змогу продовжувати свої наукові праці у Львові. Тому восени 1928 року також і він із матір'ю переїжджає на постійне перебування до Галицької столиці. Тут, завдяки кращому лікуванню, а зокрема безкорисній лікарській опіци д-ра Олександра Барвінського, грізний спочатку стан здоров'я поправляється дещо. Рана на обличчі потрохи гойтесь, але зате виявляється, що найгірше тоді заatakована хворобою права рука залишиться майже нерухомою, і — що було для Теофіла найважкіше — писати нею він не зможе. Та його велика сила духа не ламається від цього нового удару; він учиться писати лівою рукою — і працює так далі.

Проробивши без будьякої допомоги ввесь матеріял гімназійної програми, Теофіл 28 жовтня 1930 р. здає екстерном матуру в Академічній гімназії у Львові. Але університетських студій тоді ще не

може почати, бо не дозволяє на те і слабе здоров'я, і необхідність заробляти на прожиток. Невеликі були ці заробітки: співробітництвом у Літературно-критичній Бібліотеці, що її видавав тоді у Львові книгар Сидір Громницький, та принагідними статтями в газетах і журналах він, тяжко працюючи, міг заробити ледве стільки, щоб бідно прожити.”¹⁾

Увійшовши в той час у кола близькі Гетьманському рухові, Теофіл пізнається в них з Іваном Гладиловичем, а через нього з його католицькими однодумцями: Григором Лужницьким, Ол. Мохом, Миколою Пасікою й ін., які гуртувалися тоді при місячнику “Поступ” та були його співредакторами. “Поступ” був місячником веденим у католицькому дусі; постав заходами о. д-ра Йосафата Маркевича ЧСВВ в січні 1921 року. В цьому місячнику Теофіл став містити свої статті і це був його, сказати б, перший крок у напрямі стати католицьким журналістом.

“У 1932 році, з іще деякими однодумцями, Теофіл починає видавати “Хліборобський Шлях”, спочатку як місячник, потім двічі в місяць, а від листопада 1933 р. як тижневик. Знов поверх три роки тяжкої праці: авторської, редакторської, технічної в друкарні, аж до коректорської включно, бо все мусіли робити самі видавці. І це все майже зовсім безкорисно: матеріальне становище журналу було таке, що собі можна було виплачувати “платню” — 50 до 80 зол. місячно. То ж треба було, попрацювавши 6-8, а то й більше годин для журналу, сідати вночі і писати ще щось, щоб заробити декілька золотих на життя. Але, хоч і сил неставало, Покійний ніколи не нарікав. Задивлений у велику ідею, він далі працював, радіючи кожним виданим нумером, як новим досягненням.

¹⁾ Дані беремо з рукопису-біографії Т. К., пера найближчого Його друга, прізвища якого не можемо покищо подати. Зазначуємо Його РУК., стор. 2-11.

Проте матеріальні труднощі, зв'язані з виданням "Хліборобського Шляху", щораз збільшувались, і вліті 1935 року треба було припинити видавання журналу. Аж тоді, маючи вже більше часу для себе, Теофіл вирішив почати університетські студії; 3 жовтня 1935 р. він записується студентом на гуманістичний факультет Львівського університету. Тут студіює передовсім середньовічну історію під керівництвом проф. Теофіла Модельського, в якого семінарі стає скоро одним із найбільш діяльних членів. Далі слухає лекцій професорів: А. Шельонговського, С. Лемпіцького, С. Закшевського, К. Хилінського, К. Малечинського, О. Гурки, Л. Коллянковського і, з особливим зацікавленням, економічної історії у проф. Ф. Буяка. Не обмежуючись історією, він слухає також лекцій з історії та теорії мистецтва у проф. В. Подляхи та М. Гембровіча, літератури та філософії. Одночасно, за дозволом церковної влади, слухає також теологічних лекцій у професорів оо. Умінського, Степи, Шидельського, Стаха.

Будучи студентом, Теофіл одночасно працює в Науковому Т-ві ім. Шевченка, в комісіях старої й нової історії України та зокрема в історично-джерелознавчій комісії, якої головним завданням було дати українським студентам-історикам Львівського університету те, чого не давала їм польська висока школа: знайомість найважніших джерел до історії України, а далі основи її методології та з'ясування найважнішої її проблематики.²⁾ Історично-джерелознавча Комісія та її робітня постали завдяки, головно, ініціятиві Т. Коструби, а хоч головою Комісії був історик проф. Омелян Терлецький, то Т. Коструба часто заступав його та, маючи великий досвід праці й широке знання, читав там свої лекції, давав студентам поради ітп. Комісія "це була намістка університетської катедри історії України.

²⁾ РУК. 11-14.

Комісія вела свою роботу в 1937-1939 рр., а фактичним її керівником був Т. Коструба. Із його учеників — членів Комісії — назвати б старинного історика Олександра Домбровського, орієнталіста Омеляна Пріцака, Володимира Бориса, Галину Книш. Овочем роботи Істор.-джерелознавчої Комісії було зібрання матеріалів до “Бібліографії Історії України”. Остання робота була опрацьована Кострубою на спілку з проф. Іваном Крип'якевичем і Омеляном Пріцаком (осталася не надрукованою).”³⁾

Переломовим для духовного життя Теофіля стало простудіювання творів В'ячеслава Липинського. Щолиш у творах цього найбільшого нашого історіософа Теофіл пізнав дійсну велич нашої історії, щолиш у “Листах до братів-хліборобів” віднайшов гідний провідник для життя нації. Та рівночасно почав призадумуватися над тим, як це можливе, щоб людина такої науки й характеру, як Липинський, рівночасно могла бути глибоко релігійна?..

Теофіл не був людиною, яка робила б щонебудь поверховно, чи приставала б на половині дороги. Вписався на історичні науки на Львівському Університеті, бо хотів бути істориком; але рівночасно студіював там же богословські науки, бо хотів пізнати релігійну правду. Глибокі студії та наскрізь чисте життя дали йому розв'язку релігійності Липинського: правдива наука веде до Бога, недоученість відвертає від Нього. Ще довгий час боровся Теофіл із своїм власним гордим Я, що не хотіло коритися нікому. Прочитав книжку Мешлера “Три головні основи духовного життя” (про духовні вправи св. Іgnatія), відправив основні реколекції і навернувся раз на все; бо правдивий аристократ духа все скориться Правді й Добру. Теофіл відправив генеральну сповідь із цілого життя, спалив деякі свої белетристичні твори, бо вважав, що во-

³⁾ ”Стежі”, р. I, ч. 5-6, стор. 5, прим. Редакції.

ни негідні справжнього християнина, — і від того часу став раз на завжди практикуючим католиком. “Жертви і приношення не восхотіл єси, тіло же свершил ми єси. Тогда ріх: се іду... єже створити волю Твою, Боже” — ці слова псальмопівця стали провідною зорею життя молодого студента, і за ними йшов він вірно аж до самої смерті.

Уважаючи, що Бог покликав його до наукової праці, Теофіл хотів поставити українську історичну науку на велику європейську міру. Отже організував аж до останніх часів видання великої історії України. Вона мала складатися з курсу історії України та збірки джерел (хрестоматії), яка заступила би перестарілі вже “Віймки” Грушевського. Деякі частини тієї роботи появилися, як окремі книжки, напр. “Опис Скитії” Геродота, “Галицько-волинський Літопис”, “Повість временних літ”, — то в перекладі, то з приписками й поясненнями Т. Коструби.

Найбільше уваги присвятив наш учений українському середньовіччю й на тому полі був незаступним і одиноким поруч проф. М. Кордуби знавцем. Не диво, що йому пізніше пропонували (таки большевики!) обняти катедру цього предмету на Львівському університеті... Особливо багато уваги присвятив Коструба постаті й діяльності кн. Льва Даниловича (магістерська праця про грамоти кн. Льва й кілька інших розвідок). Цікавили його й інші постаті нашого минулого, напр. кн. Роман Мстиславич, про якого дав нам окрему монографію. На жаль, не все мав Теофіл щастя бачити свої твори друкованими: то умовини (наїзд большевиків), то лихі завидні люди часто не давали тим творам побачити світ.

При надзвичайному знанні, Теофіл мав велику прикмету правдиво-наукового робітника: він шукав наукової правди не для заробітку, не для слави, а для неї самої, бо ж Правда родом від самого Бога. Для того видно і дав йому Господь бистру логіку,

геніяльну інвенцію, надзвичайну пам'ять і величезну справність у науці: число його друкованих чи готових статей переходить сотні позицій. При своїй героїчній працьовитості (працював нераз цілі ночі без сну!), Коструба мав надзвичайний синтетичний талант: коли в різних наших учених і досі покутує причинкарство або сліпє повторювання давно пройдених стовпів, то в Т. Коструби всі ті причинки укладалися зразу ж у величаву синтезу.

При своїй працьовитості мав Коструба прикмету величезної всебічності: він був не тільки істориком, але й журналістом та літературознавцем. Довший час, нераз просто голодуючи, редактував він “Хліборобський Шлях”: статті були програмові, актуальні, історично-наукові, літературні й релігійні. Два роки був членом редакції католицького місячника “Поступ”, у якій я мав щастя його пізнati. Кромі того писав сотні статей, особливо в католицьких часописах: “Добрий Пастир”, “Дзвони” “Місіонар” (ще й на смертному ложі!), “Записки Чину Св. Василія Великого”, “Мета”, “Нова Зоря”, “Правда”, “Український Бескид” і ін. Не цурався при тому й інших часописів, коли йшло про написання правди: знали його й “Діло”, “Новий Час”, “Життя і Знання”, “Наша Культура” і багато, багато інших. Зате ніколи не писав він до явно протихристиянських газет, хоч і нераз оферували йому добре гроши. Зате фальшиві “тоже християни” часто-густо платили йому злобою й невдячністю: коли Т. Коструба на знак протесту проти викинення мене з редакції “Нової Зорі” подякував за співробітництво там, то тодішній редактор “Нової Зорі” казав продати жидам за 82 зл. велику надруковану працю Коструби про адвентистів, 14 надрукованих аркушів ілюстрованої “Історії України” та 9 аркушів “Історії Української Літератури” (М. Олександровича), хоч надрукування того всього коштувало було вже яких 2000 зл. і хоч ті твори були б послужили нашій нації основою для вироб-

лення національного світогляду в католицькому насвітленні! Пишу тут про те не для якоїсь пімsti на небіжчиках, а для того, щоб зазначити, які то чинники спинювали правдивих католиків у їх праці, натягаючи на себе маску “католиків”. Багато статей Коструби, відданих до друку в “Новій Зорі” і навіть заплачених, не побачило ніколи денного світла, а залишились на марні під корцем, бо були звернені чи проти світоглядових брехень наших радикалів, із яких “родом” був начальний редактор “Нової Зорі”, чи проти затій масонерії й інтернаціонального жидівства, проти яких не вільно було в “Новій Зорі” нічого поганого написати... І хоч у тих статтях розбиралося нераз основно деякі важні для католицтва в нас речі, нпр. проти-католицькі наклепи в “Великій Історії України” вид. I. Тиктора, подібне в радикальній “Самоосвіті”, і т. п., всі ті статті заплачено, але і “втоплено”, бо були вони проти політичних чи ідеологічних інтенцій головного редактора...

Кромі вичислених вище праць, Коструба видав дуже небагацько праць осібними книжками. Згадаймо деякі з них: “Матеріали до історії м. Чорткова” — “Неіснуючий монастир ОО. Василіян у Чорткові” — “Гетьман Іван Скоропадський” — “Радикали про Унію” — “Унія й православ'я в українській історії I. пол. XIX стол.” — “Нариси з церковної історії України Х-ХІІІ стол.” — “Володимир Великий — великий будівничий України” — “Пресвята Богородиця — Цариця України” — “Наші мученики за Унію” — “Історія України” вип. I-IV, дальший друк спинив редактор “Новоз Зорі” — “Белз і белзька земля” (надруковано 11 арк., друк перервав. больш. наїзд) — “Віра наших предків” — “Найдавніша загадка про Бойківщину” — “Геродот із Галікарнасу: Опис Скитії” (переклад) — і деякі інші з ділянки літературознавства. (Цей список дуже неповний). Але надруковані у книгах праці Коструби це тільки маленька частина того,

що він написав, і то частина мало суттєва. Бібліографічний показник праць Т. Коструби начислював сотні позицій! Писав же Коструба не тільки в українській, але і в чужій пресі, нпр. білоруській. Взагалі щиро любив білоруський народ і навіть мав у Вильні доповідь про постання білоруського народу. В особі Теофіла вміло єдналися християнським світоглядом любов до свого рідного та обстоювання прав свого народу з повагою й любов'ю до чужих вартощів.

Хоч Теофіла Кострубу вважають тільки істориком, то проте був він неабияким знавцем нашої літератури, її критиком та істориком. У “Літературно-критичній Бібліотеці” видав Т. К. цілу низку літературних характеристик наших письменників та їх творів: Котляревського, Нечуя Левицького, Кобилянської, Стороженка, Куліша, Лепкого, Маковея, й ін. Ці літературні огляди написані дуже сумлінно, але що були написані ще в часах перед наверненням Коструби на католицтво, тому автор уважав, що треба би їх у деяких партіях переробити. Всетаки і так навіть ті огляди послужать іще неодному знавцеві нашої літератури, хоч би тільки для самого свого матеріялу, визбраного з трудом по різних недоступних часописах.

Був Коструба теж і видавцем-редактором: його частинно заходами вийшов у Львові альманах “За велич нації”. Зредагував і пояснив та вступами наділив декілька випусків “Літературної Скарбниці” у Львові, “Української Книжки” в Жовкові, “Добрій Книжки” у Львові й ін.

Ідеологічно найважніша праця Коструби з літературознавства це його великий “Вступ” для 2-го видання “Антології українського католицького письменства” вид. ОО. Василіян, яка через большевиків двічі не побачила виходу. У першій частині цього “вступу” подано теоретичні міркування про те, що таке “католицька література”, про що досі в подібних працях (англійських, французьких,

німецьких і польських) панує велика розбіжність. У другій частині схарактеризовано українську католицьку літературу по світовій першій війні 1914-18 аж до 1942 р. Цей “вступ” надрукував я вдруге в “Життю і Слові” 1948-49.

Сотні позицій у самому списі праць і все те у важких-преважких для нашого вченого часах! Зачинав писати свою історію України чотири рази, бо все щось розбивало, або спинювало розпочату працю! Повний брак матеріального забезпечення: нераз приходилося йому жити самим хлібом чи склянкою молока і то за гроші позичені в іншого такого ж бідняги... А при тому правдива лицарськість: коли його приятеля скривдили, то подякував у тій установі за працю, хоч це був його одинокий певний прибуток! (аж цілих 60 зл., то є \$12 місячно...).

Геройчність праці Т. Коструби зрозуміє тільки той, хто зустрічався з ним щодень. В останніх часах о. Теофіл уже не міг навіть сам добре рушистися на ліжку ані взяти в руки тяжчу книжку без сильних болів. А проте брав її, ночами безсонними читав і при тому ще й виучував потрібні йому чужі мови. Руки мав сильно сковоровані, один палець майже зогнилий і шіснадцять ран на всьому тілі. А кожна з тих ран боліла менш-більш так, як запалення окістної зуба! Останнього півтора року просто годі вже йому було писати: отже диктував і то аж до повного виснаження, мотаючи при тому часто головою на всі боки з великого болю! І в такому стані продиктував іще стільки, що багацько вчених того і за всенік їх життя не написали.

Геройство буває не тільки в напруженню праці, але ще й у витриванню в ній довгі роки. І тут було видно в Теофіла величезну видержливість: він інше зі студентських часів привик був себе до праці перемагати і так видержав до кінця. Для себе був Теофіл завжди суворий і вимагаючий, для інших толерантний і мілий. Життя брав дуже поважно,

але рівночасно був для інших невичерпною скарбницею доброго гумору й веселих жартів. При наслідуванню інших, в оповіданні жартів виявляв велику акторську вмілість; то ж і як науковець і священик визначався великим знанням психології, яку спеціально вивчав на богослов'ю для кращого душпастирювання опісля.

У своїх працях Коструба розкинув багацько нових думок, які в майбутньому можуть змінити дотеперішні заскорузлі погляди: нпр. про новий поділ історії України чи історії української літератури, про первісне походження українського християнства від св. Методія, і баг. под. Взагалі — крім героїчної праці — Т. Коструба був наскрізь пробоєвою людиною: його праці були не лише пильні, але і відкривні. Те, що нпр. православні й католицькі історики нашої Церкви вважали за діаметрально протидійне (проблема католицькості Української Церкви у княжих часах), те Коструба розв'язав у своїй розвідці зовсім інакше (“Церковна ідеологія Української Церкви за княжих часів”), приємливо для обох сторін і правдиво при тому. Кинутий у недрукованому ще рукописі “Історії України” погляд про Кирило-Методіївські початки нашого християнства — приняв тепер і доказово опрацював проф. д-р Петро Ісаїв (пор. його “Звідки Русь-Україна прийняла християнство?” — Філяд. 1952). Подібно цінні своєю винахідливістю інші погляди Коструби, нпр. про розселення народів на наших землях у Геродота, і баг. іншого. Т. Коструба був умом наскрізь синтетичним: при основній критичній аналізі джерел умів дати ясний вихід та, із здавалось би: протилежних собі тез, створити світлу й переконливу синтезу. Цю прікмету синтетизму давала йому сполучка ясного світогляду зі святістю життя й основною науковістю. Підо впливом того таланту до синтези йшло теж старання Коструби самому написати синтезу нашої історії; чотири рази її писав і чотири рази не до-

велось йому її докінчiti! Дальші пляни Коструби для відродження нашої нації в дусі католицького світогляду були: 1) хрестоматія до історії України, 2) українська католицька енциклопедія, 3) історія нашої літератури зі становища католицького світогляду, 4) вибір творів нашого письменства, позитивних будівним змістом і мистецьким підходом, 5) життя Святих, 6) історія Української Церкви. Коструба об'єднував уже біля себе гурт католицьких учених і журналістів і при їх допомозі хотів перевести оті пляни. Міркував справедливо, що не може в нас відродитися дійсно католицька суспільність, коли її провід не має католицького, тільки лібералістично-поганський світогляд.

Досі сказане характеризує може злегка Т. Кострубу як католицького вченого й історика особливо; але того було б замало для характеристики його як християнина й священика.

За поганським у нас звичаєм Теофіла охрестили були тільки “з води” й не миропомазували. До-повнення св. Тайни Хрещення та Миропомазання довершив для Теофіла о. Р. Лукань, ЧСВВ, сповідник Коструби. Мені довелося бути хресним батьком Теофілеві, тоді вже доброму вченому й журналістові, ну і добре “старому”: мав 32 роки життя. Діяння св. Тайни Миропомазання було в цього зрілого чоловіка просто незвичайне: він у нечувано скорому темпі почав зростати в Божому житті. Жив тоді Теофіл в одній кімнатці, в сутеренах, із одним слабким характером-п’яничкою. Г’яничка був при тому незлий чолов’яга. Раз якось зговорилися вони з Кострубою про життя і тоді отой налоговий грішник піддав Теофілеві таке: “Багато гірших від вас людей іде на священиків. Ви хочете відродити світ у Христі. Так чому б вам не стати священиком?”... Такого післанця вибрав Бог для покликання Теофіла.

Теофіл іще раз відбув реколекції, дальнє наради з професорами університету - богословами (нпр.

проф. університету, психолог о. Умінський): усе підтверджувало його священиче покликання. На перешкоді стояло каліцтво Теофіла: він мав через туберкульозу зрослий лікоть. Але це не була для відважної людини ніяка перешкода: Теофіл добровільно піддався дуже болючій операції, яка пройшла на прочуд гарно. Тепер не стояло вже ніщо на перешкоді й перед самою війною 1939 року Теофіл вступив до новіціату ОО. Василіян. Вибух війни не дав йому скінчти новицтва. Але і так він дуже монастиреві придався: коли большевики вступили до Крехова, Теофіл залишився в монастирі і там багацько разів із нараженням власного життя заступав перед енкаведистами справи монастиря й стареньких ченців, які були в ньому залишилися. Власними очима, не тільки ченця але й бібліофіла, мусів оглядати руїну й палення величезної й дуже цінної бібліотеки монастиря, що була колись джерелом усе нових і нових знахідок для наших учених. Маленьку частинку тієї бібліотеки вдалося Теофілові “відікрасти” від совєтських культурносців та переховати в певне місце. Усього того було надто багато для “народовластя” і воно висіло “Асобий Атдєл” за Теофілом. Та перед самим арештуванням Теофілові вдалося втекти. Він переїхав до Львова і тут побожні жінки, без його відома, вистаралися для нього в німецької місії за папери, на яких основі він, як Фрідріх Шмідт, мав вийти в німецьку окупацію. А Теофіл, хоч знав уже про розшуки за ним і хоч уже раз під св. Юром хотів його якийсь енкаведист застрілити, проте відмовився втікати: “Мое місце — тут!” Гештапо погрожувало йому за відмову арештом, але він і їм відмовив: “Нехай арештують, але добровільно я не виїду!” І залишився.

Не маючи змоги продовжувати новіціят, Теофіл одночасно не може також далі працювати науково: писати в такому дусі, як бажав би за своїм світоглядом. Отже допомагає своїм знакомим, як

може, нераз наражуючи себе на велику небезпеку, напр. при рятуванні о. Р. Луканя, ЧСВВ, якого енка-ведисти “запросили були на приватну квартиру”, де “запропонували” цьому католицькому вченому й монахові ніщо більше, як тільки... стати совєтським сексотом-донощиком! Крім такої “католицької акції” в повному значенні цього слова Теофіл наражується також на інші, вже правдиво диявольські небезпеки. Як Христа, на пустині тодішнього життя випробовує його червоний диявол найстрашнішою спокусою: слави. Різні совєтські вчені намовляли його написати “покаянну” заяву, обіцюючи близьку кар’єру. Він з обуренням відкидає ці пропозиції та рішає посвятитися єдино ще для нього можливій у тих умовах, хоч і дуже тоді “ненадійній”, праці: рішає стати священиком. За дозволом Митрополита Андрія Теофіл здає вимагані іспити і 29 січня 1940 року св. пам. Митрополит Андрій у великій тайні висвячує в своїй палаті Теофіла на священика. На образках на пам’ятку першої Сл. Божої, що їх роздав о. Теофіл, написав мотто свого життя: “Се іду... єже створити волю Твою, Боже”. Цей день стався властиво основою нової діяльності Коструби-священика. “Бог покликав мене на “большевицького” священика, видно, що тільки на те я був Йому потрібний” — казав о. Теофіл опісля. І справді: з приходом німців недуга о. Коструби так змоглася, що він мусів покластися до свого одра болізни, де й перележав від 13 вересня 1941 до самої смерти в березні 1943 року: повних 18 місяців страшних терпіння.

Висвячений на “большевицького” священика о. Теофіл був 2 лютня 1940 р. призначений адміністратором парохії в Букачівцях, Бурштинського деканату, і 11 лютня т. р. Теофіл обняв ці обов’язки.

“Ta слабе здоров’я не дало йому змоги довго працювати на тому місці. Ідучи до хворого, Теофіл простудився і захворів знов так тяжко, що му-

сів покинути парохію і перенестися до Львова. Тут знов приймають його О. Василіяни.⁴⁾ У них, в обителі монастиря св. Онуфрія при Жовківській вул. у Львові о. Теофіл прожив останні роки свого життя. Були це роки тяжкі, але і найкращі з усього: роки постійної жертви і праці для душ. Хоч о. Коструба і не був іще властиво Василіянином, але мав себе за такого: точно придергувався монастихів правил, у всьому повинуючися проводові монастиря. Обіт послуху був для нього, людини великої духом і через те схильної мати сильне власне Я, гадаю, напевно великою жертвою; проте він по геройськи тривав у його виповненні аж до найменших подробиць. Хоч сам старенький протоігумен о. В. Градюк приходив часто до молодого о. Теофіла за порадою, то проте навіть у наукових питаннях Теофіл піддавався вирішенню настоятелів. У всьому поступуванні о. Теофіла видно було геройську засаду Святих: не допустити навіть до найменшого відхилення від Божої волі, яка говорила до нього устами настоятеля.

По геройськи тривав о. Коструба і в другому обіті: вбожества. Постійно вважав собі те за велику ласку, що Бог поставив його в життю вбогим. Постійно підкреслював, що всі ми — тільки негідні жебраки перед Господом Богом. Усе своє віддав монастирвеї, бо вважав, що не повинен мати нічого свого: навіть такі особисті речі, як нпр. мощі св. Йосафата й св. Василія, віддав у жертви своїм духовним дітям. Не менш суворо дотримував і третього обіту св. чистоти. Я подивляв його чистоту ще як світської людини; тим більше вважав він на неї вже як священик. І коли я раз звернув йому увагу на те, що деякі слова, яких він жартом уживає, можуть згіршити декого з “тих менших”, о. Теофіл уже ніколи більше такого слова, навіть жартом, не вживав.

⁴⁾ РУК.

Монастир О.О. Василіян у Львові
при Жовківській вул.

Службу Божу правив як Святий, “з ангелами хвалив Господа”; видно було в усіх його відправах велике пройняття ними, справжню повагу хвилі й шире їх переживання. Подібно як св. Іван з Арсу, довгий-довгий час присвячував о. Коструба сповідальниці. Вів не багато, всього яких дві десятки душ; але вів їх не до “нормального” літнього християнства, а до правдивої святості. Коли бачив, що Бог кличе якусь душу до совершеннішого життя, то підтримував її в тому й вимагав від неї великого. Коли ж бачив неміч, мав для слабої людини шире зрозуміння й спочуття. Як сповідник не накладав своїм звичайним пенітентам великих трудів: зате тим більш суворий був для себе й коли спостеріг, що його власний сповідник надто лагідний для нього, змінив сповідника на такого, що вів його суворо до святості. На особі о. Коструби я мав велику нагоду побачити й пошанувати одиноку правдиву мужеськість: ту, яку дає святість життя. Ця мужеськість розуміє слабість, але розуміє й хоче сили, тієї сили, яку єдино може дати Господь Сил. На своєму становищі провідника душ о. Коструба зрозумів вагу для душпастирства не тільки сповіді, не тільки проповіді (давав їх часто й дуже глибокі та гарні), але й молитовника та духовного роздумування. Як перші роздумування-вправи св. Ігнатія, що іх він усеньке життя примінював для себе, так хотів о. Теофіл і в своїх вірних бачити молитву-роздумування; отже склав новий молитовничок у такому дусі п. н. “Ісусе, люблю Тебе”. “Разоренім разоренна єсть вся земля, яко ніже єдинаго помишаючого в ней” — часто загадували ми разом ті слова пророка Єремії. І о. Теофіл щиро радив нам прикладати їх більше до практикі над нашим народом: більше думати, більше вживати розуму, а не гонів, не змисловости. Не перманентна революція, а вживання здорового розуму й чистого серця та винищення змисловости . . .

ось що потрібне для дvangення наших українських ідеалів!

Коли приходили до нього інтелігенти й пробували знайти оправдання для своїх провин у викрутках моральної, тоді о. Коструба жартом казав: "Я тільки простий, невченний священик, ідіть із таким до якогось ученого..." Ніколи не допускав у Божих справах людського опортунізму. Коли говорив про Христа чи Пресвяту Діву, то дрижав йому голос і відчувалося, що він говорить про Істоти, які безконечно любить. Любов до Бога й Богоматері були основою глибоко праведного життя о. Коструби. Все робив для того, щоби прославити Бога, єдине Добро, єдину Правду й Закон. Із тієї любові випливала друга: любов близнього. Для того близнього, будь він приятель чи ворог, будь це одиця, будь це збрінота — о. Коструба винищував і жертвує себе до повноти. Знаю випадки з його життя, ще за світських його часів, що він ділився останнім дослівно грошем, щоб лише допомогти людині.

Терпіння і смерть о. Коструби теж випливали з того духа жертви. Єрей Коструба все й усюди шукав не себе, а Бога в близніх. Коли навернувся, то мабуть жертвує себе Богові на всепальну жертву і просив при тому для себе терпіння й страждань. Щоб оті страждання були його жертвою за гріхи його й його нації. Щоб оця нація зрозуміла духа жертви, перенялася ним і так стала народом святым. Навіть такі особисті речі, як усії свої заслуги й відпусти, жертвує о. Теофіл геройським актом за душі в чистилищі.

"У келії монастиря св. Онуфрія жив від того часу Теофіл, виконуючи в монастирській церкві обов'язки священика, а одночасно працюючи далі над курсом історії України. Цієї праці він не покидає аж майже до останніх днів свого життя. Навіть тоді, коли хвороба поступила так, що він не міг удержати в руках пера, він ще диктує далі свою

працю. Але незабаром прийшов і цьому кінець. Страшенні болі просто відбирали свідомість, і про працю вже не могло бути мови.

Беручи до уваги безвихідний стан Теофіла, монаша влада вволює його проханню і дозволяє йому скласти чернечі обіти, хоч він і не міг відбути повного новіціяту. 13 січня 1943 р. відбувся цей радісний для Теофіла обряд, і він одержує чернече ім'я Теодосія.

Та тимчасом стан здоров'я Теофіла щораз гіршає, а болі збільшуються. Родина, настоятелі і друзі, а серед них д-р Юрій Тершаковець, що як лікар опікувався хворим не тільки безкорисно, але й допомагаючи ліками та ще й нераз харчами, стають просто безрадними. Тоді Теофіл рішаеться на тяжкий крок: маючи деяку надію, що після ампутації обох ніг і двох пальців руки він ще, можливо, матиме змогу деякий час продовжувати працю над Історією, Теофіл приймає це тяжке рішення. 27 січня його перевозять до Львівської туберкулічної клініки при вул. Театинській ч. 1, де 22 лютня 1943 р. доц. д-р Брос виконує першу частину передбачених заходів: ампутацію лівої ноги.

Операція пройшла добре, і нога навіть почала добре гоїтися. Але цілий організм був уже занадто виснажений хворобою, зокрема печінка була вже знищена і занадто слабе серце. Правда, після операції відпали найгірші болі, і хворий відчув значну полегкість. Але вже не було сил у многострадальному тілі, що не могло дорівняти великому гартові духа. Не зважаючи на справді сердечну опіку директора клініки, д-ра Томи Воробця, і доц. Броса, сили хворого вичерпувались і 3 березня 1943 року, після полуторя, прийшла смерть.

6 березня 1943 р. похоронено о. Теофіла на Личаківському цвинтарі у Львові, близько стрілецьких гробів. Могила покищо скромненька, із звичайним дерев'яним хрестом, але майже щонеділі доглядають і квітчають її друзі Покійного, зокрема

ті, яким він був духовним батьком під час недовгого виконування своїх душпастирських обов'язків. А на табличці на хресті видніють євангельські слова, які він прийняв був за мотто свого життя як священик: “Оце йду творити волю Твою, Боже.”⁵⁾

Часто згадував о. Теофіл, що “воно дуже нездordova річ, просити в Бога терпінь і страждання, бо Бог звичайно вислухує таке благання”. Його проханню Бог напевно не відмовив: останніх 18 місяців були для о. Коструби страшною жертвою болю. Говорив: “Для мене тепер тільки біль сущний, усе ж інше ніщо”. Переносив, як тільки свята людина може, не тільки страшні фізичні болі: 16 ран, ампутація ноги, болі серця, шлунка, зубів, голови і т. п. але ще й усікі духові терпіння, про які по-кицько не пора говорити. “Та нехай буде так, я хочу тільки Божої волі!” Це була його остання молитва, коли вже не міг інакше молитися. У тому розп'ятті для Христа дав йому Бог іще ту ласку, що помер на опух легенів, смертю, якою скінчив і Розп'ятий.

Згадаймо врешті про ще одну велику чесноту Покійного: його покору. В останніх часах ніколи не говорив про себе, про свої праці чи заслуги. Зате часто згадував про свої гріхи та про те, що ніхто не може бути певним свого спасіння. Як великий аристократ духа міг тільки нехтувати собою, міг тільки давати себе, але не брав за те ніколи нічого зі звичайних речей. У винищенні себе, свого світського Я, Покійний наслідував св. містика Івана від Христа, якого твори постійно прочитував. Зрозумійте велич такої самопосвяти: знати свою вартість і відректися її, бути нічим для Христа розп'ятого — це найбільша жертва, яку може принести зі себе кожний учений-інтелігент.

В особі о. Теофіла Коструби, що на смертному

⁵⁾ РУК.

ложі склав чернечі обіти, прийняв монаше ім'я Теодосія й помер так у Чині св. Василія Великого, втратив цей наш великий Чин одного зі своїх найбільших синів. В особі о. Т. Коструби ми втратили великого вченого, святого священика, одного з найбільших синів Української Нації. Та, власне кажучи, ми не втратили нічого: бо добровільна жертва Богові ніколи не буває даремна! Вона тільки “доповнює” жертву Христову для тих близьких по крові й землі, що з-поміж них вийшов праведний мученик, вона тільки світить у вічність прикладом майбутнім поколінням!

ДИВНА БУЛА ІСТОРІЯ ЦІЄЇ ІСТОРІЇ

Бажаючи дати українському народові його історію, написану згідно з правдою й останніми вислідами науки та рівночасно далеку від московофільського протикатолицького насвітлення, Теофіл Коструба став у 1937 р. на мою пропозицію писати короткий курс історії України. Курс виходив місячними книжечками в “Бібліотеці Скали”, якої я був тоді редактором. Вийшло тоді 4-ри випуски історії України Коструби. Залишений склад автор доповнював дальншим текстом і образками та ще раз друковано його на кращому папері для видання одною книжкою. Про долю цього курсу я вже писав вище: продано все жидам на папір...

Коли я прияхав 1941 р. до Львова, то знову запропонував о. Теофілові писати Курс історії України. Він поблагословив 12 вересня 1941 р. моє подружжя з “приятелем в окулярах” (так називав він жартом мою наречену) і вже на другий день опісля так тяжко захворів, що ляг у ліжко та не встав із нього аж до смерти. Страшні болі не давали йому змоги писати власною рукою, отже став диктувати мені свою “Велику історію України”. Продиктував десь було аж до Скитії і тоді ...прийшла заборона позичати йому книжки в бібліотеці

НТШ, щоб “хтось від хворого на відкриту туберкульозу не заразився”... Проте директор бібліотеки НТШ і наш спільнний приятель Володимир Дороженко сказав мені: “Я не можу позичати книжок хворому о. Кострубі. Але вам, здоровому, можу позичати...” Рівночасно довідався про працю о. Теофіла ред. Михайло Демкович-Добрянський та виєднав для автора від УЦК невеличку стипендію-допомогу на продовжування праці. Автор віддячився ред. М. Добрянському тим, що переслав йому машинопис проробленої праці. І знову взявся за дальшу многострадну роботу. Але перерва, спричинена забороною позичати книжки в НТШ та зростаюча сила недуги змусили о. Кострубу зменшити свій намір: він перестав диктувати свою “Велику історію” та взявся диктувати короткий “Нарис історії України”, який оце читач має в руках. Диктував десь до зими 1942 р. та довів до часів кн. Данила. Далі не міг уже нічого й диктувати: став збиратися на той світ. Але навіть тоді ще, при страшних болях, успів переглянути рукопис та справив його до 27-го розділу (“На верхах: християнська Імперія”). Дальші розділи автором не переглянені, то й можуть бути в них деякі помилки: напр. бракує точних даних у цитуванні літератури, бракує деяких ноток і под. Перегляд рукопису вказує, що й сам автор уважав його ще за неповний; напр. згадує він в одному місці розділ про культуру княжих часів, який буде даліше; але його немає... При друкуванні в Канаді зібльшив ті промахи ще більше брак черенок для передачі деяких текстів, напр. із румунської, білоруської, турецької й ін. мов.

Як “галицький виходень” зі Львова в липні 1944 р. взяв я з собою рукопис “Короткого курсу”. Тікали ми переважно кіньми, а то й пішки та дісталися врешті по великих пригодах до с. Милошовичі к. Щирця б. Львова. Там напали на нас польські “партизани” та вирізали всіх, жінок і дітей

також, хто тільки не вспів перед ними втекти. Ми склонилися до церкви, звідки просто чудом уда-
лося нам утекти. Моеї старенької мами, яка зали-
шилася була в школі, “партизани” на диво для
всіх, не достерегли. Втікаючи дальше я мусівувесь
свій добуток залишити в церкві, але таки вспів
іще вхопити течку з рукописом о. Теофіла. Я впев-
нений, що тільки його заступництву перед Богом
завдячуємо чудесний рятунок із безвихідного по-
ложення.

На еміграції чекав рукопис о. Теофіла довгі ро-
ки: не було фондів на видання. Звернення до гро-
мади, щоби передплатила “Короткий курс” були
безнадійні: 17 передплатників... Але видно на щось
таки Господеві був потрібний Курс о. Теофіла: за-
вдяки вирозумінню співбратів о. Філя, оо. Василіян
Є. Білика та С. Якимишина, вдалося довести будо-
ву Курсу під дах. Виходить він як другий том “Ви-
браних творів” Т. Коструби, яких видання започат-
кувала “Добра Книжка” ще в 1955 році. Проте ма-
ємо надію, що видамо й дальші вибрані твори вче-
ного-праведника: може з мільйона наших братів
знайдеться ще тих конечних для дальнього видання
700 (сімсот) людей, що дбають про українську
культуру не тільки язиком, але навіть готові сяг-
нути по неї в калитку за монетою. І таким щира
подяка не тільки від “Доброї Книжки”, але й від
автора напевно буде.

Олександер Мох

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"
приступило до видання

"Вибраних творів" Теофіла Коструби

Покищо вийде п'ять томів "НАРИСІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ".

Як перший том "Вибраних творів" вийшли
"НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Х-ХІІІ СТОЛІТТЯ"

Зміст первого тому такий:

Від Видавця. — 1. Слово автора до первого видання "Нарисів". — 2. Католицька правовірність Володимира Вел. — 3. Генеза українського церковного права. — 4. Київський митрополит Іван. — 5. Олексій Болгарин, київський митрополит. — 6. "Поставлення" Іларіона. — 7. Вибір Клима Смолятича. — 8. Культ св. Клиmentа Папи в давній Україні. — 9. Польський лист про Українську Церкву з XI стол. — 10. Перший паломник із України. — 11. Загранічні зносини князя Ярослава Мудрого. — 12. Перший король України, Ярополк - Петро Із'яславич. — 13. Політика короля Данила Романовича. — 14. Характер Данилової Унії. — 15. Юрій чи Лев? Хто оснував Галицьку Метрополію. — 16. Церковно-релігійна ідеологія в княжій Україні.

Сторін 142. — Ціна \$2.00, в півполотні \$4.00.

Як другий том видання вийшла 1962 р.

"ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"
короткий курс — перша частина

Зміст цього тому такий:

ПЕРЕДМОВА. — ВСТУП. 1) Ціль історії. 2) Національна історія. 3) Історія України. 4) Поділ історії України. 5) Мірнло вартості в історії.

ПЕРЕДІСТОРИЧНІ ЧАСИ: — Старокам'яна доба (палеоліт: 1) Старий палеоліт. — 2) Молодший палеоліт. — Література. — II. Новокам'яна доба (неоліт) і бронзова доба: 3) Переходова доба (мезоліт). — 4) Притягні змін у культурі. — 5) Неолітична культура України. — 6) Індоєвропейське питання. — 7) Бронзова доба України. — Література.

ПРОТОІСТОРИЧНІ ЧАСИ: III Україна на початку історії: 8) "Скитія". — 9) Політична доля "Скитії". — 10) Готи. — Література. — **IУ. Слов'яни:** 11) Гуни й авари. — 12) Слов'яни. — 13) Хозари. — 14) Староукраїнська суспільність. — Література.

КНЯЖКА ДОБА: У. Початки Руської Держави: 15) Норманисти й антинорманисти. — 16) Дуалізм політичного устрою княжої України. — 17) Русь, а слов'яни, "Руська земля". — 18) Хронологія Руси. — 19) Українські степи VII — IX ст., Мадари. — 19а) Територія степової Руси. — 20) Поляни й генеза Руської Держави. — 20а) Київська традиція. — Література. **УІ. Поганська держава IX. - X. ст.:** 21) Шляхи й торгівля. — 22) Перші історичні князі. — 23) Печеніги. — 24) Початки християнства в Україні. — 25) Святослав. — 26) Святославові сини. — Література. — **УІІ. На верхах: християнська імперія:** 27) На роздоріжжі. — 28) Хрещення України. — 29) Церковно-релігійна ідеологія старої України. — 30) Україна в кругу християнських народів. — 31) Усобиця, св. Борис і Гліб. — 32) Ярослав і Мстислав. — 33) "Руська Правда". — 34) Внутрішня діяльність кн. Ярослава Мудрого. — 35) Зв'язки зі Заходом, смерть Ярослава. — Література. **УІІІ. Руська Держава на перепоті могутності:** — 36) Заповіт Ярослава Мудрого. — 37) Організація української Церкви. — 38) Князь і громадянство. — 39) Спільна діяльність Ярославовичів (1054-1073). — 40) Останні Ярославовичі (1073-1093). — 41) Святополк Із'яславович (1093-1113) і любецький з'їзд (1097). — 42) Повість временных літ. — 43) Володимир Мономах (1113-1125) і Мстислав Мономахович (1125-1132). — Література. — **IX. Східна Європа в XII ст.:** — 44) Доосередні й відосередні сили. — 45) Держава і громадянство. — 46) Історіографія Східної Європи XI-XIII ст. — 47) Патріотизм. — 48) Роль Церкви в суспільному житті. — 49) Землі-князівства у Східній Європі. — 50) Західно-українські землі. — 51) Доля Київського Князівства в рр. 1132-1157. — Література. — **X. Галицько-Волинська Держава:** — 52) Князь Ярослав Осмомисл (1153-1187). — 53) Українські землі в 2 пол. XII ст. — 54) Територія Галицького Князівства в XII ст. — 55) Роман Мстиславович і об-

єднання Волині з Галичиною. — 56) Галицьке боярство і скітальство Романовичів (1205-1214). — 57) Політика Данила Романовича до 1230 р. — 58) Об'єднання спадщини Романа Мстиславовича (1230-1245). — Література. Стор. 288. Ціна \$3.00; в полотні \$5.00.

Як четвертий том "Вибраних творів" вийшла праця п.н.:

ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ

Зміст цього тому такий:

1. Вступні замітки. — 2. Власноручний морд царя Петра, доконаний на полоцьких василіянах. — 3. Пірвання й заслання єпископа Д. Жабокрицького. — 4. Уманські мученики. — 5. Бердичівські ісповідники. — 6. Плян Катерини II для знищення Унії. — 7. Чому падала Унія в часах Катерини II. — 8. Греко-католицька Церква в "Тернопільському Краю". — 9. "Возсоєдиненіє" уніятів у Росії 1839 р. — 10. Московські замисли проти Гр.-кат. Церкви в Галичині в 1914-1915 рр. — Від Видавництва. Стор. 96. Ціна \$0.50.

Хто замовить усі 3 брошуровані томи
платить тільки \$5.00.

Дальні томи в приготуванні. Кожний том є для себе окремою цілістю й можна його окремо набувати.

Всі замовлення й грошеві посилки слати на адресу:

THE BASILIAN PRESS

286 Lisgar St. — Toronto 3, Ont. — Canada

ЗМІСТ

Вступ	5-52
[§ 1. Ціль історії. — 5. § 2. Національна історія. — 15. § 3. Історія України. — 19. § 4. Поділ історії України. — 32. § 5. Мірило вартості в історії України. — 49.]	
ПЕРЕДІСТОРИЧНІ ЧАСИ 55-67	
I. Старокам'яна доба (палеоліт)	55-58
[1. Старший палеоліт. — 55. 2. Молодший палеоліт. — 56. Література. — 58.]	
II. Новокам'яна і бронзова доба	59-67
[3. Переходова доба (мезоліт). — 59. 4. Причини змін у культурі. — 59. 5. Неолітична культура України. — 61. 6. Індоевропейське питання. — 63. 7. Бронзова доба в Україні. — 64. Література. — 66.]	
ПРОТОІСТОРИЧНІ ЧАСИ 71-90 (Доба передкняжа)	
III. Україна на світанку історії	71-80
[8. “Скитія”. — 71. 9. Політична доля “Скитії”. — 74. 10. Готи. — 76. Література. — 78.]	
IV. Слов'яни	81-90
[11. Гуни й авари. — 81. 12. Слов'яни — 82. 13. Хозари. — 84. 14. Староукраїнська суспільність. — 85. Література — 88.]	

КНЯЖКА ДОБА (IX - XIV стол.)	93-268
V. Початок Руської Держави	93-113
[15. Норманісти й антинорманісти.— 93. 16. Дуалізм політичного устрою княжої України. — 96. 17. Русь а слов'яни; “Руська Земля”. — 99. 18. Хронологія Руси. — 103. 19. Українські степи VII-IX ст.; мадяри. — 104. 19а. Територія сте- пової руси. — 105. 20. Поляни й генеза Руської Держави. — 107. 20а. Київська традиція. — 109. Література. — 111.]	
VI. Поганська держава (IX.-Х. ст.)	114-144
[21. Шляхи й торгівля. — 114. 22. Перші історичні князі. — 117. 22а. Початки християнства в Україні. — 119. 22б. Князь Олег. — 122. 22в. Початки Карпатської України. — 123. 22г. Князь Ігор. — 124. 23. Печеніги. — 127. 24. Дальша доля християнства в Укра- їні. — 128. 25. Святослав — 130. 26. Святославові сини. — 133. 26а. За- хідно-українські землі в IX ст. — 135. Література. — 139.]	
VII. На верхах: християнська імперія	145-172
[27. На роздоріжжі. — 145. 28. Хрещен- ня України. — 147. 29. Церковно-релігій- на ідеологія старої України. — 151. 30. Україна в кругозорі християнських на- родів. — 153. 31. Усобиця; святі Борис і Гліб. — 157. 32. Ярослав і Мстислав. — 159. 33. “Руська Правда”. — 160. 34. Внутрішня діяльність кн. Ярослава Мудрого. — 162. 35. Зв'язки зі Заходом; смерть Ярослава. — 165. Література — 168.]	

VIII. Руська Держава на переломі	
могутності	173-206
[36. Заповіт Ярослава Мудрого. — 173.	
37. Організація української Церкви. —	
175. 38. Князь і громадянство. — 178.	
39. Спільна діяльність Ярославовичів	
(1054-1073). — 181. 40. Останні Ярославовичі (1073-1093). — 184. 41. Святополк Із'яславович (1093-1113) і любецький з'їзд (1097). — 189. 42. Повість временних літ. — 192. 43. Володимир Мономах (1113-1125) і Мстислав Мономахович (1125-1132). — 194. Література. — 203.]	
IX. Східня Європа в XII столітті	207-238
[44. Доосередній відосередні сили. —	
207. 45. Держава і громадянство. — 211.	
46. Історіографія Східної Європи ХІ-ХІІІ ст. — 215. 47. Патріотизм. — 218.	
48. Роля Церкви в суспільному житті. — 220. 49. Землі-князівства у Східній Європі. — 222. 50. Західно-українські землі. — 225. 51. Доля Київського Князівства в рр. 1132-1157. — 232. Література. — 238.]	
X. Галицько-волинська Держава	239-268
[52. Князь Ярослав Осмомисл (1153-1187). — 239. 53. Українські землі в 2 пол. XII ст. — 244. 54. Територія Галицького Князівства в XII ст. — 248. 55. Роман Мстиславович і об'єднання Волині з Галичиною. — 251. 56. Галицьке боярство і скитальство Романовичів (1205-1214). — 255. 57. Політика Данила Романовича до 1230 р. — 259. 58. Об'єднання спадщини Романа Мстиславовича (1230-1245). — 262. Література. — 265.]	
Олександр Мох. Теофіл Коструба — учений - праведник	269

**УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
“ДОБРА КНИЖКА”**

видало у Львові до 1939 року 133 книжки.

ВЖЕ НА ЕМІГРАЦІЇ ВИДАЛО:

Випуск:

- 133a) **ГОЛОС ІСУСА ДО УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАНТА.** Інсбрук-Дорнбірн (Австрія) 1944. (Вичерп.)
134) **Теофіл Коструба. ВІРА НАШИХ ПРЕДКІВ.**
Інсбрук-Дорнбірн (Австрія). 1946. (Вичерпане).
135) 137) 139) **“ЖИТТЯ І СЛОВО”—квартальник для релігій та культури.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія)
ч. 1 — 1948, ч. 2 — 1948, ч. 3-4—1949. (Вичерп.).
136) **Роберт Котен. СЬОГОЧАСНА МОЛОДЬ.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1948. (Вичерпане).
138) **Григор Меріям-Лужницький. ПОСОЛ ДО БОГА.**
Історичний фактмонтаж. Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1949. Ціна \$0.75.
140) **о. Равль Плю. НАЗУСТРИЧ ЖИТТЮ.** Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1950. Ціна \$0.75.

- 141) **М. Брадович. ОДНА НАЦІЯ — ОДНА ЦЕРКВА.**
Інсбрук-Зальцбург (Австрія). 1950. (Вичерпане).

ВЖЕ В КАНАДІ, М. ТОРОНТО, ВИДАНО:

- 142) **Володимир Молодецький. У БОЮ ПІД БРОДАМИ.** 1952. (Вичерпане).
143) **Олександр Мох. ТЕОФІЛ КОСТРУБА, УЧЕНИЙ ПРАВЕДНИК** (життепис). 1952. Ціна \$0.25.
144) **Юрій Мозіль. У ТАБОРИ СМЕРТИ. 1952.** (Вичерпане).
145) **КАЛЕНДАРЕЦЬ НА 1953 РІК.** (Вичерпане).
146) **Юрій Мозіль. КРІЗЬ ЗАЛІЗНУ ЗАНАВІСУ.**
Спомини. 1953. Ціна \$1.00.
147) **Наталена Королева. ПОДОРОЖНІЙ.** Легенди.
1953. Ціна \$0.50.

- 148) Олександер Мох. **КНИЖКИ І ЛЮДИ.** Серія друга. Літературно-критичні нариси. 1954. Ціна \$1.00.
- 149) Теофіл Коструба. **НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Х-ХІІІ СТОЛІТТЯ.** 1955. Ціна \$2.00.
- 150) СВ. ПИСЬМО СТАРОГО ЗАПОВІТУ — КНИГА ТОВІТ у перекладі о. д-ра Володимира Дзьоби. 1954. Ціна \$0.25.
- 151) о. Йосиф Схрэйверс, ЧНІ. **ЧУДЕСНЕ ЖИТЯ СЕСТРИ ВАРВАРИ.** 1954. Ціна \$1.50.
- 152) М. Кузьмович-Головінська. **ЧІЧКА.** Новеля. Ювілейне видання. 1954. Ціна \$1.75.
- 153) Олена Кисілевська. **ПО РІДНОМУ КРАЮ.** Мандрівні спомини. 1955. Ціна \$2.00.
- 154) о. д-р Ісидор Нагаєвський. **РИМ І ВІЗАНТІЯ.** Вселенська Церква і патріарх Фотій. 1956. Ціна \$2.50.
- 155) Юрій Мозіль. **ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ.** 1958. Ціна \$1.00.
- 156) В. Лозинський — М. Ценевич. **ПРОКЛЯТИЙ КАМИНЬ.** Історична повість. 1958. Ціна \$1.50.
- 157) М. Кузьмович-Головінська. **ГОРБАТЕНЬКА.** Оповідання. 1958. Ціна \$0.50.
- 158) Юрій Мозіль. **НА ВРОНКАХ.** Спомини політв'язня. 1959. Ціна \$1.50.
- 159) Олександер Микола Мох. **НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ.** (Друкується).
- 160) Митрополит Василь Липківський. **ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 1917-1930.** — 1959. Ціна \$3.00.
- 161) о. Олексій Заклинський. **ЗАПИСКИ ПАРОХА СТАРИХ БОГОРОДЧАН.** Спомини. (Друкується)
- 162) Федір Одрач. **ПОКИНУТА ОСЕЛЯ.** Оповідання. 1961. — Ціна \$2.50.

- 163) **Богдан Курилас. ДІЯЛОГИ ВАСИЛІЯНОК.** Історична п'еса в 5 діях із часів переслідування св. Церкви Росією в 1838-1843 рр. 1961. — Ціна \$1.00.
- 164) д-р Юрій Герич. **ОГЛЯД БОГОСЛОВСЬКО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА.** 1961. Ціна \$0.50.
- 165) о.мм. **КІНЕЦЬ СВІТУ.** Чи, коли і як буде? (Друкується).
- 166) д-р Богдан Казимира. **ПЕРШИЙ ВАСИЛІЯНИН У КАНАДІ.** 1961. Ціна \$0.50.
- 167) Володар Буженко. **ІВАН СУЛИМА.** Історична повість із козацьких часів. 1961. Ціна \$1.50.
- 168) Теофіл Коструба. **ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ.** 1961. Ціна \$0.50.
- 169) Василь Королів-Старий. **ЗГАДКИ ПРО МОЮ СМЕРТЬ.** — Спомини. — 1961. — Ціна \$1.50.
- 170) Наталена Королева. **ПРЕДОК.** З анналів і легенд. Історична повість. 1961. — Ціна \$3.00.
- 171) о. д-р Ісидор Нагаєвський. **ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКВИ Й ІДЕЯ ПАТРІЯРХАТУ В КИЄВІ.** Історична студія. — 1961. — Ціна \$1.00.
- 172) Теофіл Коструба. **НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.** (Друкується).
- 173) Федір Одрач. **НА НЕПЕВНОМУ ГРУНТІ.** Спомини. (Друкується).
- 174) Микола Олександрович. **МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ.** Відродження українського письменства в Галичині. 1961. — Ціна \$0.50.
- 175) Іван Добрачинський. **ЛІСТИ НИКОДИМА.** Повість. (Друкується).
- 176) Марія Кузьмович-Головінська. **МАРІЯ.** Сценічна картина у 3 відслонах. 1962. — Ціна \$0.50.
- 177) о. др. Юрій Федорів. **НА СВЯТИХ МІСЦЯХ.** 1962. — Ціна \$2.00, у полотні \$3.00.
Дальші випуски в підготуванні.

Замовляйте на адресу:

ALEXANDER MOCH ("DOBRA KNYZKA")
6 Churchill Ave., Toronto 3, Ont. — Canada